

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**11-15. YÜZYILLARDA AZERBAJCAN VE GÜRCİSTAN'DA
ENDÜSTRİ VE TİCARET**

DOKTORA TEZİ

FERİDUN ŞENOL

TEZ DANIŐMANI
PROF. DR. ABDULHALİK BAKIR

BİLECİK, 2025

10683169

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**11-15. YÜZYILLARDA AZERBAJCAN VE GÜRCİSTAN'DA
ENDÜSTRİ VE TİCARET**

DOKTORA TEZİ

FERİDUN ŞENOL

TEZ DANIŐMANI
PROF. DR. ABDULHALİK BAKIR

BİLECİK, 2025

10683169

BEYAN

“11-15. Yüzyıllarda Azerbaycan ve Gürcistan’da Endüstri ve Ticaret” adlı yüksek lisans/doktora/sanatta yeterlik tezi/dönem projesinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmının Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Bu çalışmanın, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP), TÜBİTAK veya benzeri kuruluşlarca desteklenmesi durumunda; projenin ve destekleyen kurumun adı proje numarası ile birlikte, ETİK KURUL onayı alınması durumunda ise ETİK KURUL tarih karar ve sayı bilgilerinin beyan edilmesi gerekmektedir.			
DESTEK ALINMIŞTIR	☐	DESTEK ALINMAMIŞTIR	☒
Destek alındı ise;			
Destekleyen kurum;			
Destegin Türü		Proje Numarası	
1- BAP (Bilimsel Araştırma Projesi)			
2- TÜBİTAK			
Diğer;.....			
ETİK KURUL onayı var ise;			
ETİK KURUL karar tarih/sayı:	/.....	

Feridun ŞENOL

.././2025

İmza

ÖN SÖZ

Azerbaycan ve Gürcistan, Eskiçağlardan beri stratejik ve iktisadi önem arz eden coğrafi alanlar olmasının yanında her zaman insanların ilgisini çeken önemli yaşam merkezlerinden biri olmuştur. Bölge coğrafyası dahilinde bulunan Hazar Denizi, Urmiye Gölü, Aras ve Kura Nehirleri gibi coğrafi yerler insanlar için önemli yaşam alanlarını oluşturmuştur. Bölgenin verimli topraklara sahip olması, yeraltı kaynakları açısından zengin olması neticesinde gerekli hammadde kaynaklarının sağlanması birçok endüstri alanlarının kurulmasında etkili olmuştur. Ayrıca bölgenin güneyden kuzeye, doğudan batıya uzanmakta olan kervan ve ticaret yolları üzerinde bulunması ile bölge Asya ve Avrupa arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Bu nedenle bölge Eskiçağlardan beri İpek Yolu'nun önemli bir parçasını oluşturmuştur. Ticari faaliyetlerin daha geniş alanlara ulaşabilmesi amacı ile ticaret yolları üzerinde kervansaraylar inşa edilerek kervanlar daha güvenli bir hale getirilmiştir. Aynı zamanda şehirlerde yıllık ve haftalık olmak üzere pazarlar, panayırlar, çarşılar kurularak canlı ticaret ortamı oluşturulmuştur. Maden, dokuma, tarım, hayvan ve orman ürünleri gibi çok sayıda ürün ticareti yapılan önemli emtialar arasında yerini almıştır.

Bu çalışmayı hazırlarken kaynak ve bilgi açısından bazı zorluklar ile karşılaşabileceğimi biliyordum. Zor bir çalışma olmasına rağmen bu çalışma üzerinde devam etmek amacıyla ısrarcı davranışlarımı destekleyen, hiçbir zaman yardımlarını esirgemeyen, öğrencisi olduğumdan beri bana güvenen ve öğrencisi olmakla gurur duyduğum değerli danışman hocam Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR'a, TİK ve savunma sınavı jüri üyeleri olarak katılım sağlayan, bu süreç içerisinde kaynak ve bilgi yönlendirmeleri ile daima bana yol gösteren, kıymetli Prof. Dr. Ahmet ALTUNGÖK ve Doç. Dr. Ramin SADIK hocalarıma, tez yazımı aşamasında yardımlarını esirgemeyen, bilgi ve tecrübelerinden faydalandığım Dr. Ebru Emine OĞUZ'a ve Arş. Gör. Dr. Fatih ÇİFTÇİ'ye sonsuz teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım.

Son olarak doktora eğitimi döneminde beni her zaman destekleyen, bu zorlu süreçte desteklerini esirgemeyen ve yapmış oldukları fedakârlıkları için kıymetli ailem ve eşim Büşra ŞENOL'a saygı ve sevgilerimi sunarım.

Feridun ŞENOL

2025

ÖZET

11-15. YÜZYILLARDA AZERBAIJAN VE GÜRCİSTAN'DA ENDÜSTRİ VE TİCARET

Bu çalışma esas olarak XI ve XV. yüzyıllar arasına ait endüstri ve ticaret kayıtları üzerinden Azerbaycan ve Gürcistan'ın endüstri ve ticaretin mahiyetini sorgulamaktadır. İlk olarak, bölgenin coğrafyası ve siyasi durumu hakkında bilgi sunulmaya çalışılmıştır. Azerbaycan ve Gürcistan coğrafyası geniş bir bölgeyi ihtiva etmektedir. Bölgedeki şehirler coğrafi ve siyasi oluşumlara göre değişkenlik göstermesi nedeniyle şehirler dönemlere ayrılarak sunulmaya çalışılmıştır. Ayrıca bölgenin Asya ve Avrupa arasında önemli bir coğrafi konumda bulunması üzerine Azerbaycan ve Gürcistan birçok devletin himayesi altına girmiştir. Gürcistan Krallığı uzun yıllar boyunca Gürcistan'da hakimiyet kurmasına rağmen, Azerbaycan coğrafyası üzerinde ise birçok devletin kurulduğu görülmektedir. Bu durum farklı kültürlerin oluşmasına da katkı sağlamıştır. Her devlet hâkim olduğu topraklarda yatırımlarda bulunarak şehirlerin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Özellikle başkent olarak belirlenen şehirlerde yatırım faaliyetleri daha fazla olmaktadır.

Kaynakların verdiği malumatlara göre Azerbaycan ve Gürcistan şehirlerinde endüstri ve ticaretin gelişme gösterdiği görülmektedir. Bölgede bulunan endüstri dalları hakkında malumatlar sunulmaya çalışılmıştır. Bölgede birçok endüstri dalı olmasına rağmen dokumacılık endüstrisi büyük öneme sahipti. Özellikle Azerbaycan halıları çok ünlüydü ve birçok bölgede tercih edilen önemli dokuma ürünüydü. XIII. yüzyılda Tebriz'in İlhanlı Devleti'nin başkenti olması ile birlikte Tebriz daha fazla ön plana çıkmaya başlıyordu ve burada dokuma atölyeleri de kurularak devletin iktisadi yapısına önemli katkılar sağlamaktaydı.

Bölgenin iklim şartlarının elverişli olması neticesinde tarım üretiminde çok fazla sulama ihtiyacına ihtiyaç duyulmadan ürün yetiştirilebilmekteydi. Kurak olan kesimlerde ise su kanalları açılarak tarım alanları sulanmaya çalışılmıştır. Orta Çağ müellifleri Azerbaycan hakkında bilgi aktarırken Azerbaycan'ın tarım ürünleri bol ve bereketli bir diyar olarak övgü ile bahsetmiştir. Halkın da önemli uğraş alanlarından biri de tarım idi. Safran, tahıl ve pamuk gibi tarım ürünleri önemli bir yer tutuyordu.

Son olarak, Azerbaycan ve Gürcistan, Asya ve Avrupa arasında bir köprü vazifesi görmesi nedeniyle önemli ticaret yolları da bölge üzerinden geçmekteydi. Bölgedeki ticaret yolları, ticaret unsurları, ticaretin gelişmesi ve ticarete yaşanan olumsuzluklar hakkında bilgiler

verilerek dahili ve harici ticaret ilişkilerin kurulması ele alınmıştır. Önemli ticaret yollarının bölge üzerinden geçiyor olması bölgedeki ticaret potansiyelinin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Dahili ve harici pazarlarda, imal edilen ürünlere olan taleplerin yoğun olması neticesinde şehirler de büyük gelişmeler yaşamıştır. Ticaretin devletler için büyük iktisadi kazançlar sağlaması üzerine devlet yöneticileri ticari faaliyetlerin gelişmesi için hususi önem vermişlerdir. Gazan Han ve Uzun Hasan ise bazı ıslahat hareketlerinde bulunarak bir kanunname hazırladılar ve ticarete sorun teşkil eden vergi düzenlemelerini yeniden gözden geçirmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan, Endüstri, Ticaret.

ABSTRACT

11-15. INDUSTRY AND TRADE IN AZERBAIJAN AND GEORGIA IN THE CENTURIES

This study mainly questions the nature of industry and trade of Azerbaijan and Georgia through the industrial and trade records belonging to the XI and XV centuries. Firstly, it was tried to provide information about the geography and political situation of the region. The geography of Azerbaijan and Georgia includes a large region. Due to the fact that the cities in the region vary according to geographical and political formations, it has been tried to present the cities by dividing them into periods. In addition, Azerbaijan and Georgia have entered under the auspices of many states due to the fact that the region is located in an important geographical position between Asia and Europe. Although the Kingdom of Georgia has established dominance in Georgia for many years, it is observed that many states have been established on the geography of Azerbaijan. This situation has contributed to the formation of different cultures. Each state has contributed to the development of cities by making investments in the lands it dominates. There were more investment activities, especially in the cities designated as the capital.

According to the information provided by sources, it is observed that industry and trade are developing in the cities of Azerbaijan and Georgia. Information about the branches of industry in the region has been tried to be presented. Although there were many branches of industry in the region, the weaving industry was of great importance. Especially Azerbaijan carpets were very famous and were an important weaving product preferred in many regions. With Tabriz becoming the capital of the Ilkhanate State in the XIII th century, Tabriz began to come to the fore more and more, and weaving workshops were also established here, making important contributions to the economic structure of the state.

As a result of the favorable climatic conditions of the region, crops could be grown without the need for too much irrigation in agricultural production. In the arid areas, water channels were opened and attempts were made to irrigate agricultural areas. Medieval authors mention Azerbaijan's agricultural products with praise as an abundant and fertile land when conveying information about Azerbaijan. One of the important areas of activity of the people was agriculture. Agricultural products such as saffron, grain and cotton occupied an important place.

Finally, important trade routes also passed through the region, as Azerbaijan and Georgia served Decently as a bridge between Asia and Europe. The establishment of internal and external trade relations was discussed by providing information about trade routes, trade elements, trade development and trade negativities in the region. The fact that important trade routes pass through the region has made significant contributions to the development of trade potential in the region. As a result of the high demand for manufactured products in domestic and foreign Sundays, cities have also experienced great developments. Upon the fact that trade provides great economic benefits for states, state managers have given special importance to the development of commercial activities. Gazan Khan and Uzun Hasan, on the other hand, have made some reform movements, prepared a law and revised the tax regulations that pose problems in trade.

Keywords: South Caucasia, Azerbaijan, Georgia, Industry, Trade.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM COĞRAFİ DURUM

1.Kafkasya'nın Coğrafi Durumu.....	12
1.1.Azerbaycan'ın Coğrafi Durumu.....	13
1.2.Arrân'ın Coğrafi Durumu.....	14
1.3.Gürcistan'ın Coğrafi Durumu.....	15
1.4.Önemli Akarsular.....	16
1.5.Deniz ve Göller.....	19
2.Orta Çağ Kaynaklarına Göre Azerbaycan ve Gürcistan Şehirleri.....	20
3.XI-XV. Yüzyıllar Arasında Gürcistan ve Azerbaycan'da Siyasi Durum.....	25
3.1.Şirvanşahlar Devleti (861-1535).....	25
3.2.Revvadiler Devleti (981-1117).....	27
3.3.Şeddâdîler Devleti (951-1199).....	28
3.4.Azerbaycan Atabegleri (İldeniz Oğulları) Devleti (1136/1146-1225).....	30
3.5.Karakoyunlu Devleti (1351-1469).....	32
3.6.Akkoyunlu Devleti (1340-1514).....	34
3.7.Gürcistan Krallığı (XI-XV. Yüzyıllar).....	37

İKİNCİ BÖLÜM AZERBAJYCAN VE GÜRCİSTAN'DA ENDÜSTRİ

1.Maden Endüstrisi.....	45
1.1.Neft.....	45
1.2.Altın.....	48
1.3.Bakır.....	50
1.4.Demir.....	51
1.5.Taş ve Mermer.....	52
1.6.Tuz.....	53
1.7.Boraks.....	54
1.8.Zac.....	55
1.9.Kurşun.....	55
1.10.Kükürt.....	56
1.11.Cıva.....	56
1.12.Soda.....	56
1.13.Kıymetli Taşlar.....	57
2.Dokuma Endüstrisi.....	59
2.1.Hammadde Kaynakları.....	60
2.1.1.İpek.....	60
2.1.2.Pamuk.....	62
2.1.3.Deri.....	63
2.1.4.Yün.....	64
2.2.İmal Edilen Dokuma Ürünleri.....	64
2.2.1.Kumaş.....	64
2.2.2.Giyim.....	67
2.2.2.1.Elbise.....	67
2.2.2.2.Kuşak.....	69
2.2.2.3.Uçkur.....	70
2.2.2.4.Ayakkabı-Çarık.....	70
2.2.3.Halı.....	71
2.2.4.İmal Edilen Diğer Dokuma Ürünleri.....	74
3.Boya Endüstrisi.....	74
3.1.Za'ferân (Zağferan, Safran).....	74
3.2.Kırmız.....	77
3.3.Kök Boya.....	78

3.4.Lake (Lök).....	79
3.5.Şap.....	79
3.6.Zac.....	80
3.7.Boyak	80
4.Sağlık Endüstrisi	80
4.1.Neft.....	80
4.2.Zac.....	81
4.3.Za'ferân (Safran).....	82
4.4.Kükürt.....	82
4.5.Şap.....	82
4.6.Bitkiler.....	82
4.7.Su Kaynakları	83
4.8.İpek.....	84
4.9.Cıva	85
5.Metal Endüstrisi	85
5.1.Demircilik.....	85
5.2.Metalurji	86
5.3.Ev Eşyaları	89
6.Silah Endüstrisi	89
6.1.Neft.....	91
6.2.Zırh.....	92
6.3.Miğfer.....	93
6.4.Kalkan	94
6.5.Mızrak	94
6.6.Ok ve Yay	95
6.7.Kılıç.....	95
6.8.Gürz.....	96
6.9.Mancınık.....	96
6.10.Hançer	97
6.11.Bıçak.....	97
7.Çömlekçilik Endüstrisi.....	97
8.Tarım Endüstrisi	99
8.1.Sulama Kanallarının Açılması.....	100

8.2.Zirai Bitki Üretimi.....	103
8.2.1.Pirinç	103
8.2.1.1.Hasat Edilmesi.....	104
8.2.2.Buğday-Arpa	105
8.2.2.1.Hasat Edilmesi.....	105
8.2.3.Tahıl.....	106
8.3.Meyve Üretimi	107
8.3.1.Üzüm	107
8.3.1.1.Şarap Üretimi	108
8.3.2.Karpuz	109
8.3.3.Armut, İncir, Nar, Elma, Kayısı	109
8.4.Sebze Üretimi	110
8.5.Kuruyemiş	111
9.Hayvancılık Endüstrisi	111
9.1.Büyükbaş-Küçükbaş Hayvan ve Kuş Türleri.....	112
9.2.Balıkçılık	113
9.3.Arıcılık	115
10.Yağ Endüstrisi	116
11.Gemi Endüstrisi.....	116

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAJCAN VE GÜRCİSTAN'DA TİCARET

1.Ticarete Yön Veren Unsurlar	122
1.1.Islahat Hareketleri	122
1.2.Ticareti Engelleyici Hususlar	124
1.2.1.Savaşlar	124
1.2.2.Doğal Afetler	128
1.2.3.Başarısızlıkla Sonuçlanan Kâğıt Paranın Tedavüle Girmesi	130
1.3.Ticaret Yolları.....	131
1.3.1.Ticaret Yolları Üzerindeki Köprüler.....	136
1.3.1.1.Hudaferin Köprüleri	136
1.3.1.2.Ziyau'l Mülk Köprüsü.....	137

1.3.1.3.Kırmızı Köprü	138
1.3.1.4.Baslatı Köprüsü	138
1.3.1.5.Culfa Köprüsü	138
1.3.1.6.Dedeli Köprüsü	139
1.4.Ticaret Yerlerinde Konaklama Yerleri; Kervansaraylar.....	139
1.4.1.Sengeçal Kervansarayı	142
1.4.2.Tiflis Kervansarayları.....	142
1.4.3.Nahçıvan Kervansarayı.....	143
1.4.4.Culfa (Cuğa) Kervansarayı.....	143
1.5.Limanlar	144
1.5.1.Bakü Limanı	144
1.5.2.Derbend (Bab el-Ebvab) Limanı	144
1.5.3.Trabzon Limanı	145
1.6.Çarşı ve Pazar.....	146
1.7.Ticaret Kolonileri	149
1.8.Ticaret Örgütleri.....	153
1.8.1.Ahi Teşkilatı	153
2.İhracat Ürünleri	154
2.1.Dokuma Ürünleri Ticareti	155
2.2.Maden Ürünleri Ticareti	158
2.3.Silah Ticareti	159
2.4.Hayvan Ticareti	159
2.5.Köle Ticareti.....	160
2.6.Gıda Ürünleri Ticareti	164
2.7.Boya Ürünleri Ticareti.....	164
2.8.Ağaç Ürünleri Ticareti.....	164
3.İthalat Ürünleri	165

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MALİ YAPI

1.Sikke/Para.....	174
1.1.Azerbaycan'da Darp Edilen Sikkeler/Paralar	175

1.1.1.Revvâdîler Devleti Dönemi.....	176
1.1.2.Şeddâdîler Devleti Dönemi	176
1.1.3.Azerbaycan Atabegleri (İldeniz Oğulları) Devleti Dönemi	176
1.1.4.Kâğıt Paranın Tedavüle Girmesi	177
1.1.5.Celayirliler Devleti Dönemi	178
1.1.6.Şirvanşahlar Devleti Dönemi	179
1.1.7.Akkoyunlu Devleti Dönemi	179
1.1.8.Altın Ordu Devleti Dönemi.....	179
1.2.Gürcistan’da Darp Edilen Sikkeler/Paralar	179
1.2.1.Gürcistan Krallığı Dönemi	180
1.2.2.Moğol Hâkimiyeti Dönemi	182
1.2.3.İlhanlı Devleti Dönemi.....	183
1.2.4.Celayirliler Devleti Dönemi	184
1.2.5.Altın Ordu Devleti Dönemi.....	185
2.Vergiler	185
SONUÇ.....	190
KAYNAKÇA.....	193
EKLER.....	213

KISALTMALAR LİSTESİ

BOA. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

c. Cilt

Çev. Çeviren

Ed. Editör

Haz. Hazırlayan

Ter. Tercüme

TDV. Türkiye Diyanet Vakfı

TTK. Türk Tarih Kurumu

s. Sayfa

m. Metre

vd. ve diğerleri

GİRİŞ

Azerbaycan ve Gürcistan, verimli topraklara sahip olması, geniş ovaları, stratejik açıdan önemli bir konumda bulunması nedeniyle tarih boyunca birçok toplumun ilgisini çekmiştir. Çünkü Azerbaycan ve Gürcistan, önemli ticaret yolları üzerinde bulunan, Asya ile Avrupa arasında bir köprü konumundaydı. Aynı zamanda Azerbaycan, Ermenistan üzerinden geçerek Trabzon başta olmak üzere, Hemedan, Mezopotamya, Rey ve Orta Asya'ya doğru uzanmakta olan ticaret yollarının üzerinde bir geçiş bölgesidir. Bölge coğrafyası Avrupa ve Asya arasındaki siyasi, iktisadi ve ticari ilişkileri sağlayan veya tehdit eden bir niteliğe sahiptir. Bölgede bulunan Daryal ve Derbend geçitleri Güney Kafkasya'nın iktisadi, siyasi ve tarihi yapısına önemli etkileri olmuştur.

Çalışmanın Amacı

Çalışmanın konusunu belirlemeden önce Azerbaycan ve Gürcistan üzerine çalışılmış konuların bir tespitini yaptık. Yaptığımız tespitler sonrasında Azerbaycan üzerine yapılan çalışmalarda şehir tarihi ya da dönemlere ayrılmış siyasi konuların ağırlıklı olarak işlendiğini gördük. Azerbaycan'da da yapılmış yerel çalışmalara baktığımızda yine siyasi konular üzerine çalışmalar olduğunu fark ettik. Orta Çağ dönemi ile ilgili Gürcistan üzerine ise çok az bir çalışma yapılmış olup, yine bu çalışmalarda siyasi konulardan ibarettir. Kaynaklarda endüstri ve ticaret üzerine bilgilerin az olması nedeniyle araştırmacılar çoğunlukla siyasi ve askeri konulara yönelmiştir. Yapılan çalışmaların içeriğine bakıldığında zaman endüstri ve ticaret hakkındaki bilgilerin ya birkaç paragraftan ya da yarım sayfayı doldurmayacak kadar kısa metinlerden ibaretti. Bu nedenle endüstri ve ticaret konusunda bir çalışma yapılmadığını tespit ettik. Bu çalışmanın amacı dönemin kaynaklarına bağlı kalmak ve çalışma eserlerin yardımı ile bu alandaki eksikliği doldurmaya çalışmaktır. Ayrıca endüstri ve ticaret konusunun araştırılması büyük ilmi değer taşıması nedeniyle "11-15. Yüzyıllarda Azerbaycan ve Gürcistan'da Endüstri ve Ticaret" konusu ile bir çalışma meydana getirmektir.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışma konusunun belirlenmesi ile birlikte Azerbaycan ve Gürcistan üzerine bilgi veren tarihi kaynaklar araştırılmış olup, yapılan çalışmalar doğrultusunda ele aldıkları konular üzerine dönemi kapsayan ana kaynak eserler olan İslâmi coğrafya eserleri, edebi eserler, seyahatnameler, vekayinameler, arkeolojik çalışmalar tedarik edilmeye çalışılmıştır. Çalışmamız esnasında konumuz ile ilgili olan doğrudan ve dolaylı olabilecek kaynaklar

taranarak konuya ışık tutacak ve çalışma sırasında fayda sağlayacak bilgiler elde edilmeye çaba gösterilmiştir. Coğrafya eserleri ve seyahatnameler zengin bilgi içeriklerine sahip olmaları nedeniyle çalışmamızda önem arz eden kaynak eserler olmuştur. Kaynaklardan temin edilen mevcut bilgiler ise fişleme yöntemi uygulanarak notlar halinde yazılmıştır. Elde edilen mevcut bilgiler ise konularına göre tasnif edilerek çalışmamızın başlıkları oluşturulmuştur.

Kaynakların tedarik edilmesi sürecinde ise Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bursa Uludağ Üniversitesi ve Erzurum Atatürk Üniversitesi'nin kütüphanelerinden faydalanılmıştır. Azerbaycan üzerine yapılmış tetkik eserler ve makaleler Azerbaycan Milli Kütüphanesi'nden tedarik edilmiştir. Azerbaycan Milli Kütüphanesi, okuyuculara ve araştırmacılara birçok kaynağı erişime açık bir şekilde Online olarak sunulmaktadır. İngilizce kaynakların taranması ve tedarik edilmesinde ise www.archive.org internet sitesinden faydalanılmıştır. Kaynakların bir kısmının piyasada mevcut olması üzerine satın alma yolu ile tedarik edilmiştir.

Çalışmanın konusu uzun bir dönemi kapsamasına rağmen, coğrafya eserleri ve seyahatname dışındaki kaynaklarda bilgilerin az olması nedeniyle bazı konularda sıkıntıların yaşanmasına da neden olmuştur. Yaşanan bu sıkıntılar özellikle Gürcistan üzerine bilgi toplama sürecinde yaşanmıştır. İslâm coğrafyası eserlerine bakıldığı zaman genellikle İslâm sınırları içerisinde kalan şehirler hakkında bilgiler vermeleri nedeniyle Gürcistan üzerine fazla bilgiye rastlanmaz. Tiflis şehri uzun bir süre İslâm hâkimiyeti altında kalması nedeniyle müellifler tarafından Tiflis hakkında çok fazla bilgiye yer verilmiştir. Gürcistan üzerine yazılmış kroniklere de bakıldığı zaman burada da siyasi konuların ele alındığı görülmektedir. Çünkü vekayinameler ve kronikler gibi kaynak eserler, meydana gelen istila hareketlerinin olumsuz etkileri nedeniyle gelecek nesillerin yaşanan durumdan ders çıkarmaları amacıyla dönemin müellifleri genellikle siyasi olayları ele almışlardır. Bu nedenle müellifler endüstri ve ticaret üzerine çok az bilgiye yer vermişlerdir. Kaynakların yetersiz kaldığı yerlerde ise arkeolojik araştırmaları neticesinde yapılan çalışmalardan faydalanmak suretiyle bu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız bir giriş, dört ana bölüm ve sonuç bölümünden meydana gelmektedir. Ayrıca konuların daha iyi pekiştirilmesi amacı ile her bölümün sonunda değerlendirmeler yapılarak konular irdelenmeye çalışılmıştır.

Giriş Bölümünde, bölgenin önemi üzerine kısa bir değerlendirmenin ardından çalışmanın amacı, metodu ve kaynakların değerlendirmesine yer verilmiştir. Kaynak değerlendirmeleri yapılırken bilgi yoğunluğunun bulunduğu eserlerin bir kısmı özetlenmiştir.

Birinci Bölümde, bölgenin coğrafi açıdan geniş bir alanı kapsamaması ve stratejik açıdan büyük öneme sahip olması nedeniyle birçok devletin bölgeye hâkim olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu bölümde bölge coğrafyasının daha iyi anlaşılabilmesi ve hangi şehrin tarihi süreç içerisinde hangi bölge sınırlarına dahil olduğunu göstermek amacı ile Azerbaycan, Arrân ve Gürcistan'a bağlı şehirleri yüzyıllara ayırarak bölge coğrafyası tanıtılmaya çalışılmıştır.

Ayrıca bölgede siyasi faaliyetlerin yoğun bir şekilde yaşanması nedeniyle, 11-15. yüzyıllarda Azerbaycan ve Gürcistan'a hâkim olan devletlerin siyasi tarihine ve belli başlı önem arz edecek siyasi ilişkileri de özetlenmiştir.

İkinci Bölümde, kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda mevcut endüstri alanları ile ilgili genel bilgiler verilmiştir. Hangi şehrin hangi endüstri alanı ile ön plana çıktığı, endüstri kuruluşlarının şehirler üzerindeki iktisadi yapısına olan etkilerine değinilmiştir.

Üçüncü Bölümde, ticaret başlığı altında olmak üzere bölgeden geçen ticaret yollarına, ticaretin gelişmesi amacı ile devlet yöneticileri tarafından yapılan faaliyetler ve ıslahatlar, imar faaliyetleri, çıkarlar doğrultusunda yaşanan devletlerarası siyasi ilişkiler, ticaretin gelişmesine engel olan olaylar ve insan kontrolünün dışında meydana gelen durumlar hakkındaki bilgilere yer verilmiştir.

Dördüncü Bölümde, mali yapı başlığı ile Azerbaycan ve Gürcistan bölgesine hâkim olan devletler tarafından darp edilen sikkeler, sikkelerin özellikleri, ağırlıkları, ayrıca bölgenin önemli gelir kaynakları arasında bulunan vergiler ve vergi çeşitleri hakkındaki bilgilere yer verilmiştir.

Çalışmamıza konu olan mevcut şehirler, ana kaynak eserlerin müellifleri tarafından şehir adları farklı yazım şekilleri ile verilmektedir. Bizde bu durumu göz önünde bulundurarak şehir adlarını kaynaklarda geçtiği şekli ile ifade edilmiştir.

Çalışmada, ana kaynak eserlerin yanında tetkik eserler, tezler, makaleler, ansiklopedi maddeleri ve internet kaynaklarından faydalanılmıştır. Çalışmada 94 kaynak eser, 86 tetkik eser, 11 doktora ve 12 yüksek lisans tezi, 67 makale, 30 ansiklopedi maddesi, 4 İngilizce eser, 3 İngilizce makale ve 1 internet kaynağı kullanılmıştır.

Kaynaklar ve Değerlendirilmesi

Bir konunun araştırılması ve kaynaklar olmadan tarih yazımının mümkün olmayacağı için ana kaynak eserler çalışmamızın önemli unsurunu teşkil etmektedir. Müelliflerin eserleri, olayların yaşandığı dönemde kaleme alınması nedeniyle önem arz etmektedir. Ayrıca belgeler,

kitabeler, sikkeler, seyahatnameler ve arkeolojik kalıntılardan faydalanılmaktadır. Bu dönemdeki önemli kaynak eserler ise coğrafya eserleri, seyahatnameler ve siyasi olayları işleme açısından Ermeni kaynakları önemli bir yer tutmaktadır.

Telif edilen coğrafya eserleri dönemin coğrafi dünyası, insanların ağırlıklı olarak meskûn oldukları bölgeler, şehirler, yerleşim yerleri arasındaki mesafeler, bölgelerin enlem ve boylamları, okyanuslar, denizler, nehirler, dağlar gibi bilgileri ele almaktadır. Ayrıca bu temel bilgilerin dışında coğrafya eserlerinde toplumların siyasi tarihleri, dönemin ticaret merkezleri, şehirlerde elde edilen ürünler, bölgeden çıkarılan yer altı kaynakları, şehirlerin iktisadi yapısı ile ilgili malumatlar da mevcuttur. Kapsamlı bir bilgi içeriğine sahip olması nedeniyle coğrafya eserleri tarihçilerin dışında kültür ve sanat tarihçileri, sosyoloji ve antropoloji gibi tarihe yardımcı bilim dalları ile uğraşan araştırmacılar içinde müracaat etmeleri gereken önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

Coğrafya eserleri, özellikle tarihçiler tarafından ilk elden kaynaklar olarak kabul edilmektedir. Bu durumun başlıca sebebi, coğrafya eserlerinde yer alan bilgilerin çoğunun yazarları tarafından doğrulanmış bilgiler olmasıdır. İçerik bakımından zengin bilgiler içeren bu eserlerde iktisadi, kültürel, antropolojik ve filolojik bilgiler de yer almaktadır.

Seyahatname eserleri ise toplumların geçmişlerini ve kültürel değerlerini aydınlatması açısından büyük öneme sahiptir. Seyyahların vermiş oldukları bilgilerin güvenilirlikleri ve doğrulukları tartışma konusu olsa da gözleme dayalı olmaları açısından siyasi, sosyal, iktisadi, ticari, kültürel bakımdan önemli ipuçları sunmaktadır. Seyahatnamelerin içeriğine bakıldığı zaman; içlerinde toplumların yaşantıları, fiziki yapıları, giyim-kuşamları, örf adetleri, şehirlerin iktisadi durumları, tarım ürünleri ve ticaret hayatı hakkında ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür.

XIII. yüzyılda Kafkasya ve Yakın Doğu'nun Moğol akınlarına maruz kalması üzerine Türk ve Moğol tarihinin aydınlatılması nedeniyle Orta Çağ Ermeni kaynakları büyük önem taşımaktadır. Moğol akınlarına bağlı olarak meydana gelen siyasi, sosyal ve iktisadi alanların açıklanması nedeniyle kıymetli kaynaklar arasında yer almaktadır. Ayrıca müelliflerin olaylara tanıklık etmesi bakımından Ermeni kaynakları birinci elden kaynak olması üzerine ayrı bir öneme sahip bulunmaktadır. Yaptığımız çalışmada bilgi yoğunluğu bulunan kaynakların bir kısmı özet halinde aşağıda belirtilmiştir.

İbn Hurdazbih, İslâm coğrafyacıların babası olarak bilinmektedir. Tam adı Ebu'l-Kasım Ubeydullâh b. Abdullâh b. Hurdazbih el-Bağdadî el-Fârisî'dir. 846-847'de kaleme aldığı *El-*

Mesâlik ve'l-Memâlik adlı eseri coğrafya eserlerinin ilk örneği olarak kabul görmektedir. Eseri önemli kılan husus ise elde edilen bilgilerin müellif tarafından bizzat görülerek kaleme alınmış olmasıdır. Coğrafya üzerine kaleme alınmış bu eserde Azerbaycan ve Ermeniyeye'ye bağlı şehir ve kasabalar hakkında bilgiler vermesinin yanında şehirlerin yol mesafeleri hakkında bilgiler de bulmak mümkündür.

Mukaddesî, 946-947'de Kudüs'te dünyaya gelmiş, X. yüzyılın önemli coğrafyacıları arasında yer almaktadır. İslâm beşeri coğrafyacılığının babası olarak bilinmektedir. Tam adı Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Ebü Bekr el-Bennâ el-Mukaddesî eş-Şamî eş-Beşşarî'dir. Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Akâlîm* adlı eserini kaleme alırken ilk olarak kendi gözlemlerinden, kendisinden önce yazılmış kitaplardan ve güvendiği kişilerin sözlerinden faydalanmıştır. Mukaddesî her bölgeyi detaylı bir şekilde ifade etmesi ile bilinmektedir. Eserde bölgelerin iklimi, mezhepleri, inançları, ihracat ürünleri, üretimleri gibi konular yer almaktadır. Ayrıca bölgelerin istatistik bilgilerini verdiği gibi ticaret konusunu da ayrı başlık altında ihtiva etmektedir.

982-983'te kaleme alınmış ve kim tarafından yazıldığı bilinmeyen *Hudûdü'l-Âlem* adlı eseri önemli coğrafya eserleri arasında yer almaktadır. Eserde Azerbaycan ve Ermeniyeye'ye bağlı şehirlerde imal edilen ürünler, dokuma ürünleri, şehirlerin iktisadi durumları ve ticaret ürünleri hakkında bilgiler bulmak mümkündür. Ayrıca eserde Türk kabileleri, bu kabilelerin yaşadığı bölgeler, komşuları, yaşayışları, gelenek ve görenekleri hakkında bilgilerin yer alması nedeniyle Türk tarihi açısından da büyük önem arz etmektedir.

İbn Havkal, ticaret ile meşgul olmuş, yaptığı uzun ticari seyahatler sırasında İslâm dünyasının birçok bölgesini dolaşmış, yazmayı düşündüğü *Surat el-Arz* adlı coğrafya kitabı için malzeme toplamıştır. Eser, İslâm dünyasının tam bir ayrıntılı coğrafyasıdır. Eserde ele alınan konular ise, bölgelerin sınırları, şehirlerden, köylerden, yollardan, limanlardan, mesafelerden, ticari durumdan, yetiştirilen ve imal edilen ürünlerden, gümrük vergilerden, aynı zamanda ticari faaliyetlerin yoğun bir şekilde yapıldığı çarşılar, pazarlar ve panayırlar hakkında önemle bahsedilmektedir. Ayrıca eserde ürün fiyatları hakkında da bilgi sahibi olunabilmektedir. Bölgelerin iktisadi tarihi bakımından önemli bir kaynak eser niteliği taşımaktadır. İbn Havkal, eserini neşrederken İbn Hurdazbih, el-Ceyhanî, Kudame b. Cafer, Ebü'l-Kasım el-Ka'bi ve Batlamyus gibi müelliflerin eserlerinden faydalanmıştır.

İstahri, X. yüzyılın önemli coğrafyacılarından biridir. Asıl adı Ebu İshak İbrahim b. Muhammed İstahri'dir. Coğrafya içerikli, yollar ve ülkeler kitabı olan *Mesâlikü'l-Memâlik* adlı

eseri İstahri'nin bilinen ve günümüze kadar gelmiş tek eseridir. Eserin içeriğine bakıldığı zaman şehirler ve özelliklerinin yanı sıra şehirlerin büyüklüğü, sınırları, surları, şehirler arasındaki mesafeler, bölgede bulunan kaynak suları, yeraltı kaynakları, tarım alanları, yetiştirilen ürünler, dahili ve harici ticaret, ticari faaliyetlerin yapıldığı çarşılar hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

El-İdrisî, XII. yüzyılın önemli coğrafyacısıdır. Hakkındaki bilgiler sınırlı olmasına rağmen, yapılan çalışmalara göre 1100'de doğmuştur. Tam adı ise Şerif Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris es-Sebti es-Sıkkili'dir. *Nüzhetü'l-Müştak fi İhtirakı al-Âfak* adlı eseri ile meşhurdur. Diğer coğrafyacılarından farklı olarak El-İdrisî, aktarmış olduğu bilgiler ise Akdeniz çevresi dışında okudukları ve duyduklarına dayanmaktadır.

Muhammed b. Necîb Bekrân, XIII. yüzyıl coğrafyacılarından ve hayatı hakkında fazla bilgi olmamasına rağmen, Horasanî künyesi ile bilinmektedir. 1208-1209'da kaleme aldığı *Cihannâme* adlı eseri ise tespiti yapılan en önemli eseridir. Muhammed b. Necîb Bekrân eserini Harezmsah Sultanı Alâeddin Muhammed (1200-1220) adına sunmuştur. Tarihi coğrafya türünde kaleme alınan eser iklimlerin coğrafi durumları, şehir halklarının özellikleri, yeryüzü şekilleri, tarım ürünleri, yeraltı ve yerüstü kaynakları, bölgelerin sosyal-kültürel durumları hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Kazvinî, XIII. yüzyılın bir diğer önemli coğrafyacısıdır. 1202'de Kazvin'de dünyaya gelmiştir ve tam adı Ebû Yahyâ Cemâluddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd b. Yahyâ'dır. Kazvinî, birçok kaynaktan istifade ederek *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd* adı ile yedi iklim bölgesini ele aldığı bir coğrafya eseri olarak kaleme almıştır. Eser, yeryüzü şekilleri, iklim çeşitleri, milletler ve ülkeler, bölgelerdeki canlı ve cansız varlıkların sahip oldukları özellikler, ilginç olaylar ve tarihî şahsiyetler kıymetli bilgiler içermektedir.

Hamdullah Müstevfi, XIII-XIV. yüzyılın önemli tarihçi ve coğrafyacısı olup, İlhanlı Devleti döneminin önemli kişiliklerinden biridir. Gazan Han ve Ebu Said Bahadır Han zamanlarında yaşamıştır. 1328-1335 yılları arasında *Târîh-i Güzîde* ve *Zafernâme* adlı eserlerini telif etmiştir. *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı eserini ise 1340'ta tamamlamıştır. Nüzhetü'l-Kulûb, İlhanlı Devleti dönemi üzerine başvurulabilecek önemli kaynak eserler arasında yer almaktadır. Eser, İlhanlı Devleti vergi kayıtlarına, birinci dereceden kaynaklara, gezi ve gözlemlere dayanarak elde edilen bilgiler vasıtasıyla telif edilmiştir. Eserde Azerbaycan, Gürcistan, Şirvan, Abhaz, Errân/Arrân ve Mugan bölgeleri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca eserde şehirlerin coğrafi ve iklim özellikleri, imar faaliyetleri, tarım ürünleri, su kanalları, yol

mesafeleri gibi geniş bilgiler yer almaktadır. Eserde şehirlerin vergi gelirleri hakkında bilgilerin yer alması eseri önemli kılan hususlardan biri olmuştur.

XIV. yüzyıl coğrafyacısı olan Ebü'l-Fidâ, en meşhur eserleri arasında yer alan *Takvimü'l-Büldan* adlı coğrafya eseri ile ön plana çıkmaktadır. Telif etmiş olduğu eser birçok ilim adamı tarafından kaynak eser olarak faydalanılmıştır. Eserde coğrafi iklimler, enlem, boylam, denizler, göller, nehirler ve dağlar hakkında geniş bilgiler yer almaktadır. Ebü'l-Fidâ, şehirler hakkında bilgiler aktarmadan önce ilk olarak şehirlerin enlem ve boylamlarını vermesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Abdürreşid El-Bakuvi, XIV-XV. yüzyılın önemli coğrafyacılarından olup, tam adı Abdürreşid İbn Salih İbn Puri el-Bakuvi'dir. XV. yüzyılın başlarında yazmış olduğu *Kitab Telhis el-Asar ve Acaib el-Melik el-Kahhar* adlı eseri büyük öneme sahiptir. Azerbaycanlı olması nedeniyle eserde Azerbaycan, Arrân ve Ermeniyeye şehirleri hakkında önemli bilgiler elde etmek mümkündür. Eserin içeriğine bakıldığı zaman eserde, şehirlerin enlem ve boylamları, madenleri, tarım ürünleri, coğrafi özellikleri, dini durumları, sağlık alanları, mimari özellikleri ve siyasi durum hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Ebu Dülef, doğum ve ölüm tarihi hakkında net bilgiler mevcut değildir. Fakat Ebu Dülef'in 943'te Buhara'da meskûn olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Tam adı ise Ebu Dülef Mis'ar bin Mühelhil el-Hazrecî Yenbuî'dir. Seyahatname türünde yazmış olduğu eserinde madenler, sağlık yönünden faydalı bitkiler ve su kaynakları, şehirlerin mimari gibi konuları bulmak mümkündür.

Ebû Hâmîd Muhammed El-Gırnâtî, 1080-1081'de İspanya'nın Gırnata şehrinde dünyaya gelmiştir. Hayatı hakkındaki mevcut bilgiler ise kendi eserinde verdiği malumatlara dayanmaktadır. Tam adı Ebû Hâmîd Muhammed b. 'Abdurrahîm el-Mâzinî el-Kaysî el-Gırnâtî el-Kayravânî'dir. Ebû Hâmîd Muhammed El-Gırnâtî, Sardunya, Sicilya Adaları, Mısır, Kahire, Bağdat, Dımaşk, İran, Kafkasya, Yukarı Volga, Özbekistan, Sakalibe, Harezm, Buhara, Nişabur, Merv, Rey, Basra, Isfahan, Mekke, Medine, Irak gibi yerleri gezmiştir. Yazar, vermiş olduğu malumata göre *Gırnâtî Seyahatnamesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'cab)* eserini 1161-1162'de Musul'da bulunduğu sırada Şeyh İmam Zaid Muğiyeddîn Ömer b. el-Hadi el-Erdebîli'nin isteği üzerine kaleme almıştır. Seyahatnamede, bölgelerin ticari faaliyetleri hakkında önemli bilgilerin aktarılmasının yanında ilginç şehirler ve bu şehirlerde yaşanmış ilginç olaylara da değinilmektedir. Ayrıca seyahatnamede Bulgarlar, Başkurtlar, Macarlar,

Harezmsahlr ve Hazar bölgesindeki Türk topluluklarından bahsetmesi nedeniyle Türk tarihi açısından da büyük bir öneme sahiptir.

Marco Polo, XIII. yüzyılın önemli seyahatname yazarlarından. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemesine rağmen 1254'te doğduğu kabul edilmektedir. Polo ailesi ticaret işi ile uğraşması nedeniyle harici ülkelere sık ziyaretlerde bulunmaktaydılar. Bu ziyaretler arasında önemli olanı ise Marco Polo'nun da yer aldığı Kubilay Han'ın sarayına ziyarettir. Uzun bir zamanı kapsayan bu ziyaret sırasında Marco Polo, Anadolu, Ermenistan ve Gürcistan hakkında kısa da olsa önemli bilgiler aktarmıştır. Bakü yakınlarında çıkan petrol madeninden ve kullanım alanları, ipek kumaşları ile ün yapmış Tiflis şehrinden ve buradaki halkın esnaf ve sanatkâr olmasından önemle bahsetmiştir. Önemle bahsettiği bir diğer şehir ise Tebriz'di. Özellikle bu şehrin dokuma ürünleri ile ön plana çıktığını dile getirmektedir. Ticaretin yoğun olarak yapıldığı şehirde Venedik ve Cenova'dan da birçok tüccarın bulunmasından, imal edilmiş ticaret mallarından, ayrıca şehirde yaşayan papazların dokuma işi yaparak iktisadi hayata verdikleri katkıları hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Johannes Schiltberger, 1381'de Münih'te doğmuştur. 16 yaşında Macaristan Kralı Sigismund'un hizmeti altında Niğbolu Savaşı'na (1396) katılmış ve yeniceiler tarafından esir alınarak Yıldırım Bayezid'in emrine girmiştir. 1402'de Ankara Savaşı ile birlikte Timur'un esirleri arasında yer almıştır. Esaret altında bulunduğu dönemde Anadolu şehirleri, Yıldırım Bayezid'in seferleri ve Türkler hakkında önemli bilgiler aktarması nedeniyle Türk tarihi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca çalışmamız açısından ipek dokumalar, tüccarlar ve Gürcü adetleri üzerine önemli bilgiler sunmaktadır.

Pero Tafur, 1436-1439 yılları arasında İspanya, İtalya, Kutsal topraklar, Mısır, Kıbrıs, Adalar, Bizans, Osmanlı toprakları ve Karadeniz'i kapsayan bir seyahatnamedir. Pero Tafur seyahatnamesinde çalışmamız açısından köle ticaretine konu olan halklara önemle dikkat çekmektedir. Bu halklar arasında ise Ruslar, Megreller, Kafkasyalılar, Çerkezler, Bulgarlar ve Ermeniler gibi Doğu Hristiyan halkları olduğunu ifade etmektedir. Dikkat çektiği bir diğer husus ise Hristiyan köle ticaretini onaylayan bir mektubun Papa tarafından alınmış olmasıdır.

İspanya Kralı III. Henry, Yakın Doğu ülkeleri hakkında doğru ve güvenilir bilgiler almak amacıyla bir heyet hazırlamıştır. Bu heyet buldukları bölgelerde yaşanan olayları inceleyerek rapor hazırlamakla görevlendirilmişlerdir. Bu heyet arasında Ruy González De Clavijo'da yer almaktaydı. 1402'de hareket eden elçilik heyeti, Kadis'ten Trabzon'a kadar deniz yolunu kullanmışlardır. Buradan ise Trabzon-Erzincan-Urmiye Gölü-Hoy-Tebriz karayolunu

kullanarak Tebriz'e ulaşmışlardır. Timur, Ankara Savaşı'ndan sonra Semerkant'a dönmüş ve Clavijo'da Timur ile ancak Semerkant'ta görüşebilmiştir. Clavijo, bu süre zarfında Tebriz'de iki kez bulunmuştur. Tebriz şehrinin coğrafi durumu, mimari yapıları, kervansaraylardan, ticaret hayatından, ticaretin yoğun olarak gerçekleştiği çarşılarından önemle bahseder. Dokuma ürünleri üzerinde de önemle durur ve dokuma ürünlerinden özellikle Venedik ve Cenevizliler tarafından alındığına değinmektedir.

Sultan II. Mehmed döneminde Osmanlı Devleti doğuda Akkoyunlular, batıda ise Venedik ile mücadele etmekteydi. Bu durum karşısında Akkoyunlular ile Venedikliler, Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak kurma çabası içerisinde bulunmuşlardır ve birbirlerine elçi göndermişlerdir. Gelen elçilik heyetinin amacı ise Uzun Hasan'ın bir an önce Osmanlı Devleti ile savaşa tutuşmasını sağlamaktı. Akkoyunlu Devleti'ne giden elçiler arasında Josaphat Barbaro, Caterino Zeno, Ambrogio Contarini yer almaktaydı.

Josaphat Barbaro 1436-1452 ve 1474-1478 yılları arasında olmak üzere Doğu'ya iki yolculuk yapmıştır. İkinci yolculuğu olan 1474-1478 yıllarında elçilik sıfatı ile Akkoyunlu Devleti'ni ziyarette bulunmuştur. Barbaro, Kıbrıs üzerinden, karayolunu takip ederek Silifke-Adana-Urfa-Mardin-Hasankeyf, Siirt, Vestan, Zagros Dağlarını geçtikten sonra Tebriz'e ulaşmıştır. Barbaro, Doğu'ya ziyarette bulunacak hemşehrilerine yol göstermek amacı ile gezip gördüğü şehirler ve beldeler hakkında bilgiler sunmaktadır. Akkoyunlu Devleti'nde bulunduğu süre içerisinde ise sarayda yapılan oyunlar, karşılama törenlerinden ve meydana gelen siyasi durumlar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Şehirlerin iktisadi faaliyetlerine dikkat çeken Barbaro, özellikle ipek kumaş üretimi ve ticari durum ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca Gürcistan hakkında da bilgiler mevcut olduğu gibi Gürcü halkının giyim-kuşamı ve dış görünüşleri hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır.

Caterino Zeno, Uzun Hasan'ın eşi Despina Hatun'un yeğeni olması ve Doğu'yu biliyor olması nedeniyle 1471'de Akkoyunlu Devleti'ne elçi olarak gönderildi. Osmanlı Devleti ile olan mücadeleler had safhada olmasına rağmen Uzun Hasan, Caterino Zeno'yu en güzel şekilde karşılamıştır. Siyasi faaliyetlerin ifade edildiği seyahatnamede Akkoyunlu Devleti'nin yıkılması ve ordusu, Safevi Devleti'nin ortaya çıkması, Şiiliğin yayılması, Çaldıran Savaşı hakkında önemli bilgiler yer almaktadır.

Ambrogio Contarini, Uzun Hasan'ı Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmak ve Venedik ile birlikte Osmanlı Devleti topraklarına saldırması için ikna etmek üzere Uzun Hasan nezdine elçi olarak gönderilmiştir. Şubat 1474'te Venedik'ten hareket eden Ambrogio Contarini, Orta

Avrupa, Beyaz Rusya ve Gürcistan istikameti üzerinden Ağustos ayında Tebriz'e ulaşmıştır. Seyahatnamesinde gezip gördüğü yerler hakkında bilgi verdiği gibi, şahit olduğu olaylar ve halktan duyduğu olayları da nakletmesi açısından seyahatname büyük önem taşımaktadır. Ambrogio Contarini, Akkoyunlu Devleti'nin siyasi durumu, gezip gördüğü yerlerdeki halkın durumu, coğrafi durum, iktisadi durum, tarım ürünleri, giyim-kuşam gibi çeşitli konularda bilgiler aktarmaktadır. Ayrıca Gürcü adetlerine, Şamahı'nın kumaşlarından, Derbend'in balık, şarap üretiminden ve Derbend pazarları hakkında da bilgiler bulmak mümkündür.

Venedikli aristokrat bir aileden gelen Giovanni Maria Angiolello, Sultan II. Mehmed'in 1470'te Eğriboz'a yaptığı bir sefer sırasında Osmanlı Devleti'ne esir düştü ve İstanbul'a getirilerek Şehzade Mustafa'nın hizmetinde bulunmuştur. Angiolello, Osmanlı Devleti'nin Uzun Hasan'a karşı yaptığı sefer sırasında Şehzade Mustafa'nın ordusunda bulunarak Otlukbeli Savaşı'na bizzat şahitlik etmiştir. Bu nedenle olaylara tanık olması üzerine seyahatname büyük bir öneme sahiptir.

Kaynaklarda Venedikli Tüccar olarak geçen ve seyahatnamesini yine bu isimle yazan müellif, Akkoyunlu Devleti'nin yıkılışı ve Safevi Devleti'nin İran coğrafyasına hâkim olduğu dönem hakkında bilgi vermesi nedeniyle önem arz etmektedir. Venedikli Tüccar, Merend ve Hoy yolunu takip ederek Tebriz'e ulaşmıştır. Venedikli Tüccar, Arapça, Farsça ve Türkçe'yi bilmesi ile yerli halktan duyduğu bilgileri de nakletmektedir. Ayrıca Venedikli Tüccar, şehirler hakkında da kısa bilgiler aktarmaktadır. Önemle üzerinde durduğu şehirler arasında Tebriz şehri önemli yer tutmaktaydı. Tebriz, önemli ticaret yolları üzerinde bulunması, ticaret merkezi olması ve birçok devlete başkentlik yapması nedeniyle bölgenin önemli ve büyük şehri konumunda yer almaktaydı. Bu nedenle şehirde çok sayıda tüccar bulunmaktaydı. Venedikli Tüccar, Tebriz'de uzun bir süre kalması ile birlikte şehir hakkında teferruatlı tasvirlerde bulunmuştur. Burada imal edilen ipek kumaşlar hakkında önemli bilgiler vermiştir. Ayrıca Tebriz pazarlarına da değinmektedir.

Çalışmamızda faydalandığımız vekayinameler arasında İbnü'l-Esir tarafından yazılan *el-Kâmil fi't-Tarih* eseri endüstri ve ticaret hakkında çok az bilgi vermiş olmasına rağmen Türk tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. İbnü'l-Esîr, eserini yazarken Taberî'den faydalanmış olup, 914-915 yıllarına kadar olan bölümleri Taberî'den nakletmiştir. Taberî'den sonraki bölümleri ise çeşitli kaynaklara, rivayetlere ve yapmış olduğu gözlemlerine dayanarak eserini kaleme almıştır.

“*Kartli Hayatı*” anlamına gelen “*Kartlis Tskhovreba*” Gürcistan tarihi üzerine yazılmış önemli bir anonim Gürcü kroniğidir. Eser birçok Gürcü vekayinamesinin derlenmesi ile meydana getirilmiştir. Eser, 1849’da Fransız akademisyen M. Brosset tarafından *Gürcistan Tarihi* adı ile iki cilt halinde Fransızca olarak neşredilmiştir. 1212’ye kadar olan kısmı H. D. Andreasyan tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve Erdoğan Merçil tarafından ise ilave edilen notlarla birlikte Türk Tarih Kurumu tarafından 2003’te neşredilmiştir. Ayrıca eser Roin Metreveli ve Stephan Jones’in baş editörlüğünde olmak üzere Dimitri Gamq’relidze tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Moğollar ve Gürcü-Moğol ilişkileri hakkında önemli bilgiler içeren eserin yüzyıllık kronik “*The Hundred Years Chronicle*” bölümü ise İngilizce metinden faydalanılarak Duygu Soybek tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak Türkçeye çevrilmiştir. Öncelikli olarak Gürcü siyasi tarihini ele alan eser, Orta Çağ Gürcü, Moğol, Ermeni ve Türk tarihi açısından büyük öneme sahiptir.

Ermeni kaynakları arasında Müverrih Vardan’ın Cihan Tarihi adı ile yazdığı eseri siyasi olayların incelenmesi açısından büyük önem teşkil etmektedir. Telif edilen eserde Türk, Moğol, Ermeni, Rum, Gürcü tarihi hakkında değerli bilgiler yer almaktadır. Müverrih Vardan, eserini meydana getirirken şahit olduğu olayları nakletmesinin yanında, kendisinden önceki müverrihlerin eserlerinden de yararlanma yoluna gitmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

COĞRAFI DURUM

1.Kafkasya'nın Coğrafi Durumu

Kafkasya¹, Karadeniz ile Hazar Denizi arasında kalan bölgeye verilen isim olup (Bedirhan, 2014: 20), aynı zamanda Karadeniz'in doğusundaki Taman Yarımadası'ndan Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron Yarımadası'na kadar uzanmaktadır (Kuş, 2021: 11). Kafkasya sınırlarına daha detaylı bakacak olursak, doğu sınırında Hazar Denizi, batı sınırında Karadeniz, güney sınırında Çoruh, Arpaçay ve Aras Nehirleri, kuzey sınırında ise Don Nehri deltası, Maniç çukurluğu ve Kura Nehri deltası ile çevrilidir (Bilge, 2012: 1; Özey, 2021: 3).

Kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan Kafkas Dağları, Kafkasya coğrafyasını kuzey ve güney olmak üzere iki bölgeye ayırmaktadır. Kuzeyde kalan bölgeye Kuzey Kafkasya veya Sirkafkasiyan (Kafkasönü), güneyde kalan bölgeye ise Güney Kafkasya veya Transkafkasya (Kafkasardı) adı verilmektedir. Ayrıca Kafkas Dağları'nın kuzeyinde yer alanlar Büyük Kafkaslar, güneyinde yer alanlar ise Küçük Kafkaslar olarak tanımlanmaktadır (Özey, 2021: 5).

Kuzey Kafkasya sınırları içerisinde, Adige, Karaçay-Çerkes, Kabardin (Kabartay)-Balkar, Çeçen, İnguş, Dağıstan, Kuzey Osetya ve Gürcistan'a bağlı Güney Osetya ve Abhazya bölgeleri yer almaktadır (Tavkul, 2015: 26; Yağcı, 2015: 429). Güney Kafkasya ise, günümüzdeki Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile birlikte Türkiye sınırları içerisinde yer alan Ağrı, Kars ve Artvin şehirlerini de içerisine alan coğrafi bir bölgedir (Bedirhan, 2014: 21; Özey, 2021:5).

Kafkasya coğrafyasına yeryüzü şekilleri açısından bakıldığı zaman, Don ve Volga nehirleri arasında kalan bozkırları içerisine alan "*Step Kafkasyası*", "*Büyük Kafkas Dağları*" ve Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı içerisine alan "*Küçük Kafkaslar*" veya

¹ Kafkas ve Kafkasya adına kaynaklarda ilk kez Yunan yazarlarından Aiskhylos'un M.Ö. 409 yılında yazdığı "*Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence*" ya da "*Zincire Vurulmuş Prometheus*" eserinde geçen Kavkasos Dağı deyimini ile görülmektedir. Kavkasos Dağı, Orta Çağ İslâm coğrafyacıları ve tarihçileri tarafından "*Kabk*" olarak tanımlanmaktadır (Bilge, 2005: 13; Bedirhan, 2014: 19). Kafkasya terimi ise ilk kez 479 yılında Dağıstan yerlileri tarafından kullanılmıştır. Aynı zamanda *Kafkas* adında bir köyde bulunmaktadır (Özey, 2021: 3). Eski Yunanlıların "As" olarak adlandırdığı Kafkaslar, "Asların Dağı" anlamına gelir. Bölge; Tatarlar tarafından "Jalbus (Elbruz)", Nogaylar tarafından "Yıldız Dağları" olarak adlandırılmıştır (Demircioğlu vd., 2020: 9). Avrupalılar, Kafkasya'yı coğrafi olarak bölümlerken güneyine "Transcaucasus"; Ruslar ise kuzeyine "Kafkasya", güneyine "Kafkas Ötesi" anlamına gelen "Zakavkaz"; Karaçay-Malkar Türkçesi coğrafyanın güneyine "Tav Artı (Dağ Ardı)"; Osmanlı kaynaklarında ise 20. yüzyıl başlarına kadar Kafkas Dağları'nın ardındaki ülkeler için "Maverai Kafkasya" terimini kullanmıştır (Üstünyer, 2010: 27).

“Transkafkasya” olmak üzere üç bölgeye ayrılmaktadır (Met Çünatıkho, 2002: 11-12; Kuş, 2021: 12).

10. yüzyıl İslâm tarih ve coğrafyacılardan Mesudî, Kafkas Dağı hakkında şu bilgileri ifade etmiştir: “*Kabh (Kafkas) dağı, büyük bir dağdır ve geniş bir alanı kaplar. Birçok halkı ve ülkeyi barındırır. Bu dağda yetmiş iki millet yaşar. Her milletin kendi hükümdarı ve diğerlerine benzemeyen bir dili vardır. Dağda resifler ve ovalar yer almaktadır. Bâbu’l-Ebvâb (Derbend) şehri de bu resiflerden birindedir. Onu İran Şahı Anuşirvan kurmuş ve şehirle Hazar Denizi arasına bir sur çekmiştir. Bu sur, denizin içine doğru bir mil kadar sokulur ve Tabersaran Kalesi’ne kadar kırk fersah² kadar derelerden, tepelerden ve çukurlardan geçerek Kabh Dağı üzerinde uzanır. Anuşirvan ayrıca bu sur üzerinde her üç milde ve bazen güzergâhın durumuna göre daha az veya daha çok mesafede demir bir kapı yaptırmıştır. Her kapının arkasına o kapıyı ve kapıyı takip eden suru gözetten bir halk yerleştirmiştir. Bütün bunlar bu dağa komşu olan Hazar, El-lan (Alan), Türk kabileleri, Serir (Avar) ve diğer kâfirlerin saldırılarına karşı koymak için yapılmıştır.*

Kabh (Kafkas) Dağı, yüksekliği, eni ve boyu ile iki aylık veya daha fazla bir zamanlık yoldur. Çevresinde ancak Allah’ın sayabileceği kadar çok halk vardır. Dağın bir kolu belirttiğimiz gibi Bâbu’l-Ebvâb yönünde Hazar Denizi’ne doğru uzanır” (Mesudî, 2014: 132).

Kafkasya Dağlarının başlıca zirvelerini Elbruz (5642 m.), Dihtav (5203 m.), Koştantav (5145 m.), Şhara (5068 m.) ve Kazbek (5043 m.) dağları oluşturmaktadır (Bilge, 2005: 13; Bilge, 2012: 2).

1.1.Azerbaycan’ın Coğrafi Durumu

Azerbaycan, Kafkasya’nın güneydoğusunda İran Azerbaycanı ile Hazar Denizi arasındaki bölgede yer almaktadır. Sınır komşuları olarak kuzeyinde Dağıstan, kuzeybatısında Gürcistan, batısında Ermenistan, doğusunda Hazar Denizi ve güneyinde ise İran Azerbaycan’ı bulunmaktadır (Ardel, 1964: 2; Özey, 2021: 287).

Azerbaycan dağlık bir bölgeye sahiptir ve dağlık alanlar ise bölgenin güneyinde yer alan İran Azerbaycanı’nda geniş yer tutmaktadır. Kuzey Azerbaycan kesiminde ise Aras ve Kura (Kür) Nehirleri vasıtasıyla düzlük alanlar hakimdir (Buniyatov, 1991: 317).

Azerbaycan yeryüzü şekilleri bakımından incelendiğinde ise üç doğal bölüme ayrılmaktadır. **1.** Kuzeyde Büyük Kafkas Dağları, **2.** Güneybatıda Küçük Kafkas Dağları, **3.**

² Fersah: Yaklaşık olarak 5.076 metreye ya da 1 saatlik yola denk gelen eski uzunluk ölçüsüdür.

Kura Nehri Havzası. Kura Nehri Havzası, Büyük ve Küçük Kafkasları birbirinden ayırır. Kafkas dağları, Alp-Himalaya sisteminin bir bölümünü meydana getirmektedirler. Elbruz Tepesi, Kafkas Dağlarının en yüksek noktasını oluşturur. Bu dağlar üzerinde ticarete imkânlar sağlayacak geçitler oldukça azdır (*Azerbaycan Coğrafyası*, 1994: 6).

Azerbaycan, siyasi ve coğrafi etkenlerden dolayı kuzey ve güney olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Aras Nehri ise iki bölge arasında sınır olarak kabul edilmiştir.

Kuzey Azerbaycan, dört doğal bölgeden meydana gelmektedir: **1.** Orta Bozkır, **2.** Büyük Kafkas Dağları, **3.** Küçük Kafkas Dağları, **4.** Haliş Dağları. Güney Azerbaycan ise coğrafi açıdan üç doğal bölgeden oluşmaktadır. **1.** Urmiye Havzası, **2.** Aras Havzası, **3.** Kızıl Özen Havzası (Yerebakan, 2013: 9-10).

Güney Azerbaycan, Batı İran'da bir bölgenin adı olup, aynı zamanda buraya İran Azerbaycan'ı da denilmektedir. İran Azerbaycanı denilen bölge, kuzeyden Aras Nehri, batıda Doğu Anadolu, güneyden İran Kürdistanı ve Hamse, doğudan ise Mugan Dağları ile çevrilidir (Yerebakan, 2013: 9-10).

1.2.Arrân'ın Coğrafi Durumu

Kuzey ve güney olarak iki kısma ayrılmış bulunan Azerbaycan'ın Kuzey Azerbaycan bölümü tarihi kaynaklarda Arrân olarak geçmektedir. İslâm öncesi zamanlarda Arrân terimi, tüm Doğu Transkafkasya yani klasik Albanya için kullanılırken XV. yüzyıla gelindiğinde Arrân'ın Azerbaycan'a dahil edilmesi ile beraber artık Arrân adı kullanılmamıştır (Frye: 1986: 660). Arrân adı yerine ise günümüzde olduğu gibi Türkçe ve Farsça kelimelerden meydana gelen “Karabağ” adı kullanılmaya başlanmıştır (Barthold, 2022: 241).

Kaynakların verdiği bilgilere göre Azerbaycan'a bağlı şehirlerin bir kısmı Arrân'a bağlı şehirler olarak görülmesi nedeniyle bölge coğrafyasının daha iyi anlaşılabilmesi açısından ayrı başlık altında ifade edilmesi gerekmektedir.

Kura (Kür) ve Aras nehirleri arasında yer alan Arrân'ın³ Antik dönemlerdeki sınırı Küçük Kafkas Dağları ve Aras Nehrinin orta kısımlarından başlayarak Büyük Kafkas

³ VII. yüzyıl Alban müverrihi Kalankatlı Moses, Alban adını şu sözlerle nakleder: “Yafes neslinden ve Sisakan (Sünik)soyundan olan Aran, Alban kabilelerine hâkim olarak tayin oldu. Aran, Aras Nehrinden başlayarak Hunan kalesine kadar uzanan Alban ülkesinin düzlüklerini (ovalarını) ve dağlarını miras olarak aldı. Onlar kendilerine Ağvan (Alban) adını verdi. Bunun sebebi şuydu: Yumuşak huyu yüzünden Aran'ı *ağu* (müşfik) hitabıyla çağırıyorlardı” (Kalankatlı Moses, 2006: 32). Mirza Cevanşir ise, Arrân ismini “Nuh Peygamber'in zamanında, tufandan sonra Nuh'un evlatlarından biri, Kür ve Aras çayları arasındaki Tiflis, Gence, Erivan, Nahçıvan, Ordubad şehirleri ve şimdiki Karabağ toprağında harabe olan Berde ve Beylegan vilayetleri ve toprağında hükümrân ve sahip olmuş, buraları imar etmiş ve bu şehirlerin hepsine kendi öz adını koymuştur. O'nun adı “*Aran*” idi, sözleri ile açıklar (Karabağlı, 1990: 1).

Dağlarının kuzeydoğusunda bulunan Derbend'e kadar uzanmaktaydı. Arrân'ın kuzeyinde Şirvan ve Şeki, güneyinde İrmîniye ve Azerbaycan, güneydoğusunda ise Mugan yer almaktadır (Özaydın, 1991: 394; Alicanov, 2019: 20). Araplar ve Türkler zamanında Kura (Kür) ve Aras Nehirleri arasındaki Arrân bölgesi, günümüzde Gence ve Karabağ şehirlerinden ibaret bir bölgedir (Togan, 1950: 596).

Arap coğrafyacıları Arrân'a Arapça şekil vermek için *er-Rân* ya da *al-Rân* olarak telaffuz etmişlerdir. Ermeni kaynaklarında *Alvank-Agvan*, Yunan ve Roma kaynaklarında *Albania-Albanya* şeklinde geçmektedir. Ayrıca iki nehir arasında yer alması nedeniyle *Beyne'n-nehreyn* olarak da adlandırılmıştır (Togan, 1950: 596; Özaydın, 1991: 394; İpek, 1994: 4).

Tarihi süreç içerisinde Arrân'ın merkezi sürekli olarak değişime uğramıştır. III. yüzyıla kadar Arrân'ın merkezi Kabele (Kabala) şehriydi. VI. yüzyılda Sasanilerden I. Kubaz'ın Barza'a (Berze'a, Berdea, Partav) şehrini imar ederek genişletmesi üzerine burası Arrân'ın yeni merkezi oldu ve Kabele ise geri planda kaldı. 943-944'te Barza'a'nın Ruslar tarafından tahrip edilmesi üzerine şehir önemini kaybetmeye başladı ve Arrân'ın yeni merkezi Beylekan oldu. Son olarak ise Beylekan 1221'de Moğol saldırılarına maruz kaldı. Bu sıralarda Gence şehrinin ön plana çıkması ile birlikte Gence Arrân'ın merkezi oldu (Özaydın, 1991: 394-395; Togan, 1950: 596-597). İbnü'l-Esîr, Gence'yi Arrân diyarının en büyük şehri olarak tanımlamaktaydı (İbnü'l-Esîr, c. 10, 2016: 235).

1.3.Gürcistan'ın Coğrafi Durumu

Gürcistan, Büyük Kafkas Dağlarının güneyinde yer almaktadır. Günümüzde sınır komşuları olarak kuzeyinde Abhazya, Kabartay-Balkar, Güney ve Kuzey Osetya, İnguşya, Çeçenistan ve Dağıstan, güneyinde Ermenistan ve Türkiye, güneydoğu ve doğuda Azerbaycan, batısında ise Karadeniz yer alır (Özey, 2021: 187).

Doğal oluşumları nedeniyle yüzey şekilleri bakımından Gürcistan üç doğal bölgeye ayrılmıştır. **1.** Kuzeyde Büyük Kafkas sıradağlarının bulunduğu bölge, **2.** Güneydeki Acara-İmereti, Trialeti, Borcomi-Bakuriani ve Ahalstihe dağlarının bulunduğu Küçük Kafkas kütesinden oluşan bölge, **3.** Bu iki kütle arasında ova ve yaylaların yer aldığı engebeli çöküntü bölgesi. Gürcistan'ın en yüksek doruklarını Şara (5068 m.), Kazbeg (5047 m.), Rustavi (4960 m.), Tetnults (4852 m.) ve Uşba (4700 m.) Dağları oluşturmaktadır (Dursun, 1996: 310).

Suram Dağları, Gürcistan'ı doğu ve batı olmak üzere iki bölgeye ayırır. Buranın batısı, Karadeniz ikliminin etkisi altında kalan düzlük Rioni havzasına açılmaktadır. Doğusunda ise,

Kura (Kür) ve Aras vadilerinin de yer aldığı yüksek platolar ve bozkırlar vardır (Bilge, 2012: 5; Tellioğlu, 2022: 27).

Batı Gürcistan, Kuzey Kafkasya'nın Terek boyu dağlık bölgeleri, Çoruh boyları, Karadeniz'in güney kıyı sahillerinden oluşmaktadır. Bu sınırlar zaman içerisinde "Kolheti" adı ile anılarak tarihteki yerini aldı ve Yunanlılar Batı Gürcü Birliğine "Kolh" adını vermişlerdir (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 42, 49). Gürcülerin *Abhazeti*, *Egrisi*, *İmereti* adını verdikleri bölgeye Batı kaynakları ise *Kolhis*, *Lazika*, *Abasgia* ve *İmeretia* olarak adlandırmıştır (Tellioğlu, 2022: 27).

Batı Gürcistan dört bölgeden meydana gelmekteydi. *İmereti*, merkezi Kutaisi şehri olup, batıda Karadeniz sahillerine kadar dayanmaktadır. *Sa-Megrelo*, merkezi Zugdidi olup, İmereti'nin kuzeybatısında Karadeniz üzerinde yer almaktadır. *Guria*, Çoruh Nehri ağzında bir bölge olup merkezi Bathumi (Batum)'dir. Aynı zamanda Acara adı verilen ve Kıpçak Türkü kökenli Müslüman Gürcülerin yaşadığı bölgedir. *Samtskhe/Sa-Atabago*, Mesketler Ülkesi/Atabek Ülkesi olarak da adlandırılan bölge Çoruh Nehri ile Kura (Kür) Nehri'nin kaynağı arasında yer almaktadır (Bilge, 2012:6).

Doğu Gürcistan ise *Kartli* ve *Kaheti* olmak üzere iki bölgeden meydana gelmekteydi. *Kartli*, Kura (Kür) Nehri vadisinde yer almakta olup, merkezi Tbilisi (Tiflis) şehridir. *Kaheti* ise, merkezi dağlık bir bölge olan Zagem'dir. Bölge Kura Nehri'nin kuzeyinde ve Kafkas Dağları'nın güney eteklerinde yer alan İori ve Alazan vadisini kapsamaktadır (Bilge, 2012:6). Gürcüler ülkenin doğusunu *Kartli* olarak tanımlarken, klasik kaynaklarda *İberya* ya da *Hiberya* olarak geçmektedir (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 59; Tellioğlu, 2022: 27).

XIII-XIV. yüzyıllarda Gürcistan'ın siyasi bakımdan iki kısma ayrıldığı görülmektedir. Bunlardan biri Gürcistan, diğeri ise Abhazyadır. Bu bölgeler ise iki farklı kralın yönetimi altında bulunuyordu (Korykoslu Hayton, 2015: 46).

1.4.Önemli Akarsular

Azerbaycan ve Gürcistan'ın sınırlarına dahil olduğu Kafkasya coğrafyası zengin yeraltı kaynaklarına sahip olduğu gibi, yerüstü kaynakları açısından da zengin kaynaklara sahiptir. Kaynağını Türkiye sınırları içerisinde ve Kafkas Dağlarından alan bol su kaynakları bulunmaktadır. Bu kaynaklardan çıkan suların bir kısmı Hazar Denizi'ne bir kısmı ise Karadeniz'e dökülmektedir.

Kura (Kür) Nehri: Kaynağı Türkiye sınırları içerisindeki Ardahan Gölü dolaylarında doğar ve Gürcistan'dan geçerek Azerbaycan'ın Sabirabad şehri yakınlarında, Aras Nehri ile

birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür (Özey, 2021: 16). Met Çünatıkho, Kura Nehri'nin Kuramikvari (Kur/Kura) ve Aras adıyla iki büyük koldan oluştuğunu ifade eder. Asıl Kur Nehri, kaynağını Çıldır (Allahüekber) dağlarından alır ve Ardahan, Ahilkelek, Ahıska yörelerinden ve Burcum boğazından geçer ve Suram denilen yerde doğuya yönelerek Tiflis'te Arağua suyunu aldıktan sonra Güneydoğu istikametine doğru devam eder. Kuzeyden Yura ve Alazan gibi iki büyük kolu da suyuna kattıktan sonra Aras Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür (Met Çünatıkho, 2002: 14).

Aras Nehri: Kaynağı Türkiye sınırlarında Bingöl Dağları'nın Erzurum sınırları içerisinde kalan kuzey yamaçlarından doğar. Tekman Yaylası'nın bütün sularını içine katan Aras Nehri⁴, Sakaltutan Dağları ve Topçu Dağları arasındaki dar vadiyi geçtikten sonra Pasinler Ovası'na açılır. Burada da Pasinler Çayı'nın suyunu da alarak Ermenistan sınırları üzerinden geçerek Azerbaycan'ın Sabirabad şehri yakınlarında Kura Nehri ile birleştikten sonra Hazar Denizi'ne dökülür (Tuncel, 1991: 332-333; Özey, 2021: 16)

Nehrü'l Melik (Samur): Rum topraklarından doğarak er-Rân (Arrân)'ı dolaştıktan sonra denize dökülür (Mukaddesî, 2015: 393; Ciner, 2018: 269).

Rioni Nehri: Venedikli elçi Josaphat Barbaro'nun "*Phaso*" adı ile kaydettiği Rioni Nehri, Gürcistan sınırları içerisinde en uzun nehir olup, kaynağını Kafkas Dağlarından alır ve bölgeyi çevreleyerek Karadeniz'e dökülür (Barbaro, 2016: 27; Özey, 2021: 17; Barbaro, 2022: 45).

Kura (Kür) ve Aras nehirleri ile ilgili Orta Çağ tarih ve coğrafya kaynakları da kıymetli bilgiler sunmaktadır. İbnü'l-Fakîh, Ermenistan ve Azerbaycan'daki nehirler hakkında şu bilgileri vermektedir: "*Azerbaycan'da Rar Kar adında iki nehir, Ermenistan'da ise Rus, Kalika ve Erran nehirleri bulunur. Bu nehirler Curcan'da birleşir*" (Güllü, 2007: 64).

İslâm tarihçisi ve coğrafyacısı Mesudî, Kür ve Aras nehirlerinin kaynaklarına ve nehirlerin geçtiği güzergâhları hakkında şu bilgileri vermişti: "*Kür Nehri, Gürcin memleketinin Gürzân bölgesinden doğar ve Abhaz toprakları üzerinden geçerek Tiflis şehrine ulaşır. Şehrin ortasında ikiye ayrılarak Siyâverdilerin topraklarında akmaya devam eder. Kür denilen bu nehir, Berdaa'ya üç mil mesafeye kadar akar ve oradan Berdaa'nın kasabalarından Berdâc'dan geçtikten sonra Sannara'ya doğru Ras (Aras) Nehri de ona katılır. Ras Nehri Tarabezunda (Trabzon) yakınlarından doğarak, Kür'e kadar aktıktan sonra onunla birleşir ve*

⁴ Sadık Isfahani'ye göre Aras Nehri, Şirvan bölgesinde önemli bir nehirdir. Ermenistan dağlarında yükselir ve içine düşen hayvanların çoğu kurtulduğu için şanslı veya kutsanmış bir değere sahiptir (Sadık Isfahani, Tarihsiz: 5).

birlikte Hazar Denizi mansabına dökülürler. Ras Nehri Azerbaycan'daki Bezz ülkesiyle Er-Ran'daki Ebû Mûsa dağı arasında akar. Bu dağda Er-Ran ülkesinden halklar yaşar. Verimsiz bir bölgedir. Ras Nehri Versân (Varacan, Varaçan), şehrinden geçerek Sannara köyündeki mansaba ulaşır ve oradan da Kür Nehrine dökülür” (Mesudî, 2014: 173-174; Mesudî, 2023: 248).

İslâm coğrafyacılarından Mukaddesî ise, en meşhur nehirlerin Rass (Aras), Nehrû'l Melik (Samur) ve Kür olduğunu bildirmiştir. X. yüzyıl coğrafyacılarından İstahri, Kurra (Kura) ve Rasse (Aras) nehirlerini ülke gemilerinin geçebildiği nehirler olarak nakletmesine rağmen, Nehrû'l Melik hakkında bilgiye yer vermemiştir. Bu nehirlerin içinde suyu en az ve tatlı olanı Kür Nehri'dir. Kaynağını Gence ve Şamkur sınırındaki dağlardan alır ve Tiflis yakınlarına doğru aktıktan sonra kâfirlerin topraklarına dökülür. Tatlılık ve hafiflik konusunda Kür'e en yakın nehir ise Aras olduğunu belirtir ve nehir Ermeniye'den akarak Varsan sınırlarını geçtikten sonra Mukan boyunca devam ederek Hazar Denizi'ne dökülür. Nehrû'l Melik (Samur) ise Rum topraklarından doğarak er-Ran'ı dolaştıktan sonra denize dökülür (İstahri, 2015: 179; Mukaddesî, 2015: 393; Ciner, 2018: 269).

Bir diğer X. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Havkal da, İstahri gibi gemilerin işlediği nehirler arasında Kura (Kür) Nehri hakkında bilgiler vermiştir. Kür Nehri tatlı, hafif sulu olup Kafkas Dağlarının Cenze, Şemkür bölgesinden çıkar, Tiflis tarafına yönelir, Tiflis'ten önce kâfir ülkesinde bazı kalelerin yanından geçer, Berdea tarafında Hazar Denizi'ne dökülür. Aras Nehri'nin de Kür Nehri kadar suyunun olduğunu ifade eder. Aras Nehrinin suları da tatlı, hafif ve hoştur. İç Ermeniye'den çıkar, Bab-ı Versan'a varır. Sonra yoluna devam eder, bir kısmı Kür Nehri'ne, bir kısmı ise Taberistan (Hazar) Denizi'ne dökülür (İbn Havkal, 2014: 268-269).

Muhammed b. Necîb Bekrân, XIII. yüzyılda telif etmiş olduğu eserinde Kür Nehri ile ilgili olarak Azerbaycan hududunda Berdea şehrine üç fersah mesafede bir nehir olduğunu ve ona Ceyhun-i Kür denildiğini ve kaynağını Alan bölgesindeki dağlardan aldığı bilgisini vermiştir. Aras Nehri hakkında ise, onun Azerbaycan hududunda bir nehir olup ona Rass denildiğini ifade etmiştir. Onun kaynağı Ermeniye hududundadır ve Versân civarına ulaşıp Şirvan hududuna gelir. Daha sonra Kür Nehri ona katılır ondan sonra Buhayre-i Âbeskûn'a dökülür (Muhammed b. Necîb Bekrân, 2021: 91-92).

Yakut Hamevi'nin Mücemü'l-Büldân eserini gözden geçirerek özet halinde sunan ve XIII-XIV. yüzyıl dönemi müelliflerinden olan El-Bağdâdî, Kür Nehrinin Berze'a (Berdea) ile arasındaki mesafenin iki fersah olduğunu belirtmiştir. Ona göre; Erminiye ile Errân arasında

yer alan nehir Tiflis'ten geçer ve burada er-Ress (Aras) ırmağı ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülmektedir (el-Bağdâdî, 2020: 144).

Hamdullah Müstevfî, Aras Nehrinin güzergâhı hakkında bilgi verdikten sonra hastalıklara karşı bir şifa kaynağı olduğunu nakletmiştir. Müstevfî'ye göre; Aras Nehri, *“kuzeyden güneye doğru akar. Erzurum ve Kalikala Dağlarından kaynağını alan bu nehir, Ermenistan, Azerbaycan ve Erran vilayetlerini geçer; Kor ve Karasu suları ile birleşir ve Geştasfî sınırlarına Hazar Gölüne dökülür. Ermenistan, Azerbaycan ve Erran vilayetleri, bu nehirden faydalanır ve çok ziraat yaparlar. Aras boyu 150 fersahtır. Acâyibü'l-Mahlûkat'ta ve bazı kitaplarda şöyle denilmiştir: “Rište illeti olan bir hasta, Aras Nehri'ni geçerse, Allah'ın izniyle bu hastalıktan kurtulur”*. Kür Nehri ise “Erran Kor” adı ile nakleder. Nehir Kalikala dağlarından doğar. Gürcistan'da, Tiflis'in ortasından geçip, Erran'a varır. Bir kolu Şemkur Gölü'ne, bir kolu da Yurtpazar Anbarcı'da, Aras ve Karasu Nehirleri ile Giştasfî sınırlarında, Hazar Gölü'ne dökülür. Erran Kor Nehri, 200 fersah uzunluğundadır (Hamza, 2008: 218, 223)

İbn Havkal, Kür ve Aras Nehirleri dışında Erdebil ile Zencan arasında ve gemilerin yüzemeyeceği kadar küçük olan Sepîd-rûd adlı bir nehirden bahsetmiştir (İbn Havkal, 2014: 268). Muhammed b. Necîb Bekrân ise bu nehri Ebyez adı ile zikretmiştir. Nehr-i Ebyez olarak adlandırılan nehre ise Farsça'da Sepîd-Rûd şeklinde ifade ederler. Sepîd-Rûd Nehri, Ermeniyeye ve Azerbaycan Dağlarından doğar, Erdebil ve Zengân'dan geçerek Buhayre-i Âbeskûn'a dökülür. Ayrıca diğer nehirlerden de küçük olduğunu bildirmektedir (Necîb Bekrân, 2021: 92).

Her dönemde önemini koruyan Kür ve Aras Nehirleri XVII. yüzyılda da önemini devam ettirmiştir. Bu dönemde Gürcistan hakkında bilgi paylaşan seyyahlar Aras Nehri hakkında önemle bahsetmişlerdir. Dönemin seyyahlarından Jean Chardin, Aras Nehri'ni: *“Aras, Ermenistan'ı Medya'dan ayıran çok ünlü nehirdir. Kaynağını, Nuh'un gemisinin durduğu söylenen dağdan alıyor; belki de adını bu ünlü Ararat (Ağrı) dağından almıştır. Buradan Hazar Denizi'ne akıyor. Bu nehir çok büyük ve akışı çok hızlı; yol boyunca isimsiz küçük ırmaklarla ve sellerle güçleniyor. Culfa'da ve çeşitli yerlerde üzerine birkaç köprü inşa edilmiş; fakat hala yer yer tek parça olarak görünen kemerlerine bakacak olursak bu köprüler ne kadar sağlam ve büyük olsalar da, hiç biri Nehrin gücüne karşı koyamamış”* ifadeleri ile belirtmiştir (Chardin, 2014: 319).

1.5.Deniz ve Göller

Bölgenin en önemli denizi Hazar Denizi'dir. Denizin doğusunda Harezmi, Saksin ve Bulgar; kuzeyinde Hazar Vadisi; batısında Alan Dağı, Ceğzi Dağı ve Ercan; güneyinde ise Cilan

ve Mazenderan bulunmaktadır. Denizin boyu kaynaklara göre; 200 fersah, eni de 200 fersaktır. Deniz içerisinde büyük dalgalar oluşmaktadır. Hamdullah Müstevfi'ye göre buradaki dalgalar bütün denizlerden daha büyük dalgalara sahiptir. Denizin etrafında Bakü, Babü'l Ebvab (Derbend) gibi önemli liman şehirleri bulunmaktadır (Hamza, 2008: 238).

İbn Havkal'ın Kebudan Gölü olarak tanımladığı, Meraga ve Urmiye arasında Urmiye Gölü yer almaktadır. Göl ile Urmiye arasında 2 fersah, Meraga ile 3 fersah, Dâharrakân ile 4 fersah mesafe bulunmaktadır. Göl, kuzey güney yönünde 4 günlük ve gölün genişliği ise 20 fersah bir mesafeye sahiptir. Gölün suyu tuzludur. İbn Havkal, gölde balık ve hayvanların yaşamadığını bildirmesine rağmen, İstahri'ye göre gölde *kelbü'l-mâ* denilen bir hayvan yaşamaktadır (İbn Havkal, 2014: 269; İstahri, 2015: 180).

2.Orta Çağ Kaynaklarına Göre Azerbaycan ve Gürcistan Şehirleri

Tarihi süreç içerisinde Kuzey ve Güney Azerbaycan olarak ayrılan bölgenin kuzeyini, başkenti Bakü olan Arrân ve Şirvan bölgeleri oluşturmaktadır. Güney kısmı ise günümüzde Batı İran sınırları içerisinde kalan bölgedir ve başkenti Tebriz'dir. Aynı zamanda bu bölgeye İran Azerbaycanı da denilmektedir (Yerebakan, 2013: 9).

IX. Yüzyıl

IX. yüzyıl coğrafyacılarından Ya'kubî, Azerbaycan şehirlerini *Erdebil, Berzend, Versan, Beylekan, Merâğa, Berze'a, Şiz, Serat, Merend, Tebriz, Meyânic, Urmiye, Huvey, Selamas* olarak göstermektedir (Ya'kubî, 2002:53).

IX. yüzyılda yaşamış olup coğrafi bilgilerin yanında edebi, tarihi, kültürel, ekonomik bilgiler aktaran İbnü'l Fakîh, Azerbaycan bölgesine bağlı şehirlerin *Aşşin, Berzaha, Berberi, Selamus, Makun, Versan, Beylekan, Meraga, Naris ve Tebriz* olduğunu kaydetmiştir (Güllü, 2007: 61-62).

IX. yüzyıl coğrafyacılarından ve Müslüman dünyasının ana ticaret yollarının tam bir izahlı haritasını çıkartmış bulunan İbn Hurdazbih, Azerbaycân bölgesinin şehirlerini *Merâğa, Meyânic, Versân, Siser, Erdebil, Berze, Sâburhâst, Tebriz, İzdî, Merand, Huveyye, Kûlsira, Mukan, Leşkele, Berzend, Ebervîz, Câberavân, Nerîz, Urmiye, Selâmâs, Şiz, Âzercüşnes ve Bâcervân* olarak kaydetmiştir. Azerbaycan'a bağlı kasabalar ise *Sellek, Sindbâya, Bezze, Urum, Belvânkerec, Serât, Deskiyâver, Mâyeherec*'dir. Erminiyye bölgesi dört kısma ayrılır: Birinci Erminiyye'de *Sisecan, Arrân, Tiflis, Berze'a, Beylekân, Kabele, Şervân* şehirleri; *Dubîl*'i ise Üçüncü Erminiyye sınırları içerisinde dahil etmiştir (İbn Hurdazbih, 2008:103-105).

Tarih coğrafya ansiklopedisi tarzında yazdığı eseri ile bilinen İbn Rüsteh'e göre Azerbaycan bölgesine bağlı şehirler *Erdebil, Merend, Bâcervân, Versân, el-Merâga*. Ermeniye bölgesine bağlı şehirler ise *Errân, Cürzân, Neşevâ, Hilât⁵, Dubîl, Sirâc, Suğdebîl, Bâcuneyş, Erciş, Sîsecân, Medinetü'l-Bâb ve Ebvâb*'dir (İbn Rüsteh, 2017: 124-125).

X. Yüzyıl

Ticaret vasıtasıyla birçok yeri seyahat etme imkânı elde eden ve bu seyahat neticesinde önemli bilgiler toplayan X. yüzyılın önemli coğrafyacılarından İbn Havkal, Azerbaycan, Arrân (Errân) ve Ermeniye'yi aynı iklim üzerinde göstermiştir. Bu bölgelerin doğusunda Cibâl, Deylem, Hazar Denizi'nin batısı bulunmaktadır. Batı tarafında Ermeni, Alan hudutları, bir kısım el-Cezire hududu yer alır. Kuzeyinde Alanlar, Kafkas dağları, güneyinde Irak, el-Cezire'nin bir kısmı bulunur. İbn Havkal, Azerbaycan'a bağlı şehirleri *Erdebil, Merağa, Tebriz, Hoy, Selmas, Urmiye, Uşnuh, Meyanec, Hûnec, Daharakan, Meraed, Berzend, Versan, Muğan, Beylekan, Cabirvan, Ahar, Verzekan, Duvin* olarak belirtmiştir. Errân'a bağlı şehirler ise *Berdea, Enderabad, Tesvab, Cenze, Bab el-Ebvab, Tiflis, Beylekan, Versan, Berdiç, Şamahiyeye, Şirvan, Leykan, Şâberan, Kabele, Sekki, Şemkir, Hunan*'dir. İbn Havkal, Ermeniye'yi iç ve dış olmak üzere iki kısma ayırmış ve *Debil*'i İç Ermeniye'de, *Merend*'i ise Dış Ermeniye sınırlarına dahil etmiştir (İbn Havkal, 2014: 259-269).

Her bölgeyi detaylı bir şekilde ifade etmesi ile ünlü X. yüzyıl coğrafyacılarından Mukaddesî, Azerbaycan ve Ermenistan'ı bolluk ve bereket diyarı anlamına gelen "*Rehab*" bölgesinde göstermiştir. Mukaddesî, Rehab bölgesini ise er-Ran, Erminiye ve Azerbaycan olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Er-Ran şehirleri arasında başkenti *Berdaa* olmak üzere *Tiflis, el-Kal'a, Hunân, Şamkur, Genze (Gence), Berîc, Şamahiyeye, Şirvan, Bakü, Şaberan, Bâbu'l Ebvâb, Abhan (Abhaz), Kabele, Şeki, Malazkird, Teblâ*'dir. Erminiye'nin şehirleri ise başkenti *Debil (Dwin)* olup *Bidlis, Hlat (Ahlat), Erciş Berkerî, Hoy, Selemâs, Urmiye, Daharrekân, Merâga, Ahr, Merend, Sencân, Kalikala (Erzurum), Kenderiye, Kal'a-i Yunus ve Nûreyn*'dir. Azerbaycan şehirlerine gelince, başkenti ve metropol şehri *Erbil* olup, *Erdebil, Resbe, Tebriz, Cabirvân, Hunec, Miyânic, Serât, Bervâ, Varsan, Mukan, Mîmez, Berzend*'dir (Mukaddesî, 2015: 380-383).

X. yüzyıl eserlerinden olup ve kim tarafından yazıldığı bilinmeyen *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde Âzerbâdgan (Azerbaycan), Ermeniye ve Arrân bölgeleri birbirine bitişik olarak geçmiştir. Âzerbaycan'a bağlı şehirler olarak *Erdevîl, Esna (Üşne-Üşnev), Serâv, Miyâna,*

⁵ Ahlat (Kazvini, 2019:462).

Hûna, Câbrûgân, Tebrîz, Merâğa, Barzand, Mukân, Vaznân (Vartân-Varsân)'ı ifade etmiştir. Ermeniyeye bağlı şehirleri ise *Duvin, Râhartâb (Dâhargân-Dâkharraqân), Urmiye, Selmâs (Salamâs), Hoy, Barkrî (Bargrî), Ercîc (Arjîş), Ahlât, Büdlîs (Bidlîs), Nahcivân, Malazgird, Kâlikale (Erzurum), Marand, Mîmed (Mîmez), Ehar, Sengân (Senkân)*'dır. Arrân'a bağlı şehirler olarak *Barda', Beylekân, Gence, Şamkûr, Hunân, Vardûkiya, Kal'a, Tiflîs*'i göstermiştir (*Hudûdü'l-Âlem*, 2008:101-104).

X. yüzyılın önemli coğrafyacılarından İstahri, İrmeniyeye, Rân ve Âzerbaycân'ı tek bir bölge ve iklim olarak ele almıştır. Bölgenin doğusunda Cibâl ve Deylem, batısında bu bölgeyi batı yönünde kuşatan Hazar Denizi, İrmeni sınırları, Lân ve el-Cezîre sınırının bir bölümü, kuzeyinde Lân ve Kabk dağları, güneyinde Irak sınırı ve el-Cezîre'nin bir bölümü yer almıştır. İstahri, Azerbaycan'a bağlı şehirleri *Erdebîl, Merâğa, Urmiye, Meyânic, Hûnec, Ucen, Dâharrakân, Huveyye, Selemâs, Merend, Tibrîz, Versân, Câbrevan, Uşnuh, Berza'a, Bâbü'l-Ebvâb*' olarak göstermiştir. Rân bölgesine bağlı şehirler *Berza'a, Tiflis, Bâb, Beylekân, Versân, Berdîc, Berzenc, Şemâhiye, Şervân, Abhaz, Şâberân, Kabele, Şekkî, Cenze, Şemkûr* ve *Hunân*'dır. *Debîl* ise İrmeniyeye toprakları arasında yer alır. Azerbaycan sınırları arasında görülen *Zencan*, İstahri tarafından Deylem ülkesi sınırlarına dahil edildiği görülmektedir (İstahri, 2015: 176-179, 182).

XII. Yüzyıl

Kapsamlı bir çalışma ile meydana getirdiği dünya coğrafyası eseriyle tanınan el-İdrisî, *Tiflis* şehrini Ermeniyeye sınırlarına dahil etmiştir. Ayrıca Tiflis'in Ermeniyeye'de büyük ve değerli bir merkez olduğunu da bildirmiştir (el-İdrisî, 2021: 173).

XIII. Yüzyıl

Dönemin tarihi olayları hakkında verdiği bilgilerin yanında bölgenin coğrafi yapıları hakkında kıymetli bilgiler nakleden XIII. yüzyıl coğrafyacısı Kazvinî, diğer coğrafyacılarından farklı olarak bölgeye bağlı şehirleri iklim bölgeleri içerisinde vermiştir. *Erdebil, Tebriz* ve *Zencan* Dördüncü iklim; *Bâbü'l-Ebvâb, Bed, Berza'a, Beylekan, Tiflis* ve *Cenze* Beşinci iklim; *Şirvan* ise Altıncı iklim bölgesinde yer almıştır (Kazvinî, 2019: 441-448, 458-461, 641).

XII ve XIII. yüzyılın önemli müelliflerinden olan İbnü'l-Esîr, yazdığı el-Kâmil fi't-Târîh adlı eserinde Azerbaycan ve Gürcistan'ı genel bir tabirle bahsetmesine rağmen yer yer şehir isimlerine de değinmiştir. Azerbaycan'a bağlı şehirleri ise *Tebriz, Hoy, Selmas, Zencan, Dovin (Duvin), Mugan, Meraga* ve *Erdebil* olarak vermiştir. Arrân'a bağlı şehirler *Beylekan* ve

Gence'di. Gürcistan sınırlarına dahil ettiği şehirler arasında *Ani* ve *Tiflis* yer almaktaydı (İbnü'l-Esîr, c. 8, 2016: 169, 234-236, 475; c. 9, 310; c. 10, 226-236).

XIV. Yüzyıl

XIV. yüzyılın önemli bir devlet adamı olmasının yanında, iyi bir ilim adamı olan Ebü'l-Fidâ, çeşitli tarih kitaplarından ve coğrafya eserlerinden yaptığı nakiller ile kaleme aldığı eserinde Azerbaycan şehirlerinin *Cenze*, *Servan* (*Şirvan*), *Selmas*, *Hoy*, *Urmiye*, *Merağa*, *Evcan*, *Erdebil*, *Meyâne* (*Meyâ nec*), *Merend*, *Tebriz* (*Tevriz*), *Berzend*, *Sultaniye* gibi şehirlerden meydana geldiğini kaydetmektedir. Ayrıca *Bendenic* ve *Hunec* ise Azerbaycan'a bağlı beldeler arasında yer alırdı. *Erran*'a bağlı şehirler ise *Bezze* (*Bed*), *Neşevâ* (*Nahcüvan*), *Mûkan*, *Berdea*, *Şemkür*, *Tiflis*, *Beylekan*, *Gence*, *Bâbülevbab*'dı. *Vastan*, *Debil* ve *Devin* (*Duvin*) gibi şehirleri Ermeniyeye coğrafyası sınırlarına dahil etmiştir (Ebü'l-Fidâ, 2017: 308-323).

İlhanlı döneminin önemli tarihçi ve coğrafyacılardan olan Hamdullah Müstevfi, Azerbâyçân'ı 9 bölgeye ayırıp 27 şehirden oluştuğunu belirtmiştir. Bu şehirler ise *Tebrîz*, *Ovcân* (*Ocan*), *Hoy*, *Erdebil*, *Halhal* (*Helhal*), *Darmerzin* (*Domerzin*), *Şâhrûd*, *Meşkin* (*Pişkin*), *Aher* (*Eher*), *Gîlân-ı Feslûn*, *Merdânkum* (*Merdâni Nekim*), *Yâft*, *Salmas* (*Selmas*), *Urmiye*, *Uşneviye*, *Serâv*, *Miyânc* ve *Germrûd*, *Meraga*, *Bûsû* (*Bosuy*), *Dihharkân* (*Dehharkan*), *Nilân*, *Merend*, *Duzmâr* (*Dozmar*), *Nahçivan*, *Ecnân* ve *Azâd*'dir. Azerbâyçân'a bağlı kasabalar ise; *Tesûc*, *Enâr* ve *Ercâk*, *Teklîfe*, *Heyâv*, *Deraverd*, *Keleyber*, *Zunûz*, *Kerker*, *Erdûbâd*'dir. *Errân* ve *Mûgân* bölgesinin sınırları Ermeni şehirleri, Şirvan, Azerbaycan ve Hazar Denizi ile çevrilidir ve bu bölgeye bağlı şehirler *Mûgân* (*Moğan*), *Bâcervân*, *Berzend*, *Pilsevâr* (*Filsevâr*), *Mahmûdabâd*, *Hemşehre*, *Errân*, *Beylekân* (*Bilkan*), *Berde* ve *Hirek*'ten meydana gelmiştir. Şirvân ve Gûştâsfî bölgesi şehirleri ise *Şirvân* (*Şervan*), *Bâkûye*, *Şâmâhu* (*Şomahi*), *Kible*, *Fîrûz*, *Şabran* (*Şaberan*), *Gûştâsfî*'dir.

Abhaz ve Gürcistan bölgesi 5 beş bölgeden meydana gelip Arrân, Rum ve Ermenistan ile sınırdır. Başkenti *Tiflis* şehridir. Diğer şehirleri ise *Alan*, *Anî*, *Honân* ve *Kars* (*Kors*) idi (Hamza, 2008: 111-127; Çiftçi, 2016: 43-61).

XIV-XV. yüzyıllarda yaşamış önemli coğrafyacılardan biri de Azerbaycanlı Abdürreşid el-Bakuvi'dir. Azerbaycan'da yaşamış olup, Azerbaycan şehirleri hakkında kıymetli bilgiler vermiştir. Azerbaycan, Arrân ve Gürcistan sınırlarına dahil şehirlerin dördüncü ve beşinci iklimde yer aldığını kaydetmiştir. El-Bakuvi'ye göre Azerbaycan şehirleri *Erdebil*, *Urmiye*, *Tebriz*, *Zencan*, *Salmas*, *Şiz*, *Marağa*, *Masabzan*, *Merend*, *Hoy*, *Muğan*, *Nakcuvan*'dan

oluşmaktadır. Arrân, Azerbaycan, Ermeniye ve Lezgiler ülkesinin arasında kalan bölgedir. Esas şehirleri *Gence* ve *Beylekan*'dır. Diğer şehirler ise *Bab el-Ebvab*, *Bakuye* ve *Berde*'di. *Tiflis* şehri Gürcistan'a bağlı olup, aynı zamanda Gürcistan'ın merkez şehriydi (Abdürreşid el-Bakuvi, 1992: 71-73, 79, 85-88, 95, 99-108, 116).

Ermeni müelliflerinden Korykoslu Hayton, *Tebriz* şehrini Ermeni ülkesi sınırlarına dahil etmiştir. Ayrıca ülkede büyük ve zengin birçok kent bulunduğunu ve bunlar arasında ise en meşhuru *Tebriz* olduğunu nakletmiştir (Korykoslu Hayton, 2015: 45).

XV. Yüzyıl

Osmanlı-Akkoyunlu savaşlarının olduğu dönemde, Uzun Hasan'ın iktidarı döneminde Caterino Zeno, Ambrogio Contarini ve Josaphat Barbaro gibi Venedik elçileri aynı dönemde Akkoyunlu Devleti'ni ziyarette bulunmuşlardır. Venedik elçileri, Hamdullah Müstevfi ve el-Bakuvi dışındaki İslâm coğrafyacılarından farklı olarak Gürcistan hakkında daha detaylı bilgiler aktarmaya başlamışlardır ve Gürcistan'a bağlı şehirler arasında *Tiflis (Zifilis)*, *Gori (Guri, Gory, Gorides)*, *Kutais (Koutais, Cotathis, Cotochis)* gibi şehir isimlerini belirtmişlerdir (Contarini, 2006: 82, 85, 102; Barbaro, 2016: 37, 99-100; Barbaro, 2022: 53, 100-101).

Hakkında fazla bir bilgiye sahip olmadığımız ve yazmış olduğu eseri ise Sir William Ouseley'in koleksiyonunda bulunan önemli coğrafyacı Sadık Isfahani, *Ujan (Ucan)*, *Bab el-Ebvab*, *Çukursad*, *Erdebil*, *Tabriz (Tebriz)*, *Khalkhal (Halhal)*, *Salmas*, *Şhabran*, *Merend* ve *Nakhjuvan (Nahçıvan)* Azerbaycan'a bağlı şehirler olarak kayıt altına almaktadır. Ayrıca *Ganjah (Gence)*, *Berda* ve *Bilkan (Beylekan)* Arran; *Shiki (Şeki)* ve *Şhamakhı (Şamahı)* Şirvan; *Teflis (Tiflis)* ise Gürcistan sınırları içerisinde yer alan şehirler olduğu bilgisini paylaşmaktadır (Sadık Isfahani, Tarihsiz: 9-11, 20, 42, 66, 72-84, 94, 104-110, 134, 140).

İslâmi coğrafya eserlerine bakıldığı zaman, XIV. yüzyıla kadar Abhaz ve Gürcistan hakkında fazlaca bilgiye rastlanmamaktadır. İstahri, *Abhaz*'ı Errân (Rân)'a bağlı bir şehir olarak vermiştir. Mesudi ise Abhaz topraklarından sonra Gürziyye (Gürcistan) yurdunun başladığını, Abhaz ve Gürziyye Tiflis şehri hâkimine haraç ödediği hakkında bilgi vermesine rağmen bu bölgeye bağlı şehirler hakkında fazla bilgiye yer vermemiştir. Bunun sebebi ise İslâm dininin bu bölgelerde fazla yayılmamış olması ve bu durumun etkisi ile İslâm coğrafyacıları da genellikle İslâm dininin hâkim olduğu bölgeleri gezmelerinden kaynaklanmaktadır. Tiflis şehri ise, İslâm hakimiyeti altında bulunmasından dolayı Azerbaycan, Erran ve Ermenistan bölgesi sınırları içerisine dahil olmuştur. Hamdullah Müstevfi ve el-Bakuvi ile birlikte Abhaz ve

Gürcistan'ın bir bölge olarak görüldüğü ve bu bölgelere bağlı şehirler hakkında detaylı bilgiler yer aldığı görülmektedir.

3.XI-XV. Yüzyıllar Arasında Gürcistan ve Azerbaycan'da Siyasi Durum

3.1.Şirvanşahlar Devleti (861-1535)

Azerbaycan'da kurulan ilk feodal devletlerden olan Şirvanşahlar Devleti tarihi süreç içerisinde üç farklı hanedan tarafından idare edilmiştir. Fakat yönetimde bulunan hanedanlar kendi içerisinde akraba olmaları nedeni ile herhangi bir hanedan değişiminden söz edilemez. Yaygın bir görüşe göre; Şirvanşahlar Devleti hanedanlara ayrılmaktadır. Bu nedenle Şirvanşahlar dönemi ele alınırken hanedanlar dönemi olarak bahsedilmektedir.

Azerbaycan'ın kuzey topraklarında bulunan Şirvan, ilk zamanlarda Derbend'ten Kür Nehri'ne kadar uzanan ve Hazar sahillerini kapsayan küçük bir vilayetin adı ile anılmaktadır (Sadık, 2022: 40).

Halife Mütevekkil'in (847-861) ölümünden sonra Türk emirleri arasında tartışmalar meydana gelmiş ve bu nedenle Abbasi yönetimi ile yerel hâkimler arasındaki ilişkilerin zayıflamasına neden olmuştur. Bu durumdan faydalanan Haysam b. Halid b. Mezyed, Şirvan hâkimi Şirvanşah'ı tahttan indirmiş ve Sâsânî kökenli hanedana son vererek “*Şirvanşah*” ünvanı ile Şirvanşah tahtına geçmiştir (861). Bu durum ile birlikte Şirvanşah Mezyediler hanedanının temelleri atılmış oldu (Mehmetov, 2009: 210). İlk zamanlarda devletin sınırları güneyde Kura (Kür) Nehri, kuzeyde Derbend (Bab el-Ebvab) ve batıda ise Şeki'ye kadar uzanmaktaydı (Sadık, 2022: 41).

Mezyediler hanedanı döneminde yaşanan önemli olaylarından biri Ebû Tahir Yezid b. Muhammed tarafından başkentin Şirvan'dan Şamahı'ya taşınmasıdır. Kaynakların verdiği malumatlara göre Ebû Tahir Yezid'in Şirvan bölgesinde Yezidiyye adı ile bir şehir inşa ettirdiği ve buraya Şamahı adı verilerek devletin başkenti yapılmıştır (Mehmetov, 2009: 211).

Mezyediler hanedanının son hükümdarı olarak yönetimde bulunan Yezid b. Ahmed'in 1027'de ölmesi üzerine yerine oğlu Menuçehr b. Yezid geçti. Menuçehr, Mezyedi hanedanının Arap isimleri ve ünvanlarını bırakarak Sâsânî hükümdarlarına özgü ad ve ünvanları kullanmaya başladı. Böylece Menuçehr ile birlikte Şirvanşah Mezyedi hanedanı son bularak *Kisrani* veya *Kesrani* hanedanı başladı. Menuçehr, bu durum ile birlikte bölgesel konumlarını meşrulaştırmak amacıyla Sâsânîlere ait ad ve ünvanları kullanarak kendilerine yeni bir içerik kazandırıyordu (Mehmetov, 2009: 213).

Menuçehr döneminde Şirvanşahlar Devleti siyasi bakımdan zor dönemler yaşamıştır. Bu dönemde Şirvan, kuzeyden gelen Ruslar, Alan ve Serir kavimlerinin baskınlarına maruz kaldı. 1030'da Ruslar Bakü'ye, Alan ve Serirler ise 1032'de Şirvan'a ağır darbeler vurdu. Meydana gelen bu olumsuz durum neticesinde Menuçehr, Alan ve Serir birliklerini Derbend sahilinde ormanlık bir alanda pusuya düşürerek mağlup etti. Bu durum karşısında Alan hükümdarı intikam almak amacıyla 1033'te Şirvan'a geldiyse de başarı elde edemeyerek geri dönmek zorunda kaldı. Elde edilen başarılı zaferden sonra Menuçehr 1034'te öldü (Mehmetov, 2009: 269-270).

Feriburz (1063-1069) döneminde Şirvanşahlar, Azerbaycan bölgesinde tutunabilmek ve bölgede büyük bir güç olabilmek amacı ile Selçuklu egemenliği altına girmiştir. Feriburz, Selçuklu ordularına karşı dirense de başarı elde edemedi ve Melikşah'a giderek itaatini arz etti. Feriburz, 70.000 bin dinar vergi vermeyi kabul ettiyse de, bu vergiyi yerine getiremeyeceği düşüncesiyle 40.000 dinara kadar düşürmeyi başardı. Ayrıca Melikşah tarafından Şirvanşah ünvanı kaldırılarak *melik* denilmeye başlandı (Köse, 2023: 111).

III. Menuçehr (1120-1160) döneminde ise Gürcüler Şirvan'a saldırılarda bulunmuşlardır. Fakat 1125'te IV. Davit'in ölmesi ile birlikte Şirvan'a karşı olan saldırıları da sonlanmış oldu. Ayrıca III. Menuçehr olası bir Gürcü saldırılarına karşı Gürcü prensesi Tamara ile evlenerek siyasi bağlar kurdu. Yine bu dönemde kültürel alanda önemli gelişmelerde yaşandı. Ebu'l-Ula Gencevî, Hakan-i Şirvanî, Felek-i Şirvanî, Mücireddin Beylekanî ve Nizamî-i Gencevî gibi önemli şairler yetişmiştir (Mehmetov, 2009: 272).

I. Gerşasb (1203-1225) ve III. Feriburz (1225-1243) dönemlerinde Şirvan, Moğol ve Harezmsah tehdidi ile karşılaşmıştır. 1231'de Moğolların ikinci kez gelişlerinde Şirvanşahlar, Moğol komutanlarının egemenliği altına girmiştir. Moğollara olan bağlılık II. Ahsitan (1243-1260) döneminde de devam etmiş ve II. Ferruhzad (1260-1282) döneminde ise İlhanlı Devleti'nin himayesine girmişlerdir (Mehmetov, 2009: 274). 1260'ta bölgeye hâkim olan Hülagü Han "*Şirvanşah*" ünvanlarını kaldırmıştır (Sadık, 2022: 42).

Kesrani hanedanın son hükümdarı olarak Şirvanşahların başında bulunan Huşeng (1372-1382) döneminde Şirvan halkı bir ayaklanma başlattı. Huşeng'in öldürülmesi ile sonuçlanan ayaklanmada Kesraniler hanedanı son buldu ve bundan sonra devletin başına Derbendiler hanedanı geçti. Hanedanın kurucusu olan I. İbrahim, Huşeng'in akrabasıydı (Mehmetov, 2009: 274). I. İbrahim, 1386'da Azerbaycan'a gelen Timur'un yanına giderek itaatini bildirdi. I. İbrahim'in müttefiklik hamlesine karşılık Toktamış 1385-1386 ve 1387

yıllarında Şirvanşah topraklarına iki kez saldırarak Tebriz'e kadar gelmiş, fakat Şirvanşah-Timur orduları tarafından mağlup edilmiştir (Mehmetov, 2009: 356). Aynı zamanda I. İbrahim, Gürcü Kralı Köstendil ve Şeki hâkimi Seyyid Ahmed ile de bir ittifak yaptı. Kurulan ittifak neticesinde Karakoyunlulara karşı mücadeleye girdiyse de 1412'de Kür Nehri civarında Kara Yusuf'a mağlup oldu (Köse, 2023: 113).

Ferruh Yasar (1462-1500) döneminde Şirvanşahlar, Akkoyunlu Devleti'nin himayesi altına girmiştir. Ferruh Yasar kendisini korumak amacıyla Osmanlı Devleti ile siyasi ilişkiler kurmuş ve Altın Ordu tehlikesine karşı ise Moskova Knezliği ile görüşmeler yapmıştır (Mehmetov, 2009: 356).

II. Halilullah (1524-1535)'ın halefi olmaması nedeniyle son hükümdar olarak Şirvan ayanları II. Ferruh Yasar'ın 15 yaşındaki oğlu Şahruh'u tahta çıkardılar. Yaşının küçük olması nedeniyle bu dönemde siyasi bir belirsizlik yaşanmaktaydı. Çünkü Şahruh, Şirvanşah olmasına rağmen, idare ve yetki Şirvan ayanlarının elinde bulunuyordu. Bu nedenle Safevi sarayına çok sayıda şikâyet gitmesi üzerine Tahmasb harekete geçerek Şirvan'ı ele geçirdi (1535). Böylece Şirvan'ın ele geçirilmesi ile Şirvanşahlar Devleti'de ortadan kalkmış oldu (Mehmetov, 2009: 357).

3.2.Revvadiler Devleti (981-1117)

Revvadiler hanedanı, Abbasi hilafetinin Azerbaycan'da İslâm dinini yaymak ve bölgedeki siyasi nüfuzlarını güçlendirmek amacı ile el-Ezdî kabilesinin önderliğinde Yemen'den Azerbaycan'a yerleştirmiş olduğu hanedandır. İlk zamanlarda Salarilere tabiydiler, Ebü'l Heyca liderliğinde Salarilere karşı savaş açtılar ve Salarileri mağlup ederek 981'de başkent Tebriz olmak üzere Revvadiler Devleti'ni kurdular (Mehmetov, 2009: 238; İsmailov, 2014: 158; Sadık, 2022: 45).

Vehsudan b. Memlan'ın iktidarı döneminde Oğuz göçleri yaşanmıştır. Vehsudan b. Memlan, Azerbaycan bölgesini kontrol altına almak, Bizans ve Şeddâdîlere karşı kullanmak üzere gelen bu göçebe halktan faydalanma yoluna gitmiştir. Ayrıca Vehsudan b. Memlan siyasi gücünü pekiştirmek amacıyla Irak Oğuz Başbuğu Dana'nın kızı ile evlenerek akrabalık ilişkisi kurmuştur (İsmailov, 2014: 159; Köse, 2023: 77-78). Zamanla Oğuzların aktifleştiğini düşünen Vehsudan b. Memlan, 1040'ta Oğuzları Tebriz'e davet etti. Verdiği yemek daveti esnasında Oğuzları pusuya düşürerek bir kısmını öldürttü ve bir kısmını da esir aldı (İsmailov, 2014: 159; Köse, 2023: 79). Vehsudan b. Memlan döneminde meydana gelen önemli olaylardan biri de 1042'de Tebriz'de meydana gelen depremdi. Kaynaklara göre şehirde 40.000-50.000 kişi

ölmüştür. Depremin etkisi ile şehrin kalesi, surları, evleri ve pazar yerlerinin yıkılması ile şehir büyük zarara uğramıştır. (İbn Kesîr, c. 12, 1994: 142; Abû'l-Farac, c. 1, 1999: 298; İbnü'l-Esîr, c. 8, 2016: 107; Nâsır-ı Hüsrev, 2020: 23).

Tuğrul Bey, Azerbaycan bölgesini hakimiyeti altına almak üzere 1054'te sefere çıktı ve Tebriz'i hâkimiyeti altına aldı. Vehsudan b. Memlan itaat altına alındığı gibi anlaşma teminatı olarak Tuğrul Bey, Ebû Nasr II. Memlan'ı da rehin olarak yanında götürmüştür. Bir süre sonra Vehsudan b. Memlan, Tuğrul Bey'e olan itaatten ayrıldı. Bunun üzerine Tuğrul Bey 1060'ta yeniden Tebriz'e gelmek zorunda kaldı. Uzun süren bir mücadele sonrasında Tebriz ele geçirildi ve Vehsudan b. Memlan'da öldürüldü. Tuğrul Bey, şehrin yönetimini Ebû Nasr II. Memlan'a verdi (İbnü'l-Esîr, c. 8, 2016: 169; Köse, 2023: 80).

Revvadiler üzerine sefer hareketleri Sultan Alparslan döneminde de devam etmiştir. Sultan Alparslan, 1065'te Tebriz'e gelerek Memlan'ın yönetimine son vermiş ve şehre bir Selçuklu emiri tayin etmiştir. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Alparslan, Memlan'ın çocuklarını da alarak beraberinde götürmüştür. Böylece, Revvadiler Devleti'ne fiilen son vermiştir (Mehmetov, 2009: 241).

Revvadiler Devleti hakkındaki son malumatlar ise Vehsudan'ın torunu Ahmedil veya Ahmet Yel'in 1107-1117 yılları arasında Meraga ve Gülsere'ye hâkim olması ile alakalıdır. Ahmedil'den sonra Meraga'daki hakimiyet Aksungur'un eline geçti ve Aksungur burada Meraga Atabegleri veya Aksungurluları kurmuştur. Ahmedil'in 1117'de Bağdat'ta Batıniler tarafından öldürülmesi ile Revvadiler Devleti tamamen yok olmuştur (Mehmetov, 2009: 241; Sadık, 2022: 46).

3.3.Şeddâdîler Devleti (951-1199)

Sac Oğullarından Yusuf Ebu's-Sac'ın ölümü ile birlikte yaşanan taht mücadeleleri bölgedeki siyasi dengelerin değişmesine neden oldu. Bu durumdan istifade eden Şeddâdîler de Duvin'e gelerek şehri ele geçirdiler. Devletin kurucusu Muhammed b. Şeddad b. Gurtak (951-956) Duvin'i ele geçirmesi ile devletin temellerini attı (Mehmetov, 2009: 236).

Muhammed b. Şeddâd'ın ölümünden sonra geride Leşkeri Ebulhasan Ali, Merzuban ve Fazl adında üç evlat bıraktı. Ailenin başına Leşkeri geçti. Fazl ise kardeşlerinden ayrılarak Gence'ye gitti. Gence hâkimi Ali et-Tazi, Fazl'ı büyük bir saygı ile karşıladı. Yükselen itibarı sayesinde Fazl, ağabeyi Leşkeri'yi Gence'ye davet etti. Ardından Salarilere bağlı el-Aziz adındaki komutanı öldürerek Gence'ye tamamen hâkim oldular (971). Böylece Şeddâdîler Devleti Gence'yi ele geçirdi (Mehmetov, 2009: 237). Siyasi başarıların yaşandığı bu dönemde

Berde ve Beylekan'ın yanında Ermeniye'nin bazı kısımları ve Tiflis'e kadar olan araziler Şeddâdî Devleti'nin egemenliği altına girmiştir. Ayrıca Gürcülere (1026) ve Hazarlara (1030) karşı başarılı mücadeleler yapılmıştır (Mehmetov, 2009: 237).

Dahili ve harici mücadelelerin yaşanmasına rağmen Şeddâdî devlet yöneticileri ülkenin kalkınmasına ve ticaret faaliyetlerinin gelişmesine de önem vermeye devam etmişlerdir. Bu nedenle Fazl, Aras Nehri üzerinde Hudaferin Köprüsü'nün inşa edilmesi talimatını vermiştir. 1027 yılında biri 15 kemerli, biri de 11 kemerli olmak üzere iki köprü inşa edilmiştir. Askeri açıdan da büyük öneme sahip olan köprü, Azerbaycan'ın kuzey ve güneyi ile ilişkilerin gelişmesine de katkı sağlamıştır (Mehmetov, 2009: 237; Giyasi, 2015: 18-19; Keleş, 2016: 127).

Fazl'ın 1031 yılındaki ölümünün ardından yerine sırasıyla Ebulfeth Musa b. Fazl (1031-1034) ve II. Leşkeri adı ile Ebulhasan Ali Leşkeri (1034-1049) geçti. II. Leşkeri'nin hakimiyeti döneminde devlet zayıflama süreci geçirdi ve yine bu dönemde Oğuz akınları yaşanmaya başlamıştır (Mehmetov, 2009: 237). Kaynaklarda "Şavur" olarak geçen I. Fazl'ın oğlu Ebulesvar (1049-1067)'in hakimiyeti döneminde Şeddâdîler, Revvadiler ile birlikte Selçukluların vasalı haline gelmiştir. 46 yıllık iktidarın ardından Ebulesvar'ın yerine oğlu II. Fazl (1067-1073) geçti ve iktidarının ilk zamanlarında Sultan Alparslan'ın itaatini kabul etmek zorunda kalmıştır (1067). Sultan Alparslan, Tiflis'i egemenliği altına aldıktan sonra buranın yönetimini II. Fazl'a vermiştir (Mehmetov, 2009: 237-238).

III. Fazl, 1073'te babası II. Fazl'a karşı isyan ederek devletin başına geçti. 1075'te Selçuklu ordusu Arrân'a geldi ve III. Fazl, Emir Savtegin'e karşı direndiyse de başarılı olamadı. Selçuklular, 1075 yılında Şeddâdîlerin Gence'deki hakimiyetine son vermesine rağmen III. Fazl 1088 yılına kadar Selçuklulara karşı mücadele etmeye devam etmiştir. Yaşanan mücadeleler sırasında III. Fazl yakalanarak Bağdat'a götürülmüş ve 1091'de Bağdat'ta ölmüştür (Mehmetov, 2009: 238).

Şeddâdîler bölgenin kalkınmasında önemli çalışmalarda bulunmuşlardır. Gence, Şeddâdîlerin sayesinde Arrân'ın başkenti olmuş ve bu durumun etkisi ile Selçuklular burasını kendilerine merkez olarak seçmelerinde önemli etken olmuştur (Mehmetov, 2009: 238).

Şeddâdîlerin Gence'deki hakimiyeti son bulmasına rağmen Selçuklular, Ani'deki hakimiyetin devam etmesine destekte bulunmuşlardır. Sultan Alparslan, Ani'yi Bizans'tan alarak Ebulesvar Şavur'a verdi ve o da oğlu Menuçehr'i Ani'ye yönetici olarak tayin etmiştir.

Böylece Ani'de 130 yıllık Şeddâdî hakimiyeti başladı (Mehmetov, 2009: 238; Keleş, 2016: 248).

Menuçehr, Ani'de ticaretin ve ekonominin gelişmesi için büyük çabalar harcamıştır. Yapılan araştırmalarda şehirde sağlam solum dükkanların bulunduğu ve pazarların yeniden inşa edildiği görölmektedir. Yapılan faaliyetler neticesinde ticaret, iktisadi ve kültürel gibi alanlarda önemli gelişmeler yaşanmıştır (Keleş, 2016: 269).

Bu dönemin önemli siyasi gelişmesi ise Gürcü akınlarının Ani sınırlarına kadar gelmesi olmuştur. Harekete geçen Gürcü Kralı IV. Davit liderliğindeki Gürcü birlikleri Haziran 1124'te Göle, İspir ve Oltu'yu hakimiyeti altına alarak Ani'ye ulaştı. Bunun akabinde Ebulesvar Şavur az miktardaki kuvvetle karşı koymaya çalıştıysa da bunda başarılı olamadı ve IV. Davit, Ağustos 1124'te Ani ve çevre bölgeleri ele geçirdi. Ardından IV. Davit, şehrin yönetimini Mashet (Maskheti) aznaurlarından ve Gürcistan'ın önemli ailelerinden Ebulet (Abulet) Orbelian ve oğlu İvane'ye bıraktı (Keleş, 2016: 277-278; Müverrih Vardan, 2017: 61).

Ani, 1126'da Emir Fadl (Fadlun) b. Ebulesvar (1126-1132) tarafından yeniden Şeddâdî hakimiyeti altına alındı. Fakat Ani, Gürcüler Gürcüler için de önem arz etmesi üzerine 1161 ve 1174 yıllarında Gürcü saldırılarına maruz kaldı. Üç kez Gürcü hakimiyeti altına giren Ani, son Şeddâdî hükümdarı Sultan b. Mahmud'un (?-1199) iktidarı döneminde 1177'de yeniden hakimiyet altına alınmıştır (Müverrih Vardan, 2017: 63, 71, 76-77).

Gürcüler fırsat bulduğu her dönemde Ani üzerine saldırılarına devam ettiler ve dördüncü kez Ani'ye yeni bir saldırı daha düzenlediler. 1199'da meydana gelen bu saldırı ile Gürcüler, Şeddâdîleri ağır bir yenilgiye uğratarak Ani Şeddâdîleri'ne son verdiler. Böylece 951'de tarih sahnesine çıkan Şeddâdîler Devleti, Gürcü Başkomutanı Zakaria Mkhargrdzeli tarafından ortadan kaldırılmış oldu (Keleş, 2016: 317).

3.4.Azerbaycan Atabegleri (İldeniz Oğulları) Devleti (1136/1146-1225)

Devletin kurucusu olan Şemseddin İldeniz aslen Kıpçak Türklerinden olmasına rağmen, kaynaklarda babası ve soyu hakkında bilgiler mevcut değildir. Gençlik yıllarına ait malumatlar ise kısıtlı olduğu gibi mevcut bilgilerde birbirinin tekrarı niteliğindedir (Alyârî, 1966: 12; Bünyadov, 2017: 61).

Bir köle olarak Irak Selçuklu sarayına gelen Şemseddin İldeniz, zekâsı ve kabiliyeti sayesinde askeri sınıfa dahil edildi. Sultan Mesud (1134-1152), tahtta bulunduğu sırada İldeniz'i taltif ederek ölen kardeşi Tuğrul'un dul eşi Mümine Hatun ile evlendirdi. Bu evlilik sonucunda ise kendisine Arrân ve Azerbaycan bölgesini iktâ olarak verildi (Kayhan, 2002: 87;

İbnü'l-Esîr, c. 9, 2016: 297). Bölgenin İldeniz'e ikta olarak ne zaman verildiği kaynaklarda belirtilmemesine rağmen, yapılan araştırmalarda farklı tarihler verilmektedir. Bu konu hakkında araştırma yapan Ziya Bünyadov 1136, Hüseyin Alyârî ise 1146'yı işaret etmiştir (Alyârî, 1966: 13; Bünyadov, 2017: 63).

Azerbaycan Atabegleri, Nahçıvan merkezli olarak kurulduysa da Muhammed Cihan Pehlivan (1174-1186) döneminde 1175'te Hemedan'a taşındı. Sonrasında ise devletin merkezi Tebriz olmuştur. Ayrıca Nahçıvan stratejik bir konumda bulunması üzerine Selçuklu emirleri tarafından ikametgâh olarak kullanmıştır (Hacıyev, 2016: 44, 47).

Azerbaycan Atabeglerinin en önemli rakibi Gürcü Krallığı'ydı ve Moğol akınları başlayana kadar iki devlet birbiri ile devamlı mücadele içerisinde bulundu. Gürcü Kralı III. Giorgi komutasındaki Gürcü birlikleri 1161'de Azerbaycan'a girdiler ve Arrân'a bağlı Ani şehrini ele geçirdiler. 1164'te kadar Gürcülerin elinde kalan Ani, İldeniz'in Gürcüler üzerine yaptığı sefer hareketi ile yeniden şehre hâkim oldu ve buranın yönetimini Emir Şahaşah'a (1164-1174) verdi (İbnü'l-Esîr, c. 9, 2016: 304-305; Bünyadov, 2017: 71, 78).

Harekâtlarına devam eden Gürcüler 1166'da Gence'ye kadar geldiler ve şehri talan ettiler (İbnü'l-Esîr, c. 9, 2016: 338). 1174'te ise Ani'ye yeniden bir saldırı düzenleyen Gürcüler şehri alarak buraya bir Gürcü vali atadılar. Bir yıllık hakimiyetten sonra Gürcü Kralı III. Giorgi, İldeniz'e karşı yaşadığı mağlubiyetten sonra şehri eski hakimlerine geri vermek zorunda kaldı (Bünyadov, 2017: 78-80).

Muhammed Cihan Pehlivan (1175-1186) döneminde devlet yükselme dönemini yaşadı. İktidarda bulunduğu dönemde devlet, dışarıdan hiçbir saldırıya maruz kalmadı. Gürcü Krallığı ise barış yapmak zorunda kaldı. Ayrıca bu dönemde Harezmşah Tekiş (1172-1200) ile de dostluk ilişkileri kuruldu (Bünyadov, 2017: 93). Yine bu dönemin en önemli olaylarından biri de Tebriz'in devlet sınırlarına dahil edilmesi olmuştur (İbnü'l-Esîr, c. 9, 2016: 415).

Nusreteddîn Ebûbekir (1191-1211) döneminde de Gürcüler ile mücadeleler devam etti. Ebûbekir'in içki ziyafetleri ve eğlencelerle meşgul olması üzerine Gürcüler, Azerbaycan topraklarına saldırılar düzenledi. Bu durumdan faydalanan Meraga hâkimi Alaeddin Körpearslan ve Erbil hâkimi Müzafferüddin Gökböri de Azerbaycan'a sefer düzenledi (Bünyadov, 2017: 133-135). Meydana gelen olayların büyümesi ve ülke topraklarını koruyamayacağını düşünen Ebûbekir, Gürcü kralının kızı ile evlenerek akrabalık ilişkileri kurdu. Böylece Ebûbekir, ülkesine verilen zararları ortadan kaldırmayı başardı (Kayhan, 2002: 876).

Azerbaycan Atabeglerinin son hükümdarı olarak tahta Muzafferüddin Özbek (1211-1225) geçti. Bu dönemin önemli siyasi gelişmeleri Azerbaycan, Arrân ve Gürcistan bölgelerinin Moğol ve Harezmsah Celaleddin'in saldırılarına maruz kalmasıdır. Otrar olayı nedeni ile Cengiz Han'ın 1220'de Harezmsah Muhammed'i yakalamak amacı ile Rey'e doğru hareket etti ve devamında Azerbaycan topraklarına kadar geldi. Moğolların Tebriz'e gelmesi ile Atabeg Özbek, Moğollara karşı koyma zahmetine girmeden, mal, eşya ve giyecek verme koşuluyla eman istedi. Atabeg Özbek sonrasında gece gündüz ayrılmadığı eğlencesine ve etkisinden ayrılmadığı şarabına devam etti (İbnü'l-Esîr, c. 10, 2016: 226).

Mugan üzerinden Gürcistan'a giden Moğollar, buradaki şehirleri yerle bir ettikten sonra tekrar Azerbaycan'a gelerek Mart-Nisan 1221'de Meraga'yı ele geçirdiler. İstila hareketlerine devam eden Moğollar, Hemedan, Erdebil, Beylekan, Gence ve Şamahı'yı işgal etmişlerdir (İbnü'l-Esîr, c. 10, 2016: 229-237).

Moğolların ardından bu kez Sultan Celaleddin Harezmsah, Azerbaycan'a geldi. Sultan Celaleddin, hiçbir mukavemet görmeden 11 Mayıs-9 Haziran 1225'te Meraga'yı ele geçirdi. Ardından 25 Temmuz 1225'te ise Tebriz ele geçirildi. Bu sırada Atabeg Özbek ise Tebriz'den Gence'ye kaçmıştı. Harekâtına devam eden Sultan Celaleddin yol üzerinde bulunan Gence, Beylekan, Şemkir ve Şutur gibi şehirleri ele geçirdi. Atabeg Özbek'in öldürülmesi ile de Azerbaycan Atabegleri Devleti de sona ermiş oldu. Azerbaycan, Arrân ve Gürcistan Ağustos 1231'e kadar Harezmsahların yönetimi altında kalmıştır (İbnü'l-Esîr, c. 10, 2016: 282-285, 289; Bünyadov, 2017: 156-161).

3.5.Karakoyunlu Devleti (1351-1469)

Oğuzlara bağlı *Baranlu* boyuna mensup Karakoyunlular, XIII. yüzyılda Moğollarla birlikte Azerbaycan bölgesine gelerek Van Gölü civarı, Sincar, Muş ve Musul taraflarına yerleşti (Nejâd, 2019: 27). Karakoyunluların reisi Bayram Hoca, Celâyirli Sultan Üveys İlkâni'nin hizmetinde bulunuyordu ve onun ölümünden sonra Karakoyunluların başına geçti (1351). Diğer aşiretlerde Bayram Hoca'ya itaat ederek himayesi altına girdi (Gaffârî, 2023: 54). Böylece Bayram Hoca, merkezi Van-Erciş bölgesi olmak üzere kuzeyde Erzurum, güneyde Musul'a kadar uzanan Doğu Anadolu topraklarında beyliğini kurdu (Sümer, 2001: 434).

Bayram Hoca'nın 1380'de ölümünden sonra yerine yeğeni Kara Mehmed geçti. Karakoyunluları bölge siyasetinde önemli bir konuma getirmeyi başaran Kara Mehmed, ilerleyen dönemlerde kurulacak olan devletin temellerini de atmış oldu. Aynı zamanda

Karakoyunluların faaliyet alanlarını Azerbaycan sınırlarını da içine alacak şekilde genişletmiştir (Mehmetov, 2009: 322).

Kara Yusuf'un (1389-1420) iktidarı döneminde Celâyirli Sultan Ahmed mağlup edilerek Tebriz ele geçirildi ve devletin başkenti yapıldı. Böylece Kara Yusuf 1410'da Karakoyunlu Devleti'nin gerçek kurucusu oldu (Nejâd, 2019: 31, 34; Sadık, 2022: 59).

Kara Yusuf'un bölgede büyük bir nüfuza sahip olması ve ilerleyen dönemlerde tehdit unsuru olacağı düşüncesi üzerine Gürcü Kralı Köstendil, Şirvanşah Şeyh İbrahim ve Şeki hâkimi Ahmed kendi aralarında ittifak kurdular. Fakat müttefikler 1412'de Kür Nehri civarında yapılan savaşta Kara Yusuf tarafından ağır bir yenilgi aldılar (Sümer, 2001: 436). Savaş sonunda Şirvanşah, yedi oğlu, kardeşi ve müşavirleri ile birlikte müttefiki olan II. Konstantin, Kara Yusuf tarafından esir olarak ele geçirildi. Kara Yusuf, esir edilen II. Konstantin ve kardeşleri ile beraber 130 aznavuru idam ettirdi. Şirvanşah Şeyh İbrahim ise, vergi ödemek karşılığında serbest kaldı. Şirvan bölgesi, Kara Yusuf'un himayesi altına girdiği gibi Gürcistan bölgesinde de hakimiyet sağlanmıştır (Mehmetov, 2009: 324).

Kara Yusuf'un öldüğü 1420'de devletin sınırları Azerbaycan topraklarından, Irak-ı Arab'ın tamamı, Irak-ı Acem'den Kazvin ve Hemedan sınırlarına, Diyarbakır'dan Erzincan, Tercan, İspir ve Karacahisar, ayrıca Mardin, Mezrin, Musul, Sincar ve Esered'den oluşuyordu (Nejâd, 2019: 34).

Cihan Şah'ın (1438-1467) iktidarı döneminde ilk dış hareketi 1440'ta Gürcistan üzerine yapıldı. Başarıyla sonuçlanan bu seferde birçok önemli yer ele geçirilmiştir. Cihan Şah, Gürcistan üzerine ikinci seferini 1445'te gerçekleştirdi (Sümer, 2001: 436; Nejâd, 2019: 43). Kadı Ahmed Gaffârî, Gürcistan üzerine yapılan seferin tarihini 1447-1448 yılı olarak kayıt altına almıştır (Gaffârî, 2023: 57).

Cihan Şah'ın 1467'de ölümünden sonra Karakoyunlu topraklarında iç karışıklıklar yaşanmaya başladı ve bütün şehzadeler ile emirler iktidar olma iddiasında bulundular. Bu sırada Hasan Ali Makü Kalesi'nde hapiste bulunuyordu. Bazı Karakoyunlu beyleri Makü Kalesi'ne giderek Hasan Ali'yi hapisten çıkardılar ve devletin başına geçirdiler (Sümer, 2001: 437; Nejâd, 2019: 66).

Hasan Ali'nin (1467-1469) iktidarı döneminde yaşanan en önemli siyasi olayı ise Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ile yapılan savaş olmuştur. Karakoyunlu içinde taht mücadelelerinin yaşanması, Hasan Ali'nin doğru yoldan ayrılması ve harama bulaşması gibi nedenlerden dolayı Uzun Hasan Azerbaycan'a doğru harekete geçti. Bu sırada Hasan Ali ise,

Miyane’de Çağatay ordusu ile savaş halindeydi. Uzun Hasan’ın Azerbaycan’a hareket ettiği haberini alması üzerine Merend’e geldi (Nejâd, 2019: 68-69).

Uzun Hasan da ordusu ile birlikte Hoy şehrinde Merend’e ulaştı. İki ordu karşı karşıya geldi ve Uzun Hasan’ın ordusu Karakoyunlu ordusuna büyük zayıyat verdi. Hasan Ali ise yaşanan ıstırap ve dehşet sonucunda Berde’a’ya sonrasında ise Erdebil’e kaçtı. Burada Sultan Mirza Ebu Said’e sığındı (Nejâd, 2019: 69-70). Sultan Mirza Ebu Said’in Uzun Hasan tarafından mağlup edilmesi ile Hasan Ali, Hemedan’a gitti. Bunun üzerine Uzun Hasan, oğlu Uğurlu Muhammed’i Hasan Ali üzerine gönderdi. Nisan-Mayıs 1469’da Uğurlu Muhammed, Hasan Ali’yi Hemedan’da esir aldı ve sonra da öldürdü. Hasan Ali’nin ölümü ile birlikte Karakoyunlu Devleti’de son buldu (Sümer, 2001: 437; Gaffârî, 2023: 59).

3.6.Akkoyunlu Devleti (1340-1514)

Akkoyunlular, Oğuzların *Bayındır* boyuna mensup olup, Moğol istilası döneminde Anadolu’ya gelmişlerdir. Diyarbakır’ın Ergani yöresine yerleşerek Artuklular’a bağlı bir şekilde yaşamışlardır (Sümer, 1989: 270).

Akkoyunluların tarih sahnesine çıkmaları ise 1340’ta Tur Ali Bey önderliğinde Trabzon Rum İmparatorluğu’na karşı yaptıkları akınlar ile başlamaktadır. Akkoyunlular, 1341, 1343 ve 1348 yıllarında Trabzon Rum İmparatorluğu üzerine akınlar yapmaya devam etmişlerdir (Sümer, 1989: 270; Erdem-Paydaş, 2021: 71).

Akkoyunlu Devleti, en parlak dönemini Uzun Hasan’ın (1453-1478) iktidarı döneminde yaşamıştır. Bu dönemde Karakoyunlu Devleti ile siyasi mücadeleler yaşanmıştır. Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah dönemi ile başlayan mücadeleler Hasan Ali’nin iktidardan düşürülmesine kadar devam etmiştir. 1469’da Tebriz ele geçirilmiştir ve Akkoyunlu Devleti’nin başkenti olmuştur. Daha sonra Azerbaycan, Arrân, Irak-ı Arab, Âmid ve Doğu Anadolu’nun büyük bir kısmı ele geçirilmiştir. Böylece Karakoyunlu Devleti’de tarih sahnesinden silindiler (Sümer, 1989: 272; Mehmetov, 2009: 339).

Uzun Hasan döneminin önemli siyasi olaylarından biri de müttefik olarak Venedik ile iletişim kurulmasıydı. Osmanlı Sultanı II. Mehmed’in 1461’de Trabzon Rum İmparatorluğu’nu yıkması ile Akkoyunlular’ın kuzey ticareti sekteye uğradı. Çünkü Akkoyunlular, Batı ile ticaret ilişkilerini Trabzon limanı vasıtasıyla Karadeniz üzerinden sağlıyordu. Ayrıca II. Mehmed’in 1470’te Eğriboz’u fethetmesi Venedik açısından şok etkisi yaratmıştı. Venedik, Osmanlı Devleti ile uzun yıllardır denizde savaşmasına rağmen karada da Osmanlı Devleti’ni karadan sıkıştıracak bir güç aramaktaydı. Bu nedenle meydana gelen siyasi gelişmeler Venedik-

Akkoyunlu yakınlaşmasına neden olmuştur. Venedik, Akkoyunlular açısından en önemli Batılı müttefik arasında yer alıyordu. 1471’de itibaren Venedik elçileri Akkoyunlu Devleti’ne gelmeye başlamışlardır (Mehmetov, 2009: 343; Erdem-Paydaş, 2021: 133-135).

Akkoyunlu Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler ise 1450’den itibaren bozulmaya başlamıştı. 1461’de Trabzon’un Osmanlı Devleti tarafından alınması ile Akkoyunluların kuzey ticaretine büyük darbe vuruldu. Bu nedenle Uzun Hasan, Sultan II. Mehmed’e karşı düşmanlık beslemekteydi. Bir taraftan da Uzun Hasan’ın kumandanlarından Yusufça Bey Tokat’a saldırı düzenleyerek şehri harap etti. Bu durumun II. Mehmed tarafından duyulması üzerine Osmanlı devlet adamları toplanarak meşveret edildi ve intikam almak amacı ile Uzun Hasan üzerine hareket edilmesine karar verildi. Hazırlıklarını tamamlayan II. Mehmed, Uzun Hasan üzerine gitti. Uzun Hasan’ın da gereken hazırlıkları yapması ile 12 Ağustos 1473’te Tercan yakınlarındaki Otlukbeli’nde iki ordu karşı karşıya geldi. Uzun Hasan’ın savaş meydanından kaçması ile Akkoyunlular bu savaşı kaybettiler. Kaynakların verdiği bilgilere göre II. Mehmed’in bu savaşı kazanmasındaki en büyük etken Osmanlı Devleti’nin kalabalık bir orduya sahip olması ve ateşli silahlar bakımından üstün olmasıydı. Bu yenilgi ile birlikte Akkoyunlu Devleti büyük bir darbe aldı (Tursun Bey, Tarihsiz: 133-146; Tihranî, 2001: 345-354; Leunclavius, 2019: 82-84; Erdem-Paydaş, 2021: 143).

Uzun Hasan’ın son seferi ise 1477’te Gürcistan üzerine yaptığı sefer olmuştur. Uzun Hasan hakimiyeti altındaki yerlerden asker toplanması talimatını verdi ve Gürcistan’a hareket etti. Bu sefer sırasında birçok vilayetin yanında Tiflis şehri de ele geçirildi. Gürcistan üzerine yapılan başarılı sefer sonucunda Uzun Hasan, Gürcü esirler ile birlikte Tebriz’e döndü. Uzun Hasan Tebriz’e geldikten bir süre sonra hastalandı ve sonrasında hastalığının iyice şiddetlenmesi neticesinde 5 Ocak 1478’de Ramazan Bayramı gecesinde vefat etti (Nejâd, 2019: 111; Hasan-ı Rumlu, 2020: 541; Gaffârî, 2023: 62).

Uzun Hasan döneminde Akkoyunlu sınırları içerisinde bulunan şehir ve beldeler üzerine büyük yatırımlar yapılmıştır. Devlet içerisinde istikrar sağlanması neticesinde ticaret de gelişmiş ve aynı zamanda yeni ticaret merkezleri de kurulmuştur. Bu dönemde Tebriz, Sultaniye ve Şamahı gibi şehirler önemli ticaret merkezleri haline gelmiştir. Tebriz’in yıllık geliri 87.500 tümen, Şamahı’nın ise 11.300 tümene ulaşmıştı (Mehmetov, 2009: 342-343).

Uzun Hasan’ın ölümünden sonra kardeşi ile yaptığı iktidar mücadelesini kazanan Yakub Bey 15 Temmuz 1478’de tahta oturdu. Yakub Bey’in iktidarı döneminde Gürcistan hâkimi Karkara (Gorgora)’nın itaatsiz davranışları nedeniyle 1486’da Gürcistan üzerine gidildi. Yakub

Bey, Diyarbakır ve Azerbaycan'dan topladığı askerler ile birlikte Gürcistan'a girdi. Ahıska'ya kadar olan güzergâh üzerindeki bütün vilayetler yağma edilerek Ahıska Kalesi muhasara altına alındı. Akkoyunlu askerlerinin gösterdiği yiğitlik ve cesaret ile meşhur Ahıska Kalesi fethedildi. Kale ile birlikte çok sayıda ganimet ve esir ele geçirildi (Nejâd, 2019: 117; Hasan-ı Rumlu, 2020: 577). Bu seferin önemli bir özelliği de kuşatmanın yapıldığı esnada Akkoyunlular tarafından ilk defa top kullanılmasıydı (Sümer, 1989: 273).

Ahıska Kalesi'nin alınmasından sonra Hatun Kalesi de⁶ muhasara altına alındı ve kale halkı teslim oldu. Karkara (Gorgora)'ya ait hazineler Yakub Bey'in eline geçti. Ayrıca kalede bulunan tahıl, mücevher ve mallar da hazine-i amireye dahil edildi. Kalenin ele geçirilmesi ile birlikte Karkara, itaatini bildirmek üzere oğlunu Yakub Bey'e gönderdi. 50.000 tümen haraç vereceğine ve oğlunu da rehin olarak bırakacağına dair söz verdi. Yakub Bey, bu durumu kabul ederek Tebriz'e geri döndü (Nejâd, 2019: 118; Hasan-ı Rumlu, 2020: 577-578).

Uzun Hasan, Tiflis'i ele geçirdiği dönemde buranın yönetimini Emir Halil Bey Bektaş'a vermişti. Uzun Hasan'ın ölümünden sonra Akkoyunlu içerisinde yaşanan saltanat mücadelesinde Emir Halil, Tiflis'i bırakarak Tebriz'e geldi. Bu durumu fırsat bilen Gürcüler şehri ele geçirdiler. Bu durum Yakub Bey'in güçlenmesine kadar devam etti. 1487'de Emir Halil, Tiflis'i almak için yeniden Gürcistan'a gönderildi. Fakat Gürcüler ile mücadeleye girdiyse de başarı elde edemedi. Bunun üzerine Yakub Bey, Tiflis Kalesi'nin alınması için ordu desteği gönderdi. Desteğe gelen ordu Emir Halil'e katıldılar ve ilk olarak Kucir Kalesi'ni ele geçirdiler. Ardından ordu Tiflis Kalesi'ne yöneldi. Mücadele esnasında halk şehri boşaltarak kaleye sığındı. Muhasara altına alınan kale bir süre sonra Akkoyunlu ordusu tarafından ele geçirildi ve kalenin yönetimi tekrar Emir Halil Bey Bektaş'a verildi (1489) (Nejâd, 2019: 123-124).

Akkoyunluların son hükümdarı Sultan Murad, Şah İsmail'e karşı yapılan Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı hükümdarı Yavuz Selim'in ordusunda yer almıştır. Sultan Murad, dönüş yolunda Diyarbakır'ın ele geçirilmesi ile görevlendirildiyse de Urfa'da Korucubaşı Durmuş Bey Şamlu ile yapılan savaş sırasında öldürüldü. Sultan Murad'ın ölümü ile birlikte Akkoyunlu Devleti'de tarih sahnesinden silinmiş oldu (1514) (Sümer, 1989: 273; Gaffârî, 2023: 76).

⁶ Kadı Ahmed Gaffârî'ye göre Hatun Kalesi/Hisarı, hatunlara ait altınların ve süs eşyalarının burada saklanması nedeniyle isimlendirildiğini söylemektedir (Gaffârî, 2023: 64).

3.7.Gürcistan Krallığı (XI-XV. Yüzyıllar)

XI. yüzyıl başlarına kadar Gürcistan bölgesinde birkaç krallık hüküm sürmekteydi. Tao-Klarceti Kralı Davit Kuropolates, 975'te III. Bagrat'ı Kartli kralı olarak tayin etti. 978'de Abhazya Krallığı'nın yönetimini verdi. Bu dönemde Abhazya Krallığı'nın başında Tevdos bulunuyordu. Tevdos ülkesini istibdatla yönetmesi nedeniyle eristav ve aznavurlar Kral Davit'ten III. Bagrat'ın kral olmasını istediler. Bu durumu uygun bulan Kral Davit, Abhazya Krallığı'nı III. Bagrat'a verdi (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 128; *Gürcistan Tarihi*, 2003: 257).

Diğer taraftan Gürcistan bölgesinde hakimiyet kuran bir diğer krallık ise İberya Krallığı'ydı ve krallığın başında Bagrat'ın babası Gurgen bulunuyordu. Gurgen'in 1008 yılında ölmesi ile birlikte İberya, Bagrat'ın yönetimi altına girdi. Böylece Gürcistan'da siyasi birlik sağlayan Bagrat, Birleşik Gürcistan Krallığı'nı kurmuş oldu. Gürcistan'da siyasi birliğin sağlanması üzerine Bagrat, Azerbaycan, Şirvan ve Ermenistan hükümdarlarını kendisine vergi vermeleri için zorlamaya başladı. Maharet bakımından bütün hükümdarlardan üstün olarak görülen Bagrat, 1014'te Tao bölgesindeyken öldü (*Gürcistan Tarihi*, 2003: 257, 262-264).

Kral IV. Bagrat'ın (1027-1072) iktidarı döneminde kendilerine yeni bir yurt arayışı içerisinde bulunan Selçuklu akınları meydana geldi. İbrahim Yınal ve Kutalmış liderliğinde büyük bir ordu 1048'de Anadolu topraklarına girdi. 18 Eylül 1048'de Pasinler Ovası'nda Bizans'a karşı büyük bir zafer elde edildi (Subaşı, 2022: 21).

Sultan Alp Arslan (1063-1072), Gürcü topraklarında akınlarda bulunmak üzere Kangarni ve Trialeti bölgesine kadar geldi. Buradan Şavşet, Klarceti ve Tao bölgelerinden geçerek Panaskert'te bulundu. Ardından Cavahet bölgesine giderek Ahalkalak şehrini kuşatma altına aldı. Ahalkalak'ın hakimiyet altına alınması üzerine Ani'ye hareket etti. 16 Ağustos 1064'te Ani şehri alındı ve Sultan Alp Arslan şehrin yönetimi Ebulesvar'ın oğlu Menuçehr'e verdi (*Gürcistan Tarihi*, 2003: 287-288). 1068'de ikinci kez Gürcistan'a gelen Sultan Alparslan, ilk olarak Kartli ve Argveti'yi yerle bir etti. Ardından Tiflis ve Rustavi şehirlerini Gence Emiri Fadl (Fadlun)'a verdi. Ağır kış koşullarının artması ile Sultan Alp Arslan Gürcistan seferinden dönmek zorunda kaldı (10 Aralık 1068) (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 135; *Gürcistan Tarihi*, 2003: 291).

Selçuklu akınları Kral II. Giorgi (1072-1089) döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde Selçuklu iktidarında da değişiklik meydana gelmiş Alp Arslan'ın 1072'de ölmesi ile beraber yerine Melikşah (1072-1092) geçmişti. Selçuklu ordusu Kars şehrini aldıktan sonra Gürcistan topraklarına girmeye başladı.

1080’de “Didi Turkoba” olarak adlandırılan Selçuklu akınları yeniden başladı ve Klarjeti, Şavşet, Acara, Samokalako, Samtze, Argveti ve Kartli toprakları ele geçirildi. Selçuklu ordusu ile mücadele edemeyeceğini anlayan Kral II. Giorgi, Sultan Melikşah ile anlaşma yapmaktan başka çaresi kalmadı. Sultan Melikşah, Kaheti ve Hereti şehirleri karşılığında Gürcü Kralı II. Giorgi’yi yıllık vergiye tabi tuttu (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 136; *Gürcistan Tarihi*, 2003: 306-309).

Kral IV. Davit (1089-1125) döneminin önemli gelişmelerinden biri ise Davit’in Kıpçak lideri Atrak’ın kızı ile evlenmesi olmuştur (1109). Bu evlilik vasıtasıyla Gürcüler ile Kıpçaklar arasında yakın ilişkiler kuruldu. Kıpçak Başbuğu Atrak’ın, Rus Knezi Vladimir Monomakh tarafından baskıya uğraması üzerine damadı Kral Davit, Atrak’ı Gürcistan’a davet etti. Yapılan teklifi memnuniyetle karşılayan Atrak maiyetindeki ailelerle birlikte 1118’de Gürcistan’a gitti. Gelenler arasında 40.000 savaşçı da vardı ve böylece Kral Davit süvari ordusuna sahip oldu. Ayrıca Kral Davit’in bundan başka 5.000 kişilik bir muhafız ordusu daha bulunuyordu (Kırzıoğlu, 1992: 112-115; Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 142; *Gürcistan Tarihi*, 2003: 319-320; Şubaşı, 2022: 28-29).

Kıpçaklardan aldığı destekle güçlü bir ordu kuran Kral Davit, 1120’de Türkmenler üzerine harekete geçti. İlk olarak Şirvan, Arabia (Arabya) ve Berdea (Berde)’yi ele geçirdi. 18 Ağustos 1121’de Didgori denilen bir vadide Gürcü-Kıpçak birleşik ordusu, Emir İlgazi, Melik Tuğrul ve Togan Arslan’ın ordularına karşı büyük bir zafer elde ettiler. Saldırlara ara vermeden devam eden Gürcü-Kıpçak ordusu Tiflis şehrini kuşatma altına aldılar. Tiflis yönetimini ellerinde bulunduran Türkler karşı koyamayarak 1122’de şehri teslim etmek zorunda kaldılar (Kırzıoğlu, 1992:116-118; *Gürcistan Tarihi*, 2003: 321-324; Şubaşı, 2022: 30). Tiflis’i elde eden Kral Davit, Krallığın başkentini Kutaisi’den Tiflis’e taşıdı (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 143).

Gürcü Kralı IV. Giorgi Laşa’nın (1213-1223) iktidarı döneminde Gürcüler ilk kez Moğol akınlarına maruz kaldı (1220). Harezmsah Muhammed’i yakalamak amacıyla Azerbaycan’a kadar gelen Moğol ordusu Mugan üzerinden Gürcistan topraklarına geldi. 10.000 kişiden meydana gelen Gürcü ordusu, Moğollar ile savaşmak üzere hemen harekete geçti. Karşılaştıkları yerde savaş yapmalarına rağmen, her iki ordu da bir hayli direndiler. Bir zaman sonra Moğolların öncü kuvvetleri savaş bölgesine geldiğinde Gürcü ordusu savaşmaktan yorgun düşmüş ve dağılmıştı. Gürcüler, Moğollara karşı koyamayınca hezimete uğrayarak geri kaçmaya başladılar. Gürcüler ile Moğollar arasında meydana gelen bu savaş 1220 Aralık-1221 Ocak’ta yaşanmıştı (İbnü’l-Esîr, c.10, 2016: 226-227; Şubaşı, 2022: 47).

1221’de Gürcü akınları sonrasında Moğol ordusu Tebriz’e doğru yöneldiyse de 1222’de ikinci kez Gürcü sınırlarına geri geldiler. Moğollar ile karşılaşan Gürcüler fazla direnmeden hezimete uğrayarak kaçtılar. Tiflis’e kadar gelen Moğol ordusuna karşılık Kral Giorgi, kalabalık bir ordu hazırladı. Fakat onlar da Moğollar ile mücadele etmeye cesaret edemeyerek geri çekilmek zorunda kaldılar (İbnü’l-Esîr, c.10, 2016: 235-236; Subaşı, 2022: 49).

Moğol saldırıları sonrasında bu kez Gürcistan Krallığı, Sultan Celaleddin Harezmsah’ın akınları ile karşı karşıya kaldı. Azerbaycan bölgesini ele geçiren Sultan Celaleddin, Müslümanlara karşı yapılan zulümleri bastırmak amacı ile Gürcistan’a doğru hareket etti. Temmuz-Ağustos 1225’te Gürcüler ile ilk savaş meydana geldi. Gürcü kumandanı İvan mağlup olarak kaçmak zorunda kaldı. Harezmsah ordusu İvan’ı takip ederken, Sultan Celaleddin ise Tebriz’de yaşanan karışıklık nedeniyle Tebriz’e gitmek zorunda kaldı (Asım, 1934: 70-71; İbnü’l-Esîr, c.10, 2016: 286-287).

Sultan Celaleddin, Tebriz’de hakimiyeti sağladıktan sonra Aralık 1225’te Gürcistan’a geri geldi. Bu sırada ordunun bir kısmı Gürcüler ile savaşa devam etmekteydi. Sultan Celaleddin, Tiflis’e doğru hareket ettiği sırada Alanlar, Lezgiler ve Kıpçaklardan meydana gelen büyük bir ordu ile karşılaştıysa da Harezmsah ordusu Gürcülere eman vermeden Tiflis’e girdi ve 9 Mart 1226’da Tiflis’i ele geçirdi. Böylece Sultan Celaleddin, bölge şehirlerinin en sağlam ve müstahkem kalelerinden birine sahip oldu (Asım, 1934: 76; Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 162-163; İbnü’l-Esîr, c.10, 2016: 302-303).

Sultan Celaleddin, Tiflis’in alınmasından sonra şehirden ayrıldı. Fakat burada kalan Harezmsah askerlerinden bir kısmı Müslüman Tiflis halkına karşı kötü davranmaya ve eziyet etmeye başladılar. Bu durumdan dolayı da Tiflis halkı Şubat-Mart 1227’de Gürcülere haber göndererek şehri teslim edeceklerini söylediler. Bu durumu fırsat bilen Gürcüler ise Tiflis’e doğru geldiler. Tiflis’e gelen Gürcüler, şehirde bulunan herkesi kılıçtan geçirdiler ve Sultan Celaleddin ile mücadele edemeyeceklerini düşündüklerinden Tiflis’in her tarafını ateşe verdiler (İbnü’l-Esîr, c.10, 2016: 321). Tiflis’te yaşanan hadiseler üzerine Sultan Celaleddin 1228’de Gürcistan’a hareket etti ve Lori yakınlarında yapılan savaşta Gürcüleri ağır bir yenilgiye uğrattı. Sultan Celaleddin, Tiflis de dahil olmak üzere Somkheti, Kartli, Trialeti, Javakheti-Samtskhe, Ardahan, Taik, Karnipor ve Ani topraklarına kadar her yere hâkim oldu (Subaşı, 2022: 52).

Gürcistan üzerinde Harezmsah tehlikesi geçtikten sonra Moğollar üçüncü kez Gürcistan topraklarında görünmeye başladı. 1235’te Gence alındıktan sonra Gürcistan sınırları içerisine girilerek Şamkori, Gardabani, Dmanisi, Samsvilde ve Tiflis ele geçirildi. Kraliçe Rusudan

(1222-1245), Moğollar karşısında çaresiz kalınca Moğollar ile anlaşmak zorunda kaldı. Böylece Kraliçe Rusudan, Moğol hâkimiyetini kabul etmiş oluyordu. 1245'te Kraliçe Rusudan'ın ölmesi üzerine taht sorunları yaşanmaya başladı. Mengü Kağan'ın ataması ile Gürcistan Krallığı'nın başına V. Davit Narin (Rusudan'ın oğlu) ve VI. Davit Ulu (Giorgi Laşa'nın oğlu) getirildi. Bu atama ile birlikte Gürcistan Krallığı iki kısma ayrılmış oluyordu (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 165-168, 171-172).

Gürcü Krallığı 1256'ya kadar Altın Ordu Devleti'nin vasalı olarak hâkimiyetini devam ettirdiyse de bu tarihten itibaren İlhanlı Devleti'nin otoritesi altına girmiştir. Moğol memurlarının baskıcı faaliyetleri nedeniyle Gürcü Kralları isyan etti. Aynı zamanda bu isyanı fırsat bilen Sargis Cakeli 1268'de Abaka Han ile görüşerek Gürcistan'dan ayrılarak bağımsızlık verilmesini talep etti. Bu talebin kabul görmesi ile birlikte Samtshe Atabegliği ortaya çıktı ve Gürcistan Moğol egemenliğinde olmak üzere üç parçaya ayrılmış oldu (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 175, 180). Bu siyasi birlik Kral V. Giorgi (1314-1346)'nin iktidarı döneminde 1327'de Kutaisi ve 1334'te ise Samtshe bölgesinin alınması ile sağlandıysa da, Gürcistan Krallığı'nda siyasi karışıklıklar uzun yıllar devam etti (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 194, 213).

Kral V. Bagrat (1360-1393) ve VII. Giorgi'nin (1393-1407) iktidarlara dönemlerinde Gürcistan, Timur'un akınları ile karşılaştı. Timur, "*Eski padişahlar ve meliklerin ellerinde bu kadar kudret ve kuvvet olduğu halde İslâm dinine muhalif olan gürc taifesine memleketin ortasında saltanat iddiasında bulunacak derecede kudret ve salâhiyet vermişler*" düşüncesinde olması üzerine 1386'da Birinci Gürcistan Seferi'ne çıktı (Şâmî, 1987: 120). Timur, Garnisi, Kars ve Cavaheti gibi yerleri hâkimiyeti altına aldıktan sonra Kitu yolundan Tiflis'e geldi. Tiflis kalesi sağlam tahkim edilmiş olmasına rağmen, üstün gayretler neticesinde şehir ele geçirildi ve Kral Bagrat esir alındı. Timur, Kral Bagrat'ı güzel vaatlerde bulunarak İslâm dinine davet etti. Kral Bagrat'ın İslamiyeti kabul etmesi ile birlikte Timur, idaresi altında bulunan yerleri ve çevre bölgeleri Kral Bagrat'a geri verdi (Şâmî, 1987: 121-122; Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 197-198; Yezdî, 2019: 153-155).

Timur, Gürcistan Krallığı'na hâkim olmasına rağmen, Gürcü Kralı'nın itaatten ayrılması üzerine 1393'te ikinci kez Gürcistan üzerine bir sefer daha düzenlemek zorunda kaldı. Bu sırada ise Gürcistan Krallığı'nda da iktidar değişikliği yaşanmış ve Kral Bagrat'ın yerine oğlu VII. Giorgi (1393-1407) geçmişti. Samtshe'ye kadar gelen Timur'un askerleri bölgeyi yeniden hâkimiyeti altına aldılar (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 198).

Timur, Gürcüler üzerinde hâkimiyet kurmak üzere 1394, 1399-1400, 1401 ve 1403 yıllarında birkaç kez sefer hareketlerinde bulundu. Yapılan sefer hareketleri ile Ahıska, Berts ve Kertin gibi önemli kaleler ele geçirildiği gibi Kral Giorgi'nin de perişan bir vaziyette kalmasına neden oldu. Yaşanan bu olaylarda şehirler ve evler yerle bir edildiği gibi tarım alanları da büyük zararlar görmüştür (Şâmî, 1987: 190, 290, 334; Yezdî, 2019: 245-247, 330-337, 413-416). Timur, Gürcistan üzerine uzun süreli seferler düzenlemesine rağmen, Gürcistan arazisinin ağır koşulları ve halkın direnç göstermesi nedeniyle Timurlu ordusunda büyük zarar ve kayıplar yaşanmaktaydı. Bu nedenle Timur, 12 Aralık 1403'te Gürcü Kralı Giorgi ile bir anlaşma imzalayarak ülkesine geri döndü (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 201).

Güney Kafkasya sınırları içerisinde yer alan Azerbaycan ve Gürcistan, görüldüğü üzere stratejik konumu ve iktisadi durumu vasıtasıyla geçmişten günümüze kadar birçok topluluğa ve devlete ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca İlkçağlardan beri Ön Asya yani Güney Kafkasya, bölgeye hâkim olmak isteyen güçlerin almak zorunda olduğu önemli bir coğrafya olmuştur.

Azerbaycan ve Gürcistan, konumu vasıtasıyla göç yolları üzerinde bulunması, istilaya açık bir konumda olması nedeniyle kültürel etkileşimin de çok fazla yaşandığı bölgeler olmuşturlardır. Yaşanan siyasi vaziyet Azerbaycan ve Gürcistan'ın tarihi ve siyasi durumuna büyük tesir göstermiştir. Bu nedenle bölge coğrafyası sınırlarının sık sık değişmesine neden olmuştur.

İslâm fetihleri ile başlayan süreçte Azerbaycan uzun süre Abbasilerin hâkimiyeti altında kalmıştır. Hazar Denizi ile Karadeniz arasında verimli arazilere sahip olması neticesinde Abbasi sınırları güneyde İran sınır bölgelerine kadar girmektedir. Tarihi süreç içerisinde Azerbaycan coğrafyası, Abbasi hâkimiyeti altında siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel gibi alanlarda gelişmeler yaşadığı gibi İslâm medeniyetinin bir parçası haline gelmiştir. Fakat Halife Mütevekkil'in ölümünün ardından Türk emirleri ile yaşanan siyasi mücadeleler neticesinde Abbasilerin Azerbaycan'daki yönetimi zayıflamaya başlamıştır. Yerel hanedanlar bağımsız bir şekilde faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Bu nedenle XI-XII. yüzyıllarda Azerbaycan'da Şirvanşahlar, Revvadiler, Şeddâdîler faaliyet gösteren devletler olmuşturlardır. Erdebil, Meraga, Tebriz, Gence, Debil (Dvin) ve Şirvan gibi merkezler birçok yerel hanedana ev sahipliği yapmıştır.

XI. yüzyıl ortalarında Azerbaycan coğrafyası meydana gelen Selçuklu göçleri ile birlikte yeni bir şekil alıyordu. Selçukluların ortaya çıkması güçler dengesini değiştirdiği gibi Güney Kafkasya'nın siyasi haritasının değişmesine ve bölgede Türk unsurunun güçlenmesine

önemli etken olmuşlardır. Tuğrul Bey, Çağrı Bey, Alparslan ve Melikşah Azerbaycan'a birkaç kez sefer düzenleyerek sınır bölgelerine Türkmen gruplarını iskân ettiler. Böylece Azerbaycan'ın ebedi bir Türk yurdu olarak kalmasını sağlamışlardır.

Selçuklu akınları sırasında Azerbaycan'da siyasi birliğin olmaması Selçukluların bölgede kalıcı olmasını sağlayan önemli unsurlardan biri oldu. Revvadilerin ve Şeddadilerin faaliyetlerine son verildi, Şirvanşahlar ise dahili hâkimiyetini devam ettirseler de zayıfladılar. Revvadiler, Şeddadiler ve Şirvanşahlara bağlı araziler Selçukluların terkinde yeniden birleştirilerek Azerbaycan vilayeti olarak tanındı.

Azerbaycan Atabegleri, Moğollar, Gürcüler ve Harezmsahlara baskınlarına maruz kalmasına rağmen, Azerbaycan'ın tarihi-siyasi coğrafyasına büyük önem göstermiştir. Hemen her dönemde Azerbaycan sınırları genişlemiş ve Orta Çağlarda Azerbaycan en geniş sınırlarına bu dönemde ulaşmıştır. Azerbaycan Atabegleri'nin başkentlerine bakıldığı zaman belli dönemlerde Nahçıvan, Hemedan, Tebriz olmuştur. İlk zamanlarda göçebe hayat tarzına uygun faaliyet göstermeleri nedeniyle başkentlerin devamlı değişmesine neden olmuştur.

Azerbaycan için büyük tehlikelerden biri de Gürcü saldırıları olmuştur. Arrân, Gence, Şirvan, Derbend gibi şehirler Gürcü ülkesine yakın olmaları nedeniyle Gürcüler tarafından sık sık istila hareketlerine maruz kalmışlardır. Azerbaycan'a hükmeden diğer devletler ise Karakoyunlular ve Akkoyunlular olmuştur. Selçuklulardan sonra Azerbaycan'da Türk nüfusunun daha fazla artmasını sağlamışlardır. Şehrinin gelişmesi ile birlikte Tebriz, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerine başkentlik yapmıştır.

Akkoyunlu Devleti döneminde meydana gelen önemli siyasi olaylardan biri de Trabzon Rum İmparatorluğu'nun 1461'de Osmanlı Devleti tarafından yıkılması olmuştur. Trabzon'un Osmanlı Devleti hâkimiyeti altına girmesi sonucunda Akkoyunlu Devleti iktisadi ve ticari bakımdan olumsuz yönde etkilendi. Bu durum Akkoyunlu Devleti ile Osmanlı Devleti'nin siyasi ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştur. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Osmanlı Devleti karşısında mücadele edebilmek üzere Venedik ile bir ittifak kurmuştur. Venedik ise Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi emelleri nedeniyle Akkoyunlu Devleti'ne yakınlaşmak durumunda kalmıştır. Kurulan ittifak neticesinde birçok Venedik elçisi Akkoyunlu sarayına ziyaretlerde bulunmuşlardır. Elçiler, siyasi olaylar nedeniyle başkent Tebriz'e gelmiş olmasına rağmen, Tebriz'de imal edilen ürünlerin özellikle dokumaları, halıları Avrupa ülkelerinde tanınmasında önemli katkıları olmuştur.

XI. yüzyılın başlarında siyasi birliğini kuran Gürcistan Krallığı ise, tarihi süreç içerisinde Güney Kafkasya'nın önemli bir gücü haline gelmiştir. Gürcü tarihinde yeni sayfaların açılmasına rağmen Gürcistan, stratejik konumu nedeniyle Selçuklu, Moğol, Harezmsah, Altın Ordu gibi devletlerin dikkatini çekmiş ve zaman içerisinde bu devletlerin nüfuzu altına girmiştir.

IV. Davit Ağmaşenebeli'nin Gürcistan Krallığı'nın başına geçmesi ile beraber Gürcistan "Altın Çağı"nı yaşamaya başladı. Bu dönemin en önemli gelişmelerinden biri ise Kıpçakların Gürcistan'a gelmesidir. Bu durum Türkler açısından olumsuz neticeler yaşatmasına rağmen, Kıpçaklar Gürcistan'da önemli bir askeri güç haline gelmişlerdir. Kıpçakların gelmesi Gürcistan açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur ve Gürcistan'ın yeniden güçlenmesinde Kıpçaklar önemli roller üstlenmişlerdir. Kıpçakların desteği ile güçlü bir ordu teşkil eden Kral IV. Davit, Selçuklu ordusunu mağlup ederek uzun bir zamandır İslâm hâkimiyeti altında kalan Tiflis şehrini yeniden geri almıştır. Kurulan bu askeri güç ile birlikte Kral III. Giorgi döneminde de Azerbaycan üzerine saldırılar devam etmiştir. 1161'de Ani ve Debil şehirleri, ardından ise Gence şehri ele geçirilmiştir. Gence şehrinin ele geçirilmesi neticesinde Azerbaycan iktisadi ve ticaret açısından ağır bir darbe almıştır.

Gürcistan'ın "Altın Çağı" Kraliçe Tamara döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde en geniş sınırlarına ulaşan Gürcistan Krallığı aynı zamanda da en kudretli dönemini yaşamaktaydı. Gürcistan Krallığı, en kudretli olduğu dönemde Azerbaycan ile birlikte ilk olarak Moğollar ve ardından Harezmsahların akınlarına maruz kalmışlardır. Meydana gelen istila hareketleri neticesinde Azerbaycan ve Gürcistan'da olumsuz izler bırakmıştır. İstila hareketleri sonucunda Azerbaycan Atabegleri de Celaleddin Harezmsah tarafından tarih sahnesinden silinmiş oldu.

Moğol istilasını tarihte silinmez izler bırakmasına rağmen, bu dönemde Azerbaycan bölgesi birçok Türk kabilesinin meskûnlaştığı bir yer olmuş ve Türk varlığı günümüze kadar devam etmiştir. Meydana gelen siyasi ve askeri mücadeleler nedeniyle Azerbaycan ve Gürcistan sınırlarının devamlı surette değişikliğe uğramasına neden olmuştur. Hâkim olan devletlerin güçleri doğrultusunda ülkenin sınırları genişlemiş veya daralmıştır. Bu nedenle tarih boyunca Azerbaycan ve Gürcistan'ın sınırlarını kesin olarak tespit etmek zordur.

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN VE GÜRCİSTAN'DA ENDÜSTRİ

Devletler zenginliklerinin önemli bir kısmını endüstri ile sağlamaktadır. Bu nedenle endüstri, devletlerin ve ülkelerin büyüyüp gelişmesinde büyük öneme sahiptir. Üretim faaliyetlerinin artması ile birlikte şehirlerde endüstri alanlarının ve nüfusun artmasına, sosyal ilişkilerin gelişmesine de önemli katkılar sağlamıştır.

Azerbaycan ve Gürcistan bölgesinde birçok devletin egemen olması ve aynı zamanda Azerbaycan'da müstakil yerel devletlerin kurulması neticesinde endüstri ve iktisadi hayatın gelişmesine katkı sağlayan bir diğer önemli unsur olmuştur. Özellikle Berde, Beylekan, Meraga, Gence, Tiflis, Tebriz ve Nahçıvan gibi şehirlerin payitaht merkezleri olması ile birlikte büyük gelişmeler yaşamışlardır.

Azerbaycan'da Azerbaycan Atabegleri ve Şirvanşahlar Devleti'nin güçlenmesi ile birlikte XII-XIII. yüzyıllarda endüstri, iktisadi, sanatkârlık ve ticari alanlar yükseliş dönemlerini yaşamıştır. Azerbaycan Atabegleri hakimiyeti döneminde ise Gence, Nahçıvan, Beylekan, Tebriz, Şamahı şehirleri Azerbaycan'ın endüstri, ticaret ve iktisadi gibi alanlarında önemli rol oynamışlardır (*Azerbaycan Tarihi*, 2014: 80).

Gürcistan'da ise; Kraliçe Tamara ve Rusudan dönemlerinde Gürcü Krallığı altın dönemini yaşamaktaydı. Başkent Tiflis (1122 yılı itibariyle), Kraliçe Tamara döneminde önemli bir konum kazanmıştır. Ayrıca bu dönemlerde endüstri alanlarında branşlar ortaya çıkmaya başlamıştır (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 158; Üstünyer, 2010: 70). Şehirlerde refah seviyesinin artması ile birlikte endüstri alanları hızlı bir şekilde artış gösterdi. Böylece şehirlerde yeni endüstri alanları açıldı ve imal edilen malların çeşitleri artmaya başladı. Bu durum ise dahili ve harici ticaret hacminin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.

XI-XV. yüzyıllarda Gence, Tebriz, Beylekan, Nahçıvan, Şamahı, Meraga, Erdebil, Bakü, Tiflis, Kutaisi gibi şehirler büyük endüstri alanlarıydı. Şehirlerde madencilik, dokumacılık, sarraçlık, kuyumculuk, demircilik, bakırcılık, boyacılık, çömlekçilik ve silah imalatı gibi alanlar gelişme göstermişti. Aynı zamanda şehirler bakırcılar, demirciler, kuyumcular, boyacılar, sarraçlar, tabakçılar gibi meslek alanlarına göre mahallelere bölünmekteydi (Bünyadov-Yusifov, 2007: 322). Endüstri alanlarının mahallelere bölünmesi ile beraber, sanatkârların kendi atölyelerine sahip oldukları ve pazar için üretim yaptıkları kasaba ve şehirlerde yoğunlaşmasına etki yapmıştır.

Safvetü's-Safâ adlı eserde yer alan bilgilere göre Erdebil şehrinde bakkal, atkı (şal) dokuyan, çizmeci, fırıncı, marangoz, aşçı, dokumacı, elbise dokuyan, kumaşçı, derici, demirci, sarraf, derici, kuyumcu (zenger), semerci, ayakkabıcı ve terzi gibi önemli meslek grupları zikredilmekteydi (Şah, 2007: 6). Bu meslek grupları tarafından imal edilmiş ağaçtan yapılmış kap kacaklar, kumaş, ipek, deri, dokuma ürünleri, silah, altın, gümüş ve değerli taşların işlenmesi ile yapılan süs ve takılar önemli ürünler arasında yer almaktaydı (Aksoy, 2024: 84).

1.Maden Endüstrisi

Adn kökünden türemiş olan maden, sözlük anlamı ile “bir yerde ikamet etmek, yerleşmek” anlamlarına gelmektedir. Mekân ismi olarak *ma'den* (*ma'din*) ise “bir şeyin kökünün bulunduğu yer, merkez, ocak” anlamına gelmektedir (Aktan, 2003: 306). Madenler, birtakım uygulamalar ve işlemlerden geçerek kendilerine ulaşılabilen, aynı zamanda büyük masrafların yapılmasını gerektiren işlemler arasında yer alırdı. Bu nedenle altın, gümüş, demir ve bakır gibi madenler gizli madenler arasında görülürdü (el-Maverdi, 2020: 371). Azerbaycan ve Gürcistan topraklarının eski tarihlerden beri maden kaynakları açısından zengin olduğu bilinmektedir. VII. yüzyıl Alban müellifi Kalankatlı Moses, Alban ülkesinin dağlarında altın, gümüş, bakır ve aşı boyası gibi zengin maden kaynakları çıkarıldığından övgüyle bahsetmiştir (Kalankatlı Moses, 2006: 31).

Eski Yunan kaynaklarında ise, Gürcistan'ın altın, bakır, gümüş ve demir gibi maden kaynakları açısından zengin olduğu kaydedilmiştir. Svaneti şehri önemli altın madeni merkeziydi. İberyâ bölgesinde ise, boya endüstrisinde kullanılmak üzere kırmızı renkli maden gümüş ve kükürt bileşiminden oluşan “*Singuri*” madeni çıkarılmaktaydı (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 50). Maden alanında çok ileri bir seviyede olan bir diğer alan Kolkhis bölgesiydi. Burada altın, bakır, demir, gümüş ve akik taşı gibi maden kaynakları bulunmaktaydı (Kızgut, 2016: 66-68). Bölgenin maden zenginliği Orta Çağ İslâm coğrafyacılarının da dikkatini çekmiş olup, şehirlerdeki mevcut maden kaynakları hakkında kıymetli bilgiler vermişlerdir.

1.1.Neft

Neft⁷ madeni, Orta Çağ Yunan tarihçilerinin eserlerinde “*sualtı kayalıklardan kalkan alevler*” olarak geçmiştir. Kalankatlı Moses, Bakü şehrinin sınırları içerisinde yer aldığı Alban

⁷ Azerbaycan'da petrolün keşfi M.Ö. 7. yüzyılda Midya Devleti döneminde keşfedilmiştir. Güney Azerbaycan sınırları içerisinde yer alan Midya Devleti'nin Asurlar ile olan sınır bölgesi dünyada kuyudan petrol çıkartılan ilk topraklardır. M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren petrol kuyularından deri kovalar kullanılarak çıkartılmıştır. Petrolün kil lambaların doldurulmasında ve silah imalinde faydalanılmıştır. Abşeron Yarımadası'nda petrol üretimi ise 10.000 yıl

ülkesinin, sayısız hesapsız tabii servetleriyle zengin bir bölge olduğunu ve burada külliyetli miktarda petrol madeni bulunduğu bahseder. Azerbaycan'da en önemli ve en zengin petrol (petrol) maden sahası ise Bakü şehrindeydi. Bakü'de eskiden beri petrolün çıkarılıp işletildiği bilinmektedir. (Kalankatlı Moses, 2006: 31; Bakır, 2002: 189; Valişov, 200: 42). Petrol, hem anakarada (Bakü) hem de Bakü'ye 100 km. uzaklıktaki Neft Daşları denilen adalarda üretilmekteydi. Petrol/Nafta madeninin işletim yöntemi ise, bilinen petrol kuyuları yöre hükümdarlarından dönemsel arazi kiralama usulü ile girişimciler tarafından işletilmektedir (Özdamar, 2018: 185). Orta Çağların başlarında Bakü'de mevcut olan petrol kaynağı hakkında malumatlar olmasına rağmen, Bakü şehrinin iktisadi hayatına dair daha geniş kapsamlı kayıtlara ise XI-XV. yüzyıl İslâm coğrafyacıları ve tarihçilerinin eserlerinde rastlanılmaktadır.

Ebu Dülef, Bakü petroleri ve geliri üzerine; *“Baküye (Bakü)'de bir petrol kuyusu gördüm ki günlük 1000 dirhem geliri vardı. Onun yakınlarında başka bir petrol kuyusu vardı ki gece gündüz sıvı cıva gibi akıyordu. Bu kuyunun geliri de aynı miktardaydı”* bilgisini vermiştir (Ebu Dülef, 2017: 67). İstahri de petrol hakkında detaylı bilgi bulunmamasına rağmen Bâkûh (Bakü)'da petrol kaynaklarının varlığından önemle bahsetmiştir (İstahri, 2015:180).

Mesûdî, Hazar Denizi kıyısında Bâbü'l-Ebvab'a yakın Şirvan bölgesinde petrol ülkesi olarak adlandırılan Bakü şehrinin bulunduğu bahsetmiştir. Aktarmış olduğu bilgilere göre bu bölgeden beyaz petrol sevkiyatı yapılırdı. Burada yer üstünde ateş gözleri (kaynakları) yer alırdı. Bakü karşısındaki adalarda da büyük ateş gözleri (volkanları) bulunurdu. Ateş gözleri uzak mesafelerden bile görülebilmekteydi (Mesûdî, 2018: 56). Bir başka eserinde Mesûdî, petrol hakkındaki gözlemlerini; *“Bakü beyaz ve diğer petrol şehridir. Dünyada beyaz petrol sadece burada bulunur. Bakü, Şirvan sahilindedir. Bu petrolün çıktığı yerde bir meşale vardır. Bir ateş kaynağıdır; sürekli yanar ve göğe doğru atılır”* sözleri ile nakletmiştir (Mesûdî, 2014: 148; Mesûdî, 2023: 227).

El-Gırnâtî, Şirvan'ın topraklarından Bakü şehrine yakın yerlerde siyah zift ile beyaz ve siyah petrol çıkarıldığından bahsetmiştir. Aynı zamanda gece olduğu zaman bu topraklarda bitkileri yakmayan ve kibritin alevine benzer bir mavi ateş belirmektedir, aynı zamanda bu ateşin sıcaklığı da yoktur. El-Gırnâtî dünyanın harikalarından biri olarak tanımladığı bu ateşi mide ateşine benzetmiştir (el-Gırnâtî, 2018: 151).

öncesine kadar uzanmaktadır. Kaynaklarda M.Ö. 8.000 yılında Abşeron Yarımadası'nda petrol üretiminden ve petrol üzerindeki mülkiyet durumundan bahsedilmektedir. Bu bölgede zengin petrol madenine sahip olunması ile bölgeyi petrol üretiminde en önemli hususlardan biri haline getirmiştir (Karagür, 2007: 10, 18).

Necîb Bekrân'a göre; Şervân ve Bâkûye hududunda aynı şekilde bir yer vardı, orada iki yerde ateş yanardı, biri (genişlikte) bin (uzunlukta) bin arşın ölçüsünde daha büyük diğeri (genişlikte) yüz (uzunlukta) yüz arşın ölçüsünde daha küçüktü. Aynı şekilde gündüz duman, gece ateş olurdu. Bu iki yerin arası yaklaşık iki yüz arşındır bunun arasında dört ayaklı hayvanlar otlardı. Yazın ateşin yüksekliği adam boyunda olur. Ateş asla bu yerden daha öteye gitmezdi (Necîb Bekrân, 2021: 117). İnsanlar ona petrol derlerdi. O yağdır ve onu yerdeki bir kuyudan çıkarırlardı. Yeşil, beyaz ve siyah olur ama yeşil Derbend-i Hazar civarında olur, beyaz Bâkûh ve Mukan'da, siyah ise Balhan hududunda bulunurdu. Tepenin üzerindeki yerler bu siyah petrolü oradan çıkarırlar ve bir yerlere götürürlerdi. Siyah petrolü damlatarak beyaz yaparlar ve bu işe taktîr (damlatma) adı verilirdi (Necib Bekrân, 2021: 128).

Azerbaycan coğrafyacılarından ve aslen Bakülü olan el-Bakuvi, petrolün günlük çıkarımı ve kullanımı olarak Bakü'de katran ve petrol kaynakları bulunduğundan ve hergün iki yüz deve yükünden fazla petrol çıkarıldığından bahsetmiştir. Bunların yakınlarında arası kesilmeden gece gündüz, yasemin yağı gibi ak petrol akıdan başka bir kaynak daha bulunmaktaydı. Bunun kira geliri ise bin dirheme yakındı. Mevcut kaynakların yakınlarında şam gibi yanan sarı renkli berkimiş bir toprak bulunmaktaydı. Bu topraktan parça parça koparılarak şehre götürülür ve hamamlar ile evlerin ısıtılmasında istifade edilirdi (el-Bakuvi, 1992: 104).

XIII. yüzyıldan itibaren Avrupalı elçiler ve seyyahlar da Bakü ve burada bulunan petrol hakkında önemli malumatlar vermeye başlamışlardır. Bu seyyahlardan ilki olan Venedikli seyyah Marko Polo, Gürcistan sınırı yakınlarındaki bir kuyudan tek bir taşımada 100 gemiyi dolduracak kadar koyu bir sıvının yani petrolün çıktığından bahsetmiştir. Yeraltından çıkan bu sıvı, yemede kullanılmayıp yanarak bol ısı vermesi nedeniyle ısınmada kullanılmaktaydı (*Marko Polo Seyahatnamesi*, Tarihsiz: 21).

XV. yüzyılda Osmanlı Devleti ile Akkoyunlu Devleti arasındaki mücadelelerin yaşandığı dönemde Uzun Hasan'ı ziyaret eden Venedikli tüccarlar arasında yer alan Josaphat Barbaro'da petrol hakkında önemli bilgiler vermiştir. Denizin kenarında Bakü (Bachu) adında bir şehir vardı. Bu şehrin yakınlarında çok kötü bir kokuya sahip siyah renkli bir yağ (alio negro) çıkartılmaktaydı. Halk, bu yağı aydınlatma amacıyla kullanılmaktaydı. Yılda iki kez develerini bununla yağlardı ve bu şekilde yapmazlar ise develer uyuz olmaktaydı (Barbaro, 2016: 95; Barbaro, 2022: 98).

Behmen Türk Sultanlığı'nı ziyaret eden ilk ve tek Rus gezgin olan Afanasiy Nikitin, 1468 yılında çıktığı seyahatinde Bakü'de bulunan petrol hakkında detaya girmeden kısa bir bilgi

vermiştir. Burada çıkan nefti ise: “*Derbend üzerinden Bakü’ye gittim. Burada hiçbir zaman sönmeyen bir ateş vardır*” sözleri ile ifade etmiştir (Nikitin, 2013: 7).

Osmanlı dönemi seyyahlarından Evliyâ Çelebi de, Bakü yakınlarında yedi yerde neft madeni bulunduğunu ve bunların sarı, kırmızı ve kara neft olmak üzere farklı renklerde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Bakü’ye bağlı Müskür, Sendan ve Reyneb gibi nahiyelerde halkın asla bal mumu ve yağ mumu kullanmayıp, sadece kara neft yağı kullandıklarını bildirmiştir (Evliyâ Çelebi, 2008: 347).

Eski dönemlerden beri neftin aydınlatma aracı olarak kullanıldığı bilinmektedir. Şirvanşahlar Sarayı’nın arazisi üzerinde yapılan arkeoloji kazıları sonunda neftin “*çırak*” olarak adlandırıldığı gaz lambaları ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca Gence, Gebele (Kebele), Nahçıvan, Berde ve Beylekan’da da kil gaz lambalarının bulunması (Aşurbeyli, 2017: 162) neftin önemli bir aydınlatma aracı olduğunu doğrulamaktadır.

Neft üretimi ise basit usullerle yapılmaktaydı. Neftin çıkartılması için deriden imal edilmiş tulumlar kullanılmaktaydı. Tulumlar, atlardan faydalandığı taktirde büyükbaş hayvanların derisinden, insan gücünden faydalanılmak istenildiği taktirde ise küçükbaş hayvan derisinden imal edilmekteydi.

Kuyuların sağlam ve dayanıklı olmaması nedeniyle toprağa karışan neft, dipte bataklıkların oluşmasına neden olmaktaydı. Bu durum üzerine deriden imal edilmiş tulumlar kuyulara indiriliyor ve tulumlar neft ile dolduktan sonra toprak yüzeyine çıkartılıyordu. Bu aşamadan sonra ise neft, kuyuların etrafında açılan çukurlara doldurulmaktaydı. Son olarak neft arabalara yüklenerak çevre bölgelere uzak ülkelere taşınmaktaydı (Karagür, 2007: 26). Böylece neft madeni, şehirlerin ve bölgeye hâkim olan devletlerin iktisadi hayatında önemli bir gelir kaynağı olarak görülmekteydi.

1.2.Altın

Sanat ve kültür hayatında mühim bir yer tutan altın, iktisadi hayatın gelişmesi, kolay işlenebilecek derecede yumuşak olması ve paslanmayan bir madde olmasının yanında ziynet eşyalarının yapımında altına geniş ölçüde ihtiyaç duyulmuştur. Birçok bölgede mevcut olan altın madeni yataklarına Arrân/Errân, Şiz, Damgan, Nahçıvan ve Tebriz’de rastlanmaktadır (el-Bakuvi, 1992: 88; Kürkçüoğlu, 2007: 105; Çetin, 2013: 57; Chardin, 2014: 328; Ebu Dülef, 2017: 61, 65; el-Bağdâdî, 2019: 99; Kazvinî, 2019: 45). Yunan kaynakları da Gürcistan’ın maden bakımından zengin olduğunu kaydetmiştir. Altın bakımından zengin olan ülkede özellikle Svaneti bölgesinde bolca altın çıkartılmaktaydı (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 50).

Şiz şehrinde üç çeşit altın bulunmaktaydı. Bu altınların bir kısmı “*kumsa*” adı ile bilinen altın toprağıdır. Bu altın üzerine su dökülüp toprağı yıkadıktan sonra yuvarlak bir hal almaktadır. Altın, cıva ile karıştırıldığında açık kırmızı renkli, ağır, temiz, yumuşak, işlenebilir ve ateşe dayanıklı bir hale dönüşür. İkinci kısmı “*şehrebi*” adında olup parçalarının büyüklüğü, buğday tanesi büyüklüğünden 10 miskal büyüklüğe kadar ulaşır. Rengi koyu ve sabit olan altının cinsi hafiften sert bir özelliğe sahiptir. Üçüncü kısım altın ise “*secabezi*” adında olup beyaz renktedir. Miheng taşına sürüldüğü taktirde kırmızıya döner, aynı zamanda yumuşak ve sağlam yapılı bir hâl alır. Zac ile boyanır. *Zernih*, yaprak şeklinde olup yuvarlağı çok az bulunan bir altın çeşididir. Bu kısım altın, ziynet ve süs eşya imalinde kullanılır. Özellikle Isfahan halkı altından yüzük yapmaktaydı ve yaptıkları altının ise kırmızılığı yoktu. Bu tip altının cıvasına bakıldığı zaman Horasan cinsinden daha güzel, temiz ve ağır bir özelliğe sahip olduğu görülmekteydi (Ebu Dülef, 2017: 61-62).

Ebu Dülef, Arrân/Errân’da da altın bulunduğunu belirtir ve buradaki altını; “*Errân’da ağır altın ve beyaz gümüş vardır. Bu altın miheng taşına sürüldüğünde ve 1/10’nuna gümüş karıştırıldığında kırmızıya dönüşür*” sözleri ile belirtmiştir (Ebu Dülef, 2017: 65-66).

İran ve Azerbaycan arasında ise Zagros madenleri bulunmaktaydı. Abdulhalik Bakır⁸, maden endüstrisi hakkında yaptığı çalışmalarında Zagros madenleri ile ilgili olarak; “*Ganzak bölgesinde Zagros madenleri bulunurdu. Burada Malgama veya yıkama yoluyla elde edilen çok saf kırmızı altın, doğal parçalar halinde ancak sülfat ile karışık olduğundan saf olmayan sarı altın vardı*” bilgisini vermiştir. Devamında ise Şiz (Azerbaycan)’de dahil olmak üzere Fars, Horasan, Taberistan, Huzistan, Nokan, Sicistan, Rey, Kum, Kirman gibi eyalet ve şehirlerde bol miktarda altın çıkarıldığından bahsetmiştir. Bu bölgeler arasında en önemli altın maden sahası ise Şiz şehrinde bulunurdu. Şiz’de üç çeşit altının olması ve bu altınların çıkarılması, özellikleri ile ilgili olarak “*Bunlardan birisi “el-Kumisî” olarak adlandırılmaktaydı. Bu çeşit altınlar toprakla karışık bir durumdayken bulunur ve üzerine su dökmek suretiyle yıkanır. Böylece*

⁸ 1956 yılında Kerkük’te dünyaya gelmiştir. İlk eğitimi Kümbetler İlkokulu’nda, ortaokul eğitimini Garbiyye Ortaokulu’nda, lise eğitimini ise Kerkük Lisesi’nde tamamlamıştır. Üniversite eğitimini tamamlamak amacı ile 1976 yılında Türkiye’ye gelmiştir. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Orta Çağ Tarihi Kürsüsü’nden 1981 yılında mezun olmuştur. 1983 yılında aynı üniversitede İlahiyat Fakültesi’nde Arapça Okutmanı olarak göreve başlamıştır. 1985 yılında İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalında yüksek lisans, 1990 yılında ise Tarih Anabilim Dalında doktora eğitimini tamamlamıştır. 1991 yılında yardımcı doçent olarak Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde öğretim üyesi olarak göreve başlamıştır. 1993 yılında doçent, 2001 yılında ise profesör olmuştur. Sanayi konusu üzerine önemli çalışmaları bulunmaktadır. Bunlar arasında Eskiçağda Parfüm, Gıda, İlaç Endüstrisi ve Ticareti; Eskiçağda Deri, Tahta ve Kağıt Endüstrisi; Eskiçağlardan Orta Çağlara Doğuda ve Batıda Tıp ve Tababet; Orta Çağ İslâm Dünyasında İriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi; Orta Çağ İslâm Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi; Orta Çağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim Kuşam ve Moda eserleri yer almaktadır. Bunlardan başka Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I-II; Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ çeviri eserleri ve Hz. Ali ve Dönemi eseri bulunmaktadır.

altınlar mısır taneleri gibi ortaya çıkarılarak cıva ile toplanırdı. Aynı zamanda bunlar safran renginde kırmızı, ağır, temiz, yumuşak ve şekillenmesi kolay altınlardı. Bu altınların diğer çeşidine de “es-Seherkiyy” denilmekteydi. Bunların ağırlıkları bir habbe ile miskal arasında değişir ve yapı itibariyle sert, ağır ve içinde az da olsa bir kuruluk vardı. Sonuncu kısmı ise “es-Sehendî” şeklinde adlandırılırdı. Bunlarda beyaz, yumuşak ve ağır olup kara boyayla boyanabilir bir özelliğe sahipti” bilgisini vermiştir (Bakır, 2002: 112-114).

El-Gırnâtî’de Hazar Denizi ve adalarında da çeşitli altın olduğundan bahsetmesine rağmen, altın hakkında detaylı bir bilgiye değinmemiştir (el-Gırnâtî, 2018: 151). Zencan şehri de maden yönünden zengin kaynaklara sahipti ve burası maden bakımından ucuz bir şehirdi (Ciner, 2018: 267). Erol Kürkçüoğlu, Nahçıvan’da bulunan altın madeninin sadece Ordubad’a bağlı Keleki Köyü yakınlarında olup ve buradaki altın madeninin ise yalnızca Eskiçağ döneminde işletildiğini ifade edilmiştir (Kürkçüoğlu, 2007: 105). Jean Chardin, XVII. yüzyılda Tebriz’e yapmış olduğu ziyaretinde Tebriz şehrinde altın ocakları olduğundan bahsetmesine rağmen, altın ocağından elde edilen gelirin yapılan masrafları karşılayamaması nedeniyle altın ocağının uzun zamandır işlemediğini bildirmiştir (Chardin, 2014; 328).

Zengin altın madeni yataklarına sahip olunması ile birlikte altından yapılmış süs eşyaları da toplum hayatında önemli bir yer teşkil etmekteydi. Zencan, Tebriz, Sultaniyye ve Isfahan’da çok mahir ustaların olması ile süs eşyalarının imalini de beraberinde getirmiştir. Yüksek sanatsal değere sahip olan süs eşyaları hayvan ve kuş motifleri ile süslenmiştir (Bakır, 2002: 302-303).

Mûkân’a iki merhale mesafede Hasret adı verilen bir kale bulunmaktaydı. Bu kale üzerinde bulunan evlerin ve köşkerlerin içerisinde bol miktarda altından yapılmış kuş ve vahşi hayvan resimlerine rastlanılmaktadır. Birçok hükümdar bu kaleyi ele geçirmek istediye de bunda başarı elde edememişlerdir (Ciner, 2018: 270).

1.3.Bakır

Birçok bölgede bulunan bakır madeni, yumuşak bir özelliğe sahip olması ve kolay işlenmesi nedeniyle madenler arasında en çok kullanılanıydı. Birçok türü bulunan bakırın bir kısmı sarıya çalan kırmızı renktedir. Bu tür bakır kalitelidir ve “Kıbrısı” olarak adlandırılır. Bir kısmı ise, kırmızı renkte olup, saftır. Diğer bir kısmı da siyaha çalan kırmızı renktedir. İşlenmiş bakır olması nedeni ile “Talikon” adı verilmekte olup bakırın bir diğer türünü oluşturmaktaydı (İbn-i Sînâ, 2017b: 421).

İran, Cilan ve Azerbaycan’da çok miktarda bakır elde edilmekteydi. Özellikle Azerbaycan’daki Sabelan Dağı’ndan çok kaliteli bakır çıkarılmaktaydı. Bakır madeninin

çıkartıldığı bir diğer bölge ise Nahçıvan kasabalarından Ecnân'daydı. Aynı zamanda Ecnân'da bol miktarda bakır madeninin olması nedeniyle buraya Kârhane (Fabrika) adı verilmiştir (Hamza, 2008: 121, 211; Çiftçi, 2016: 56).

Nahçıvan'daki bakır madenlerinin işletilmesi ve üretilmesini Erol Kürkçüoğlu: “X-XII. asırlarda Nahçıvan mis (bakır) madenlerinin işletilmesi ve üretilmesi İlhanlılar devrine göre daha ileri seviyedeydi. Nahçıvan ve çevresinin Moğollar tarafından işgali sonrası, maden sahipleri üzerinde iktisadi açıdan çok yoğun bir baskı oluşturulmuş ve ağır vergiler yüzünden üretim durma noktasına gelmiştir. Bu yüzden de Nahçıvan mikserleri (bakır madeni üreticileri) ülkeyi terk edip, başka ülkelere göç etmişlerdir. Muhammed İbn Hinduşah Nahçıvani, “Destur el-Katib fi Tayin el-Meratib” adlı eserde”, Nahçıvan mis madenleri üretiminde çok büyük bir gerileme oldu. Bu yüzden de burada çalışan ustalar ve sanatkârlar bölgedeki diğer bölgelere girmek zorunda kaldılar” sözleri ile ifade etmiştir (Kürkçüoğlu, 2007: 105-106).

Şiz şehri de önemli bakır madeni sahası arasında yer almaktaydı (Ebu Dülef, 2017: 61). Fakat burada önemli derecede bakır çıkarılmasına rağmen kaynaklarda fazla bilgiye rastlanılmamaktadır. Bakırın kullanım alanlarına bakıldığı zaman bakırdan leğen, ibrik, küp, lamba, kupa gibi sanat eserleri meydana getirmişlerdir. Ayrıca evlenme çağına gelmiş genç kızların çeyizinde de yer edinecek olan sandıklar, sıralar ve çekmeceler gibi bakır mobilyalar imal etmişlerdir. Bu üretilen ürünler ise çok rağbet görmekteydi (Mazaherî, 1972: 317).

1.4.Demir

Birçok bölgede çıkarılan demir madeni, endüstri için önemli bir hammadde kaynağıydı. Gürcistan'da Kvemo Kartli, Svaneti ve Acara bölgeleri önemli demir işleme merkezleriydi (Lordkipanidze, 1987: 39). Azerbaycan'da ise Gence, Zencan ve Meraga'nın kasabalarından olan Musula'da demir kaynakları yer almaktaydı (Bakuvî, 1992: 85, Bakır, 2002: 138; Evliyâ Çelebi, 2008: 330; Kayhan, 2008: 897). Endüstri ve ticaretin ana hammadde kaynaklarından olan demir takas aracı olarak da kullanılmaktaydı. Halk arasında kıtlık meydana geldiği takdirde, onlar ekmeği demir ile değiştirmektedir. Ayrıca kim ekmeğin satın almak isterse ekmeğin yanında demir çivi de almak zorundaydı (el-Bakuvî, 1992: 85; Bakır, 2002: 138).

Demir kaynaklarının zengin olması neticesinde nalbantlık zanaatı da gelişme göstermiştir. Yapılan at nalları yine tarihi süreç içerisinde takas usulü olarak kullanıldığı görülmektedir. Gürcü kroniğine göre Gürcü Kraliçesi Tamara, Erzincan hâkimi Behramşah'ı eski itibar ve dostluk münasebetlerinden dolayı Tiflis'te esir aldı. Bir zaman sonra Erzincan hâkimi, Kraliçe Tamara tarafından at nalı karşılığında satıldı. Eski zamanlardan beri

yapılmamış böyle bir durumun sebebi ise hanedanının şan ve şerefi uğruna ve hatırasını ebedileştirmektir (*Gürcistan Tarihi*, 2003: 410).

1.5.Taş ve Mermer

Tarihin eski devirlerinden beri hammadde aracı olarak kullanılan taş ve mermer, Kafkasya coğrafyasının dağlık bir araziye sahip olması ile endüstri için gerekli hammaddeyi tedarik etmiştir. Saray, cami, köprü, kervansaray gibi yapıların inşasında, sağlam ve uzun süre kalıcı olması nedeniyle taş ve mermer kullanımı tercih edilmiştir. Ayrıca Azerbaycan'da en iyi taş ustalarının yetişmesi ile taş işçiliği zanaatının gelişmesine de katkı sağlamıştır. Bununla birlikte önemli yapıların inşasında çalışmak üzere Azerbaycan'dan çevre bölgelere taş ustalarının gittiği de görülmektedir.

Orta Çağ coğrafya ve tarih kitaplarında taşlar hakkında kıymetli bilgilere rastlanılmaktadır. Ebu Dülef, Kebuzan/Kebudan (Urmiye Gölü'nün ortasında bir dağ)'da beyaz yumuşak bir taş olduğundan ve kurşunu kaynattıklarında ise bu taş, beyaz ve kalenin rengine yakın gümüş rengine çevrildiğinden bahsetmiştir (Ebu Dülef, 2017: 72).

1161-62'de eserini yazan el-Gırnâtî, Erdebil'in meydanında siyah bir taş gördüğünü, taşta çeliğin tını (sesi) olduğunu ve çelik gibi sağlam olduğunu ifade etmiştir. Taşta kurşun kalenin mihengine benzer bir mihengi vardır. Üzerinde inek sureti olan bu taş 200 minned⁹ fazlaydı. Halk inancına göre, bu taşı Erdebil'e getirmeleri ile birlikte yağmur yağar, şehirden çıkartana kadar yağmur devam eder, taşı şehirden çıkarttıktan sonra yağmur durmaktaydı (el-Gırnâtî, 2018: 128-129).

Kazvini, Ebû Hâmid el-Endelüsi olarak adlandırdığı el-Gırnâtî'den yaptığı nakille Erdebil dışında 200 ritldan¹⁰ fazla ağırlığa sahip bir taş olduğundan bahsetmiştir. Bir inanışa göre bu taş, götürüldüğü yerlerde yağmur yağdırmaktadır. Bu taşın muhtemelen demir madeninden bir taş olduğu ve şehir halkının yağmur yağmasını istedikleri zaman bu taşı şehre götürürlerdi. Daha sonra ise geri getirirlerdi (Kazvinî, 2019: 673).

Büyük İslâm coğrafyacıları arasında görülen el-İdrisî, Kebuzan/Kebudan'da kızıl toprakların çıkartılarak satranç taşı yapıldığından bahsetmiştir. Bu taşlardan kıymetli eşyalar imal edilmektedir ve bu eşyalar üzerinden ise çok para kazanılmaktaydı (el-İdrisî, 2021: 175).

⁹ Minn, bir ağırlık ölçüsüdür. 1 minn 2 ritl/ratla denk gelmektedir.

¹⁰ Ritl, Rotl, Ratl olarak da telaffuz edilen Ritl, Yunanca Litron'dan gelmektedir ve Arap coğrafyasında en çok kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür ve bölgelere göre farklı olarak birimlendirilmiştir (Hinz, 1990: 34).

Timur, yaptığı seferlerde veya ikâmet ettiği bölgelerde bir şeyin üretimi ile alakalı bilgi sahibi olan ve yetenekli kişilere karşı her zaman ilgi duymuştur (Kubat, 2023: 78). Bu nedenle Timur, en iyi ve en faydalı adamları toplar ve en usta sanatkârları alarak Semerkant'a gönderirdi (Clavijo, 2016: 211). En ünlü taşçılar ve taş ustalarının Azerbaycan, İran (Fars) ve Hindistan'da bulunması üzerine Timur, Semerkand'da inşa edeceği Cuma Mescidi'nin yapımına Azerbaycan, İran ve Hindistan'dan 200 taş ustası getirmiştir. Ayrıca mahir üstadlar, mühendisler ve mimarları da toplayarak mescidin inşası için emir buyurmuştur (Şâmî, 1987: 253; Bakır, 2001: 48; Yezdî, 2019: 322).

Bölgedeki en zengin mermer yatakları ise Tebriz şehri ile Nahçıvan'a bağlı Şerur bölgesinde bulunmaktaydı (Kürkçüoğlu, 2007: 106; Yezdî, 2019: 270). Timur, Bağ-ı Şimal Sarayı'nın yapımında Tebriz'den mermer sütunlar getirterek, sarayın her burcuna bu mermer sütunlardan diktirmiştir (Yezdî, 2019: 270).

Tebriz'deki mermer yataklarına ve mermer minerallerinin nasıl oluştuğu hakkında XVII. yüzyıl seyyahlarından Jean Chardin, şu şekilde bilgiler vermiştir: *“Tebriz'in yakınlarında büyük beyaz mermer ocakları görünüyor. Bu mermerlerden biri şeffaftır. Söylenene göre mineralleri yavaş yavaş donan bir pınarın suyundan oluşuyormuş”* (Chardin, 2014: 328).

Urmiye Gölü kenarında ve küçük bir şehir olan Dihharkân (Dehharkan)'da da mermer ocakları yer almaktaydı. Fakat şehirdeki mermer İlhanlı hükümdarları ve vezirlerinin inşa ettirdiği yapılarda kullanılmaları nedeniyle İlhanlı hükümdarının izni ile çıkartılmaktaydı (Barthold, 2022: 236).

1.6.Tuz

Günlük hayatın ve gıda ürünlerinin uzun süre saklanması bakımından tuz önemli bir ihtiyaç malzemesiydi. Gıda maddesi olarak tüketilen tuz, aynı zamanda kumaş ve deri üretiminde de önemli bir hammadde kaynağı olarak kullanılmaktaydı (Lombart, 2002: 257). Azerbaycan'ın en önemli tuz üretim merkezleri Urmiye Gölü, Bakü, Nahçıvan, Derbend ve Tebriz bölgelerinde bulunmaktaydı.

Ebu Dülef, Urmiye'de bulunan tuz kaynağını; *“Urmiye'de bir tuz gölü vardır ki onun etrafında bitki ve hayvan yoktur. Berrak bir tuz çıkarılan bu gölün doğu sahillerinde çeşmeler bulunmakta ve bu çeşmelerin suyu havayla birleştiğinde taş halini almaktadır. Yine orada bu suların dışında suyu, acı, ekşi ve tuzlu olup göle dökülen başka çeşmelerde vardır. Bu suya civa döküldüğünde hemen onu parçalayıp kuru bir taş haline getiriyor”* sözleri ile tafsilatlı bir

şekilde belirtmiştir. Ayrıca Urmiye'den başka Selmas şehrine doğru akan Zeravend su kaynağında da tuz çıkartılmaktaydı (Ebu Dülef, 2017: 71-73).

İtalyan kökenli Keşiş Odoric, 1318-1330 yılları arasında yaptığı 12 yıllık seyahati sırasında Tebriz şehrinde de bulunmuştur. Tebriz'de bulunduğu sırada Tebriz'in çevresinde bir tuz dağı mevcut olduğundan bahsetmiştir. Odoric'e göre bu bölgenin tamamı tuz ihtiyacını buradan karşılamaktaydı ve herkes ihtiyacı olduğu kadarını alarak hiç kimseye de ödeme yapılmadığını söylemekteydi (Lee, 2015: 12).

El-Bakuvi'de, Keşiş Odoric'i doğrular nitelikte bir açıklama yaparak Tebriz'de bir tuz dağı bulunduğundan ve buradan tuz çıkarıldığını ifade etmiştir (el-Bakuvi, 1992: 80). Tebriz'deki tuz yatakları her zaman önemini korumaya devam etmiştir ve Jean Chardin'in vermiş olduğu bilgilere göre buradaki tuz yataklarının XVII. yüzyılda da aktif şekilde kullanıldığı görülmektedir (Chardin, 2014: 328). Bakü ve Şirvan yakınlarında Masabzan bölgesinde de önemli tuz yatakları bulunmaktadır ve buralardan elde edilen tuzlar ise başka ülkelere nakledilmekteydi (el-Bakuvi, 1992: 95, 105). Bir diğer önemli tuz merkezi Derbend şehriydi. Abbasi Devleti temel gereksinim maddelerinden olan tuz ihtiyacının önemli bir kısmını yakın olması nedeniyle Derbend şehrinde karşılamaktaydı (Çelik, 2016: 27).

Ziya Bünyadov ve Erol Kürkçüoğlu da yapmış olduğu araştırmalarında Nahçıvan bölgesinde de tuz yataklarının olduğundan bahsetmiştir. Özellikle Erol Kürkçüoğlu Nahçıvan'da çok zengin kaya tuzu yatağının bulunduğunu ifade eder ve "*Kaya tuzu Nahçıvan kentinin 12 km. kuzeydoğusunda "Tuz Dağı" olarak adlandırılan yüksek tepelerden çıkarılmaktadır. Tuz yataklarında ortaya çıkarılan eski galeri ve tuz çıkarmak için kullanılan çekiç gibi taş aletler, tuz yatağının Eskiçağ'dan beri kullanıldığını göstermektedir. Nahçıvan'daki tuz yataklarından da Eskiçağ'dan günümüze değin üretim yapılmaktadır*" sözleri ile belirtmiştir (Kürkçüoğlu, 2007: 106).

1.7.Boraks

Seramikte eritici madde olarak kullanılan boraks, göl suyunun buharlaştırılmasıyla kapta bıraktığı tortudan elde edilmektedir. Üretimi yapılan boraks ile altın ve gümüşün lehimlenmesinde kullanılmaktadır. Urmiye Gölü çevresinde "bûraku's-sâga/beyaz kuyumcu boraksı" üretilmektedir. (Özdal, 2019: 67). Ayrıca Şirvan yakınlarındaki Masabzan bölgesinde de boraks kaynağı mevcuttur (el-Bakuvi, 1992: 95).

Parlatma etkisi ve yıkayıcı özelliğe sahip olan boraks, tuzdan daha kuvvetli bir madendir. Boraksın en iyi cinsi hafif, kolayca dağılan ve sünger gibi beyaz olan Ermeni cinsi

olanıdır. Gül gibi ve kırmızı olan boraks yakıcı özelliğe de sahiptir. Boraks önemli bir sebep haricinde yenilmez. Boraksın köpüğü, kendisinden daha hafif bir özellik gösterir (İbn-i Sînâ, 2017b: 129):

Boraksın diğer kullanım alanlarına bakıldığı zaman boyamacılıkta, dericilikte, mücevheratta, tekstilde ve nakliyatda kullanılmıştır. Boyama alanında kullanılan boraks, boyanın nesneye işlenmesini ve parlak görünmesini sağlar. Dericilikte, tabaklama maddesi olarak kullanılır. Mücevheratta ise kuyumcular mücevherlerin parlatılması için kullanmaktadırlar (Özdağ, 2019: 68).

1.8.Zac

Mahel adı ile bilinmesine rağmen “kırmızı” ve “yemeni” ismiyle de bilinmektedir. Zac madeni ise Erdebil’de bulunmaktaydı. Zac madeni Yemen ve Vasıt’a gönderilmekteydi. Ayrıca Vasıt’ta halk yünü zac ile boyamaktaydı. Ebu Dülef, onun cinsinin Mısır zacından daha kaliteli olduğunu ifade edilmiştir (Ebu Dülef, 2017: 69).

Beyaz, kırmızı, yeşil ve sarı zaclar arasında fark bulunmaktadır. Zacın, *Kalkadis*, *Kalkataran*, *Kalkand*, *Suri* gibi çeşitleri bulunmaktadır. Bu çeşitlerden kalkataran sarı, kalkadis beyaz, kalkand yeşil ve suri kırmızı renktedir. Zac türlerinden kalkatar, kalkand ve kalkadis suda eridiği gibi kaynatıldığında da erimektedir. Fakat suri cinsi ne suda erir, ne de kaynatılınca erir. Bunun sebebi ise, surinin şiddetli çekici, büzücü ve daha sert bir özelliğe sahip olmasıdır. Zac türleri içinde kalkadis ve kalkand zac, diğer türlere göre daha yumuşaktır. Bu türlerin yapıları (maddeleri) da birbirinden farklılık gösterir. İşlenme imkânı olmayan taşlarla karışık olarak bulunan zac madeni, taşlardan ayrılmadığı zaman zac madeninden hiçbir şekilde yarar sağlanamaz. Ayrıca yanmamış zac, yanmış zacdan daha kuvvetlidir. Yanmış zac daha hafif etkiye sahiptir (İbn-i Sînâ, 2017b: 228). Zac madeninin bulunduğu bir diğer bölge er-Rân şehriydi. Ebu Dülef, er-Rân (Arrân) şehrinde bulunduğu sırada kırmızımsı bir zaca rastladığını ve bu zac madeni yaz mevsiminde beyaz altın görünümü verdiğini ve onun kabuğunun altında ise kırmızıya dönük bir renk aldığından bahsetmiştir (Ebu Dülef, 2017: 65).

1.9.Kurşun

Lehim alaşımlarında kolay okside olması nedeniyle soy madenlerin saflaştırılması işlemlerinde ve döküm yapılacak bakır alaşımlarına akıcılık verilmesi amacı ile kullanılan kurşun madeni (Bakır, 2002: 147-148) Errân, Şiz ve Nahçıvan gibi bölgelerde görülmekteydi (el-Bakuvi, 1992: 88; Çetin, 2013: 57; Ebu Dülef, 2017: 61, 65; el-Bağdâdî, 2019: 99).

Ebu Dülef, Arrân/Errân'da bulunan kurşun madeni hakkında kısa da olsa bazı malumatlarda bulunmuştur. Ebu Dülef burada bulunan madeni ise: “*Errân'da kurşun madeni buldum ve bir parça kurşun atığını alıp inceledim. Onun bir meninden 10,5 dank¹¹ halis gümüş elde ettim. Ben bu özelliklerde başka kurşun madenine rastlamadım*” sözleri ile ifade etmiştir (Ebu Dülef, 2017: 65).

1.10.Kükürt

Doğada yaygın olarak bulunan, yalın kalın bir element türü olan ve çoğunlukla metallere birleşmiş olarak görülen kükürt madeni hakkındaki bilgilere Ebu Dülef ve el-Bakuvi'nin eserlerinde rastlanılmaktadır. Ebu Dülef, az olmasına rağmen kükürtün Aras Nehrinden çıkarıldığını (Ebu Dülef, 2017: 70), el-Bakuvi ise Bakü şehrinde bir fersah uzaklıkta, Şirvan yakınlarında Masabzan bölgesinde ve Tebriz'de kükürt madenlerinin olduğundan bahsetmiştir. El-Bakuvi, Bakü'deki kükürt madenini hiç sönmeyen bir alev olarak tanımlamıştır. Ayrıca Tebriz şehrinin yakınlarında kükürt hamamları da bulunmaktaydı (el-Bakuvi, 1992: 79, 105).

1.11.Cıva

Gümüş renginde, yüksek bir yoğunluğa sahip ve ağır bir metal olan cıvanın iki türü vardır. Bunlardan biri işlem gerektirmez, su damlası gibi bir maddedir. Cıvanın bu türü su çeker gibi çıkarılmaktadır. Diğeri ise, işlem gerektiren bir tür olup, taş gibi bir madendir. Maden ısıtılarak cıva ortaya çıkarılırdı. Cıva madeninden çıkarılan toprak, taş gibi yabancı maddeler ile karışık değil ise sarı renkte olur (İbn-i Sînâ, 2017b: 227). Cıva madeninin çıkarıldığı yer ise, Meraga ile Zencan arasında yer alan Şiz şehriydi (el-Bakuvi, 1992: 88; Çetin, 2013: 57; Ebu Dülef, 2017: 61).

Abdulhalik Bakır, cıva madeninin değeri üzerinde yapılan bir deneyden bahseder ve bu deney neticesinde cıvanın, gümüş madenine nisbetle otuzda bir olarak sonuç verdiğini belirtmiştir. Ayrıca Şiz şehrindeki cıva madenlerinin Horasan'daki madenlerden daha kaliteli, aynı zamanda daha ağır ve temiz bir özelliğe sahiptir (Bakır, 2002: 178-179).

1.12.Soda

Ticaretinden büyük gelirler elde edildiği ve kuyumculuk sanatında da kullanılan soda, Kebudan Gölü sahillerinin bazı bölgelerinde elde edilirdi. Altın ve gümüş lehimlemek amacıyla

¹¹ Dank, yaklaşık olarak 19 grama denk gelen eski ağırlık birimidir.

kuyumcu sodası getirilirdi. Sularının bir kısmı sert tortu bırakırdı ve bu tortudan ise soda elde edilmiş olurdu (İbn Havkal, 2014: 270).

1.13.Kıymetli Taşlar

Süsleme ve yaldızlama işinde kullanılan ve dövülerek toz haline getirilen lacivert (laceverd) taşı Azerbaycan, Dîzmâr (Dozmar), Bedehşan ve Mazenderan'da bulunmaktaydı. Ayrıca lacivert taşı parlaklığının güzelliğine ve kalitesine göre işlem gören madenler arasında yer alırdı (ed-Dımaşkî, 2008: 489; Hamza, 2008: 213). Sahte lacivert taşının da olduğu görülmektedir ve bu taşın sahte olup olmadığını anlamak için ise birkaç yöntem ile test edilirdi. Bu yöntem ve lacivert taşı hakkında eş-Şîrvânî *“bir parçası beyaz bir elbiseye sürtülerek ve el ile iyice silinerek sınanır. Elbisede iz bırakırsa sahtedir, eğer iz bırakmazsa hakikidir. Bir diğer yöntemde bir parçası ufalanarak bir kaptaki su içine konulur. Bir saat bekletilerek bakılır; Bulunduğu yere boyası çıkmışsa sahtedir, boyası çıkmamışsa hakikidir. Bir başka yöntemde bir parçası bakır bir levha üzerinde köz ateş üzerinde bir saat bırakılır. Yanar ve siyahlaşırsa sahtedir. Yumuşak olanı en kalitelisidir. Birtakım taşlarla karıştırılarak sahtesi yapılabilir. Bu durum ancak ateşe tutularak bilinir”* sözleri ile ifade etmiştir (eş-Şîrvânî, Tarihsiz: 56).

El-Bîrûnî'nin *“en güzel taşlardandır”* dediği, *“el-meha”* veya *“el-miha”* da denilen billûr (kristal taşı) madeni Tiflis ve Ermenistan sınırlarında bulunmaktaydı. Buradan çıkan billûrun rengi sarıya çalmaktaydı. Billûrun, zahmetsiz olması ve yeryüzünde bol miktarda bulunması nedeniyle kap-kacakların imal edilmesinde kullanılmaktaydı. Berraklığı ve duru suya benzemesi nedeniyle onun aslının su olduğu belirtilmiştir. Fazlaca sert olup çoğu cevâhiri kesebilirdi. Bu sebepledir ki diğer madenler için onun yeri demir için çeliğin yeri gibiydi. Diğer madenlere göre üstün olmasının nedeni, berrak olması ve hayatın temel kaynağı olan hava ve suya benzerliğinden kaynaklanmaktaydı (el-Bîrûnî, 2020: 229-233).

Siyah ve biraz kızarmış şekilde olması nedeniyle fazla pahalı olmayan akik taşı Azerbaycan ve Bedehşan Dağında bulunmaktaydı (Hamza, 2008: 212). En kaliteli akik taşı, kan renginde kırmızı, akıcılık ve parlaklık derecesi yüksek olanıdır. Bu özelliğe sahip taş *“ratib”* adı verilir. Sonra altın rengindeki sarı akik taşı gelmektedir. Bu taşın en kalitesiz olanı ise, rengi beyaza veya siyaha çalan, aynı zamanda parlaklık derecesi düşük olanıydı (ed-Dımaşkî, 2008: 489).

Şîrvan'ın merkez şehri Şâvarân'da, kuyumcu ve sarraflar tarafından gümüş ve altın alaşımlarının kalitesini test etmekte kullanılan mihenk taşı bulunmaktaydı (Hudûdü'l-Âlem,

2008: 104). Ayrıca Hazar Denizi kenarında ve adalarında da çeşitli mihenik taşları vardı (el-Gırnâti, 2018: 151).

Bu taşlardan başka Abdulhalik Bakır, Azerbaycan'ın Serab şehrinde mor renkli bir taş olan cemest taşı (Bakır, 2001: 77) ve Azerbaycan üzerine önemli çalışmalarda bulunan Ziya Bünyadov ise Dizmar da yeşil kalsedan taşı bulunduğundan bahsetmiştir (Bünyadov, 2017: 258).

Şiz şehrinde zernih-i zerd ve kırmızımsı benefş (menekşe) (Ebu Dülef, 2017: 61); Azerbaycan Dizmar (Dozmar)'da kırmızı dudak gibi kıymetli taşlarda bulunmaktaydı (Hamza, 2008: 212). XIII. yüzyılın sonlarına doğru yaptığı gezileri ile büyük bir ilgi uyandıran Marko Polo, kıymetli taşlar bakımından doğunun en ileri gelen şehirlerden biri olarak Tebriz şehrini belirtmiştir (*Marko Polo Seyahatnamesi*, Tarihsiz: 28). Mukaddesî ise, Tebriz şehrini altın, saf altın ve güçlü bir kimyasal alaşım anlamına geldiği ile tanımlamıştır (Mukaddesî, 2015: 390).

Tebriz şehri, kıymetli taşlar bakımından eski önemini XV. yüzyılda da devam ettirmiş olup ve aynı zamanda şehir önemli inci¹² işleme merkezi arasında yer almaktaydı. Timur Devleti'ni ziyarete gelen Clavijo, 1404 yılında yaptığı ziyaretinde Tebriz'de işlenen incinin, şehre nasıl getirildiği ve imal edilen ziynet eşyaları hakkında bilgi vermiştir. Clavijo: *"Hürmüz'den Sultaniye'ye inci ve değerli taşlar getiriliyor. Bu mücevherler Hatay memleketinden deniz yoluyla geliyor. Bu incilerin içinden çıktığı sedefler, çok geniş olduğu gibi, inciler oldukça beyazdır. İncilerle sedefler, Sultaniye ile Tebriz'e gönderilerek işleniyor ve bunlarla değişik mücevherlerden yüzükler ve küpeler yapılıyor"* ifadelerini kullanmıştır (Clavijo, 2016; 119).

Azerbaycan bölgesinin zengin ve çeşitli maden kaynaklarına sahip olması neticesinde askeri kıyafetler de değerli madenler ile süslenmiştir. Bu konu üzerine Safevi sarayını ziyaret eden gezginler kıymetli bilgiler sunmuşlardır. Mikele Membré ve Vinçenzo Alessandri askerlerin kıyafetlerini: *"Şahın bütün koruyucuları kını kızıldan olan kılıç, müeyyen yiğitlik göstermiş koruyucular ve öylece de bütün ayanlar firuze ile süslenmiş altından hançer gezdirirler. Onlar firuze ve yakutla süslenmiş altın kemerde takarlar. Onlar herkesin başlarına koydukları sarıkların üzerine firuze ve yakutla süslenmiş altın kuşak da takarlar. Bazıları üç*

¹² Câhız'a göre inci; "İncinin bir tanesi yarım miskal ağırlığında olursa, "dürre" (*perle*) adını alır. Yuvarlak (tam yuvarlak olmasa da) dürrenin ağırlığı yarım miskale ulaştığında, fiyatı bazen bin miskal altını bulur. Yumurta biçiminde olanın değeri ise bu rakamın altındadır. İncinin fiyatı on bin ile yüz bin dinar arasında değişir. Bu ağırlıkta olan yuvarlak inciye değer (dahi) biçilemez, zira (bu tür incinin) eşi benzeri yoktur. İnci ne kadar saf ve parlak olur ise, oranda güzel ve değerli olur. İncinin küçük olanına, mercan (manginton) denilmektedir (Söylemez, 2001: 310).

veya dört altın kuşak vurur. Onlar aşağısı kıymetli taşlarla süslenmiş altın yelekte takarlar. Şah şenlikler yaptığı zaman onların hepsi böyle giyinir” sözleri ile ifade etmiştir (Membre-Alessandri, 2005: 47). Gence, Kalenber kasabası, Tebriz ve Karadağ bölgelerinde kalay (Bakır, 2002:150; Hamza, 2008: 211); Şirvan ve Şiz bölgelerinde gümüş madenleri de bulunmaktadır (el-Bakuvi, 1992; 88; BOA, NR, 42, HK, 20 B. 989; Çetin, 2013: 57; Ebu Dülef, 2017: 61). Ayrıca Şiz şehrinde sarı zırnık adı ile bilinen bir maden çeşidi bulunmaktaydı (Çetin, 2013: 57).

2.Dokuma Endüstrisi

Sanatkarlığın en geniş sahaya yayılmış alanlarından biri dokumacılıktı. Dokumacılıkta pamuk, ipek ve yün parçaların üretimi önemli yer tutardı. Dokuma imalatçıları İran’da, Irak’ta, komşu ülkelerde ve birçok kasabada var oldular. Gürcistan ve Azerbaycan’da da dokumacılık büyük öneme sahipti. Gerçekte, Azerbaycan’daki Hiyâr ve Fars’daki Kâzerûn bölgesi asıl endüstri merkezleriydi (Ashtor, 2008: 533). Dokumacılık, Tiflis, Tebriz, Gence, Nahçıvan, Hoy, Beylekan, Şamahı, Meraga ve Erdebil şehirlerinin ekonomisinde önemli rol oynuyordu. Her şehrin ve bölgenin kendine ait özel dokuma ürünleri ve merkezleri bulunurdu. İmal ettikleri özel ürünleri ile dünya pazarlarında büyük önem kazanmışlardı. İmal edilen dokuma ürünlerinde, ürünü yapanın adı ve yapıldığı şehrin adı yer alırdı (Lombart, 2002: 252):

Azerbaycan ve Gürcistan şehirlerinde dokumacılıkla ilişkili olarak ipek, pamuk ve yün parçalardan elbiseler, yünlü ve ipekli kumaş, keten kumaş, sarık, çuval, halı, kilim, baş örtüsü, çorap gibi çeşitli eşyalar imal edilmiştir. Dokuma endüstrisinde kullanılan önemli hammadde kaynaklarından pamuk, *Aher (Eher)*, *Kilani Feslun*, *Meraga*, *Merdanî Nekim*, *Germrud*, *Deharkan*, *Nilan*, *Merend*, *Dozmar (Dizmar)*, *Nahcivan*, *Azad*, *Bilkan (Beylekan)*, *Güştasfi (Geştasfi)* (Hamza, 2008: 118-126; Çiftçi, 2016: 51-60), *Guban* (Hudûdü’l-Âlem, 2008: 103); ipek, *Berde (Barda’)*, *Berdaa*, *Berze’a* (Hudûdü’l-Âlem, 2008: 103; İstahri, 2015: 177; Mukaddesî, 2015: 394; Ciner, 2018: 269), *Gence* (el-Bakuvi, 1992: 107), *Dmanisi* (Lordkipanidze, 1987: 31); yün ise, *Debil (Dwin)* (Mukaddesî, 2015: 388; Ciner, 2018: 265), *Gence*, *Şamkur* ve *Merend (Marand)* (Hudûdü’l-Âlem, 2008: 102-103) şehirlerinden dokuma endüstrisi için hammadde kaynağı tedarik edilmekteydi.

İspanyol elçisi Clavijo, önemli endüstri merkezi, aynı zamanda halıları ile ünlü Tebriz¹³ şehri ve çarşılarında satılan dokuma eşyaları hakkında; “Şehirde pek çok güzel yapı ve ev ile karşılaştık. Şehrin kapıları meydanlara açılıyor ve bu meydanların her biri kervansaray teşkil

¹³ Tebriz, ipek yolu üzerinde önemli bir konumda bulunması, doğu ve batının kavşak noktasında yer alması üzerine Erken Orta Çağlarda önemli bir pazar halini almıştır. Mevcut konumundan dolayı Tebriz, dervazey-i maşrık zemin (doğu ülkesinin kapısı) adı ile anılmaya başlamıştır (Bakır-Altungök, 2023: 171).

ediyor. Kervansarayların içinde ayrı ayrı daireler ve mağazalar vardır. Kervansaraylardan çıkınca çarşılara varılır. Bu çarşılarda her çeşit mal satılır. İpekliler, pamuklular, yünlüler, krepler, taftalar, mücevherat ve başka türlü türlü şeyler bulunuyor” ifadelerini kullanmıştır (Clavijo, 2016:113).

2.1.Hammadde Kaynakları

2.1.1.İpek

Dokuma endüstrisinin ana hammaddeleri arasında yer alan ipek¹⁴, büyük çapta dut ağacına ve ipekböceği yetiştiriciliğine dayanmaktaydı. İpekçilik, önceleri Çin’de ortaya çıkmış, Orta Asya’ya geçmiş ve buradan da Hazar Denizi kıyıları, Azerbaycan, Arrân ile Ermenistan bölgesine geçmiştir (Lombart, 2002: 56, 249).

İpek üretiminin yaygın olması yetiştirilen dut ağaçlarının fazla olmasına bağlı olduğu için Azerbaycan’da ipek üretimi büyük gelişme göstermiş bulunmaktaydı. Orta Çağ coğrafyacılardan İbn Havkal, Tesvab şehrinde ipek üretildiğinden bahsetmiştir. Tesvab’da çok miktarda ibrişim (ipek iplik) üretilirdi. Çok sayıda dut ağacı vardır ki, sahibi bulunmaz, alınıp ve satılmazdı. Şehir halkının çoğu dut yetiştirerek ipek üretmekteydi (İbn Havkal, 2014: 263; İstahri, 2015: 177).

İbrişimin en kalitelisi, temiz, rengi güzel, kırışıklık ve iplikleri üzerinde oluşan pisliklerden korunmuş olanıdır. Aynı zamanda iplikleri tek tarzda olup, bazıları kalın, diğerleri ise ince olmamalıdır. İbrişim süslü olmalıdır. Kaliteli oluşunun diğer özelliği ise ağır olmasıdır. Bir top ibrişim tartıldığı zaman, ağır geliyorsa o ürünün kaliteli olduğunu gösterirdi (ed-Dımaşkî, 2008: 496).

Berde şehrinde de ipek üretimi yapılmaktaydı ve ham ipek üretimi üzerine önemli bir merkez olmuştu. (Mukaddesî, 2015: 394; Ciner, 2018: 269). Berde şehri ipek yolu güzergâhı üzerinde bulunması nedeniyle iktisadi yönden gelişme göstermişti. İpek yolu ticareti vasıtasıyla burada üretilen ipek hammadde halinde dış ülkelere götürülürdü. Ayrıca ipekten imal edilen beyaz kumaşlar dünya pazarlarında sergilenmekteydi (Mustafayev, 2002: 57).

Azerbaycanlı coğrafyacılardan el-Bakuvi, Gence (Cenze) halkının ipek dokumaları ile mahir olduklarını ifade etmiştir (el-Bakuvi, 1992: 107). Gence’de üretilen ipekler sonraki dönemlere kadar önemini koruyarak devam etmiştir. Osmanlı dönemi seyyahlarından Evliyâ

¹⁴ İpek üreticiliğinin asıl vatanı MS V. ve VI. yüzyıllara kadar Çin idi. Bazı arkeolojik buluntulara göre MÖ 3. binde tahminen 2700 tarihlerinde ipek ipliklerin dokumacılıkta kullanıldığı görülmektedir. MÖ I. binin ikinci yarısına kadar ipek, Çin’e münhasır bir ürün olarak kalmıştır (Tezcan, 2014: 97).

Çelebi’de bu konuya değinerek Gence şehrinin ipek ile meşhur olduğunu ve özellikle burada üretilen zekim ipeğinin ise büyük öneme sahip olduğunu açıklamıştır. İpek üretimi yapılan bir diğer şehir ise Şeki şehriydi (Evliyâ Çelebi, 2008: 329-330, 333).

Azerbaycan’ın önemli tarihçilerinden Ziya Bünyadov, Zekeriyâ Kazvîni’den yaptığı nakle göre Gence’de ipek üretiminin nasıl yapıldığı hakkında bilgi vermiştir. İpek üretimi ise şu şekilde yapılırdı. Şehirde iki yoldan inilebilen su kanalı bulunurdu. Bu yollardan biri Bâbü’l-Makbere (Mezarlık Kapısı) adlı bir yer, diğeri ise Bâbü’l-Berdea (Berdea Kapısı)’dır. Şehir halkı, Bâbü’l-Makbere’den alarak ipeği onunla işliyordu. Bundan sonra bu ipeğin fiyatı Bâbü’l-Berdea suyuyla işlenmiş ipekten daha yüksek oluyordu. Eğer su, Bâbü’l-Makbere’den alınıp Bâbü’l-Berdea’ya götürülürse, bundan hiçbir şey çıkmıyor, fakat tersi yapılırsa, mükemmel ipek üretilmiş oluyordu (Bünyadov, 2017: 237).

İpekli ve pamuklu kumaşları ile önem kazanmış şehirlerden biri olan Şamahı şehri de önemli ipek üretim merkezleri arasında yer alırdı. Clavijo, Şamahı’da üretilen ipeklere ve tacirlerin burada maruz kaldığı rahatsızlıklar hakkındaki gözlemlerini: “*Şamahı’de ipekler çoktur. İran tacirlerinden başka, Ceneviz ve Venedik tacirleri oraya giderek bu ipekleri alıyorlar. Ayrıca Şamahı’de yapılan ipekler Sultaniye’ye geliyor. İpeğin bol olduğu yerler, çok sıcak olduğundan oraya giden yabancılar güneş çarpmasına uğruyor, bazen de bu yüzden ölüyorlar. Güneş çarpmasına uğrayanlar, öncelikle istifrağ ediyor, sonra ölüm nöbetleri geçirerek can veriyorlar. Güneş çarpmasına uğrayanlar, omuzlarının yandığını hissetmekte, çarpmadan kurtulanların renkleri sapsarı kalmakta ve bir daha doğal renklerine dönememektedirler*” ifadeleri ile belirtmiştir (Clavijo, 2016: 119).

Azerbaycan’ın önemli ipekçilik bölgelerinden bir diğeri ise Şirvan bölgesiydi. Schiltberger, en iyi ipeklerin Şirvan’da yetiştiğinden ve birçok bölgenin pazarlarında yer alması ile ilgili olarak şu bilgileri vermiştir: “*En iyi ipek Şirvan’da yetişir ve Şam, Kefe keza Türkiye’deki başkent Bursa pazarlarında satılan nefis ipek dokumalar bunlardan yapılır. Bu ipek Venedik ve Lucca¹⁵’ya da götürülür ve orada bundan iyi cins kadifeler dokunur.*” Ayrıca bu bölgenin havası sıcak ve sağlığa zararlı olsa dahi en iyi ipek Şirvan’da üretilmekteydi (Schiltberger, 1995: 89, 109).

¹⁵ İtalya’da bir şehir. İpek, yünlü dokuma endüstrilerinin yanısıra, XIII. yüzyıldan XVIII. Yüzyıla kadar Batı ülkeleri nezdinde önemli hammadde kaynağı haline gelmiştir. Bu nedenle ham ipek ve ipekli kumaşlar önemli bir ticaret emtiası olmuştur. Üst düzey kişiler arasında pahalı ipek kumaş kullanımının yaygınlaşması üzerine ipekli dokuma endüstrisini ortaya çıkarmıştır. Lucca şehri, 1250’li yılların başında dokuma endüstrisinin Avrupa’daki ilk merkezi ve başkenti olmuştur. Uzun bir süre Luccalı tüccarlar, zengin mallarını Roma, Bruges ve Londra gibi önemli şehirlerde satışa sundular. Bologna, Cenova, Floransa ve Venedik gibi şehirler ise Lucca’ya özgü dokuma tekniklerini öğrenmeleri üzerine XIV. yüzyılda Lucca’ya rakip oldular (İnalçık, 1997: 269).

Arrân bölgesi içerisinde bulunan Karabağ topraklarında Kanar adlı bir kaleden ismini alan ve “*Kanari*” adı verilen bir tür ipek üretilirdi (*Caterino Zeno Seyahatnamesi*, 2006: 60; Angiolello, 2021: 89, 209), ayrıca Şeki bölgesinden adını alan “*Sicchi*” veya “*Sacchi*” ipekleri de üretilirdi. *Gence ipeği* ise Lucca’nın dokumalarında önem arz eden hammadde kaynağıydı (Asthor, 2008: 525).

Tebriz ve Derbend şehirleri de önemli ipek üretim merkezleri arasında yer almaktaydı (Contarini, 2006: 90, 110; Clavijo, 2016:113). Kabele şehrinde de ipek üretimi yapılmaktaydı ve İlhanlılar öncesi sonrasında da ipek üretimi burada önemini korumaya devam etmiştir (Köse, 2015: 494).

Gürcistan’da da ipek üretimine büyük önem verilirdi. Bu bölgedeki önemli ipek üretim merkezi Dmanisi şehriydi. İpekçilik burada eskiden kalma bir endüstri alanıydı. İpek böcekleri birçok bölgede yetiştirilmekte olup, köylüler ustalarına vergi ödemek için kullandıkları ham ipek işinde çalışmaktaydı (Lordkipanidze, 1987: 31).

Jean Chardin, Gürcistan’da üretilen ipek ile ilgili olarak “*Gürcistan çok miktarda ipek üretiyor, ama seyyahların yazdıklarının yarısını bile geçmiyor bu miktar. Bu yörenin insanları onu çok iyi işlemesini bilmiyorlar. Çok ticaret yaptıkları Türkiye’ye, Erzurum’a ve çevresine götürüyorlar*” bilgilerini vermiştir (Chardin, 2014: 208).

2.1.2.Pamuk

Dokumacılık endüstrisi için önemli hammadde kaynaklarından olan pamuk Orta Çağ döneminde de yüksek talep gören teknik bitkiler arasında yer alırdı. Büyük ve küçük şehirlerde dokumacılık endüstrisi büyük gelişme göstermekteydi.

Önemli pamuk üretim merkezleri Aher, Aher’e bağlı Kehran ve Deraverd, Kilanî Feslun, Merdâni Nekim, Germrud, Meraga, Dehharkan, Nilan, Merend, Dozmar (Duzmar), Nahçıvan, Azad, Beylekan ve Geştasfi’de yer almaktaydı (Hamza, 2008: 117-126; Çiftçi, 2016: 52-61). Bu şehirlerden başka Hoy, Gence ve Kağazkonan (Hunec) (Haydarov, 2007a: 334-339), Tebriz (Clavijo, 2016:113) şehirlerinde de pamuk üretimi yapılmaktaydı.

Pamuğun kalitesi, çuval içinde tartı esnasında ne kadar hafif gelirse, aşırı beyazlık, kabuklardan temizlik ve tiftiklenme, dokunma sırasında dokunma kolaylığı ile yumuşaklığından anlaşılmaktaydı. Pamuğun tartı esnasında hafif olması, içindeki çekirdeğinin az olduğunu gösterirdi (ed-Dımaşkî, 2008: 495).

2.1.3.Deri

Deri ürünleri, dokuma endüstrisi alanında önemli bir yere sahipti. Derinin temel kaynağı büyükbaş ve küçükbaş hayvanlardı. Hayvanların etinden, sütünden faydalanıldığı gibi dokuma endüstrisi için hammadde kaynağı olarak deri ürünlerinden faydalanılırdı. Deri, genellikle köylü halk tarafından işlenmekteydi, bu durumun kanıtı, arkeolojik kazılar neticesinde köy evlerinde kemik bızlarının bulunmasıydı (Lordkipanidze, 1987: 31). Deri ürünlerinin imaline bağlı olarak deri endüstrisi geniş alana yayılmıştı. Bu ürünler içerisinde yumuşak deriden yapılmış ayakkabılar, eyer, dizginler, deri ayakaltılar, kemerler ve kürkleri vardı (Haydarov, 2007a: 340).

Kabala şehrine ithal etmek yoluyla kunduz derisi gelmesine rağmen Kabala şehri önemli deri işleme merkezi arasında yer alırdı (Hudûdü'l-Âlem, 2008: 104). Tebriz, Mahmudabad, Erdebil, Hiyav ve Meraga şehirleri bütün Yakın ve Orta Şark'ta deri eşya üretiminin başlıca merkezleriydi. Bu bölgelerde imal edilen deri eşyalar sadece şehrin ihtiyacını karşılamakla kalmayıp, çevre bölgelerin de ihtiyacını karşılamaktaydı (Piriyev, 2003: 247; Haydarov, 2007b: 59). Tebriz, kumlu sahtiyan derilerinin imal edildiği önemli bir merkezdi. Bu konu hakkında XVII. yüzyılın Marco Polo'su olarak görülen ve Şark ülkelerine yaptığı seyahatleri ile bilinen ünlü Fransız seyyahı Jean Baptiste Tavernier, rahatlıkla alıcı bulan kumlu sahtiyan derilerinin önemli bir kısmının Tebriz'de imal edildiğini belirtmiştir. At, eşek veya dişi katır gibi hayvanlardan hammadde kaynağı olarak kullanılan bu derilerden ise ayakkabı ve çizme imal edilmekteydi (Tavernier, 1980: 41). Bakü şehri yakınlarında bir ada bulunmakta ve burada su itleri avlanırdı. Avlanılan su itlerinin (fok) derilerini soyar ve su itlerinden istifade edilen yağlar ise eritilirdi. Neft ticareti nakliyatında kullanılmak üzere su itlerinin derilerinden tulumlar yapılırdı (el-Baküvi, 1992: 105).

Câhız'a göre, en kıymetli tilki derisi, Hazar Denizi çevresinde bulunurdu. Bu ise tüyleri kalın, sert ve boyanmamış siyah tilki derisiydi. Ardından beyaz tilki, kırmızı Muhaysir tilkisi, kırmızı Hazar tilkisi, halaç ağacı rengine benzeyen tilki derisi gelirdi (Söylemez, 2001: 315). Ayrıca bu denizde bembeyaz bir renge sahip, kaliteli deriye sahip ve beyaz sincap türleri arasında olan kâkum hayvanı avlanırdı. Bundan başka Hazar Denizi sahillerinde samur (cündbâdisitr) adı ile bilinen tilkiye benzeyen ve kırmızı derisi olan hayvan avlanmaktaydı (Bakır, 2001: 88).

Abdulhalik Bakır, el-İdrisi'den yaptığı nakle göre, Azerbaycan Meraga Nehri'nin yakınlarında bebir (Pars) adında bir hayvan yaşamaktaydı. Bu hayvanın çok kaliteli ve aynı

zamanda güzel derisi bulunmaktaydı. Yine nehrin kenarında sayısı çok az olmasına rağmen sarı tilkiler vardı. Bu tilki derilerinden hükümdarlara ait kürkler yapılırdı. Bu tilki derilerinin bölge dışına çıkarılması yasak olduğu gibi başka hükümdarlar da bile bu kürkler bulunmamaktaydı (Bakır, 2002: 64).

2.1.4.Yün

Hayvancılık ile uğraşan göçebeler, çoğunlukla koyun yetiştiriciliği ile uğraşmakta olup, bunu da çoğunlukla yün elde etmek amacı ile yapıyorlardı. Koyunun yayılışı ve üretimi açısından bakıldığı zaman endüstri alanları ile yakın bir ilişki içerisinde olduğu görülmektedir. Bir yünün kalitesi ise, temiz ve yumuşak olması ile anlaşılmaktadır (ed-Dımaşkî, 2008: 495).

Gence, Şamkur, Merend (Marand) ve Debîl’de yün çok değerliydi. Buralarda hoş ve her çeşit yün eşya imal edilirdi (Hudûdü’l-Âlem, 2008: 102-103; Mukaddesî, 2015: 388; Ciner, 2018: 265). Yün üretiminde bir diğer önemli merkez ise Tebriz şehriydi (Contarini, 2006: 90; Clavijo, 2016: 113).

2.2.İmal Edilen Dokuma Ürünleri

2.2.1.Kumaş

Arapça *kamş* “toplamak, (ipleri) bir araya getirmek” kökünden türeyen *kumâş* ipek, yün, keten, pamuk ve benzerlerinden dokunmuş dokuma ürünlerine verilen genel isimdir. Kumaş İlkçağlar’dan itibaren en önemli uluslararası ticaret emtiası olmuş, altın ve gümüş tellerle dokunan ağır ipekli kumaşlar ülkelerin kudret ve zenginliğini gösteren simge olmuştur (Gürsu, 2002: 367). Dokuma endüstrisinin en önemli hammaddelerinden yün, keten, pamuk ve ipek gibi kaynakların zengin olması neticesinde kumaş üretimi önemli derecede gelişme göstermiştir. Üretilen kumaş ürünleri Azerbaycan ve Gürcistan’ın ihtiyaçlarını karşıladığı gibi çevre ülkelerin ihtiyaçlarını da karşılamaktaydı.

Dokuma endüstrisinin önemli hammadde kaynakları arasında yer alan yünden Debîl, Merend (Marand), Gence ve Şamkur’da her çeşit ve kıymetli yün eşyalar imal edilmekteydi (Hudûdü’l-Âlem, 2008: 102-103; Ciner, 2018: 265).

Azerbaycan’ın merkez şehri Erdebil’de çizgili ve çeşitli renklerde kumaşlar (Hudûdü’l-Âlem, 2008: 101), Tesvab’da ise ibrişim (ipek iplik) üretilmekteydi (İbn Havkal, 2014: 263). Tebriz ve Berzend (Barzand) kadife kumaş dokumaları imal edilmiştir (Hudûdü’l-Âlem, 2008: 101; Ashtor, 2008: 534).

İpek sayesinde büyük bir şehir olma özelliği kazanan Erdebil’de bulunan ve kıymetli bir oymacılık eseri olarak görülen Şeyh Safi’nin¹⁶ mezarının ise zengin kumaşlarla örtülü olduğu görülmektedir. Sekizgen bir kubbenin altında yer alan ve bütünüyle ahşap malzeme ile yapılan mezarın üstü kırmızı bir dibâ ile örtüldüğü gibi, yanındaki mezarlarda aynı şekilde zengin kumaşlar ile örtülmüştür (Tavernier, 1980: 44; Tavernier, 2017: 98).

Keten kumaş üretiminde en önemli şehir Bâbü’l Ebvâb (Derbend)’di (Ciner, 2018: 269). İstahri’ye göre Rân (Errân), Azerbaycan ve İrmeniyeye’de bunun gibi kumaşlar yoktu (İstahri, 2015: 178). Ayrıca üretilen keten kumaşlardan elbiseler sadece Bâbü’l Ebvâb (Derbend)’da imal edilmekteydi (İbn Havkal, 2014: 264).

İpek dokumakla mahir olunan Gence’de (el-Bakuvi, 1992: 107) ibrişim ve atlas kumaşlar, Farsların “*el-Kutni*” dedikleri “*el-Genci*” adındaki özel giysilerin yanında eğirilmiş ipekten imal edilen sarıklar; Debil’de ise nefis dokumalar ve yünlü kumaşlar; Huveyy’de ise Cülâh adı verilen Dibaçlar imal edilmekteydi (Bakır, 2000: 768; Bakır, 2005: 158).

Azerbaycan tarihçilerinden Vesile Şemşek, yerel kaynaklar üzerinde yaptığı araştırmalarına göre, Kağazkonan (Hunanç, Hunec) ve Beylekan’da pamuk lifinden üretilen kumaşlar; Arrân (Karabağ), Şirvan ve Berde’de ipek kumaşların üretildiğini ifade etmiştir (Şemşek, 2023: 73).

En önemli ve en ünlü kumaş üretim merkezi Tebriz şehriydi. Tebriz şehrinde altın sırma ile işlenmiş ipeklerden başka birçok türde ipekli kumaşlar da imal ediliyordu. Bunlar arasında *Hatâi*, *Hoyi*, *Attabî*, *Saklaton* ve *Atlas* kumaşları imal edilmiştir (Bakır, 2000: 768; İbnü’l-Esîr, c. 10, 2016: 355-356; Bakır-Altungök, 2023: 172). Bu kumaşlardan başka Tebriz’de, *Kemha* (*Kimhâ*) adı ile bilinen ipekli kumaş da dokunmaktaydı (İbn Battûta, 2014: 293). Tebriz’in kumaş üretimi ile ünlü olması üzerine Tebriz’de imal edilen gömlek, çuha, örtü ve aynı zamanda başlarını örtmek için Reb’i Reşidi’de çalışan kölelere kumaşlar verilmekteydi (Bedirhan, 2017: 229).

Moğol istilasası sırasında, Azerbaycan halkı Moğollara karşı itaatlerini bildirdikleri sırada Moğollara, Hatâi, Hoyi ve Attabî kumaşların yanında her türlü eşya ve elbiseler götürmüşlerdir. Ayrıca Moğollar, Tebriz’i aldıkları sırada Moğol kumandanı Tebriz’de Hatâi kumaş imal eden

¹⁶ Kaynaklarda genellikle Erdebili nisbesiyle tanınmakta olan Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebili, Safevîyye tarikatının kurucusudur. Tam adı ise İshâk b. Cebrâil b. Ebû Bekr el Kürdî es-Sincânî’dir. Kısaca Şeyh Safi olarak geçen Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebili’nin adı Safvetü’s-safâ adlı eserde “Şeyh Safiyyüddîn” veya “Şeyh” olarak geçmektedir. Künyesi Ebu’l-Feth, lakabı ise Safiyyüddîn’dir. XIII. yüzyılın ikinci, XIV. yüzyılın ise ilk yarısında yaşamış olan Şeyh Safi, İlhanlı hükümdarları Gâzan Hân, Olcaytu ve Ebû Saîd dönemlerinin ünlü âriflerinden biridir (Şah, 2007: VI, 26).

sanatkârların huzuruna getirilmesini istemiştir. Tebriz sanatkârlarından hükümdarlarına güzel ve kaliteli kumaşlar isteyerek ona gönderecekti. Bu sanatkârlar Moğol kumandanın huzuruna çıkmışlar ve kumandan istediği kumaşları sanatkârlara imal ettirmişti. Ayrıca Moğol kumandanı, hükümdarına özel bir elbise dikilmesini emretmiş, sanatkârlarda benzeri görülmemiş bir elbise dikmişlerdi (İbnü'l-Esîr, c. 10, 2016: 355-356).

Marko Polo, Tebriz'de üretilen kumaşların değerinden ve aynı zamanda Tebriz'de bulunan Papazların da kumaş üretimine katkı sağladıklarından bahseder: *“Tebriz insanları ticaret ve el sanatlarıyla geçimini sağlıyor, çoğunun da giysi işiyle uğraştığı doğrudur. Burada çok güzel ve çok büyük değerde, sayısız ipekli ve sırma işlemeli kumaş imal edilir. Tebriz'de büyük bir manastır var: Saint Barsamo manastırı. Burada birçok din adamı, rahip papaz yaşıyor. Koyu dindar bu papazlar; boş vakit geçirmekten hoşlanmıyorlar. İşte bunun içindir ki, dua saatleri dışında kumaş dokuyorlar, yünlü kumaş dokuyup bu kumaşları ayin günleri sattıyorlar”* (Marko Polo Seyahatnamesi, Tarihsiz: 28; Marco Polo: 2003: 87).

XIII. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyıl başlarında Tebriz şehrinde kumaş üretim atölyeleri kuruldu. Bu atölyelerde Moğol hanlarının ihtiyaçlarını karşılayan elbiseler ve pahalı ipek kumaşlar imal edilirdi. Yine bu dönemde altın kumaşlara talep artmış ve altın kumaşların üretimi hızla gelişmiştir (Şemşek, 2023: 81). İlhanlı hükümdarı Hülagü'nün ölümünden sonra yerine Abaka Han geçti. Bunun üzerine Kıpçak Hanı Berke, Tebriz'de bir cami ve kumaş imal etmek amacı ile bir atölye kurmak için izin istedi. Bu durum Abaka Han tarafından kabul edilmesi ile birlikte Berke Han adına cami ve atölye yapıldı. Abaka Han ile Berke Han arasında anlaşmazlık çıkana kadar atölye faaliyetini devam ettirdi. Fakat aralarında çıkan anlaşmazlık nedeniyle meydana gelen mücadele sırasında Abaka Han, Berke Han'a mağlup oldu. Abaka Han kaçarken bir taraftan da atölyeyi yıktırdı. Bir süre sonra iki han arasında barış sağlandı ve atölye yeniden kuruldu. Yapılan anlaşmaya göre Berke Han'ın tebaaları alışverişte kullandıkları paraları kendi ülkelerinden getireceklerdi. Böylece hem cami hem de atölye yeniden Berke Han adına açılmış oldu (el-Ömerî, 2014:125-126).

İpek dokumalar ile ün kazanmış bölgeler arasında Şamahı ve Şirvan şehirleri de büyük öneme sahipti. Şirvan'da imal edilen ipekli dokumalar Şam, Kefe ve Bursa gibi şehirlerin pazarlarında yerini almıştır (Schiltberger, 1995: 89, 109).

Venedikli tacir ve elçi Josaphat Barbaro, Şamahı halkının kendi tarzlarına göre ipekli ve pamuklu kumaşlar dokuyarak geçimlerini sağladıklarından bahsetmiştir (Barbaro, 2016: 93). Bir diğer Venedik elçisi Contarini ise, 1 Kasım 1475'te Şamahı'da bulunduğu sırada, burada

dokunan kumaşlar hakkında bilgi vermiştir. Şamahı'da *Tolamana* olarak söylenen ve çok fazla latif olmayan ipekli kumaş ile atlas kumaş dokunmaktaydı (Contarini, 2006: 108).

Gürcistan'ın şehir ve köylerinde de bol miktarda ipek bulunmaktaydı. Ayrıca güzel ve ünlü ipekli ve sırmalı kumaşlar da imal edilmekteydi. Burada ipek ve kumaşların önem kazanmasının nedeni bu ürünlerin yetiştirilmesi ve bu meslek ile uğraşan çok sayıda işçinin bulunmasıydı (*Marko Polo Seyahatnamesi*, Tarihsiz: 22; Marco Polo, 2003: 81). Ayrıca Gürcistan sınırlarına dahil olan Dmanisi şehrinde de ipek dokumalar imal edilirdi (Lordkipanidze, 1987: 31).

İpek kumaşları ile ün kazanmış bir diğer şehir Tiflis'ti. Tiflis'te imal edilmiş kumaşların yanı sıra, dokumaları da dış pazarlarda aranan bir emtiaydı. Ayrıca Tiflis halkının esnaf ve sanatkâr olması nedeniyle burada küçük el imalathaneleri de oldukça yaygındı (*Marko Polo Seyahatnamesi*, Tarihsiz: 23).

2.2.2.Giyim

Giyimin tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. İlk insanlar bilindiği gibi, uzun bir süre elbisesiz gezmişlerdir. Sonraları elbiseye duyulan ihtiyaç neticesinde avladıkları hayvanların derilerinden veya ağaç yapraklarından kendilerine elbiseler dikmişlerdir (Efendiyev, 1960: 2). Zaman içerisinde teknolojinin ilerlemesi ve halk tarafından taleplerin artması ile birlikte samur, aslan, kunduz, boğa ve deve gibi hayvanların derilerinden faydalanma yoluna gidilmiştir. Bu nedenle giyim eşyaları hayvan derilerinden imal edilmeye başlanmıştır (Dünyamalıyeva, 2003: 45).

Giyim medeniyetinin şekillenmesinde tabii-coğrafi şartların yanında halkın manevi-ahlaki, psikoloji-ideoloji düşünceleri, sosyal-iktisadi durumlar önemli rol oynamıştır. Azerbaycan giyim ve süsleri hakkındaki bilgilere arkeolojik kazılarda elde edilmiş giyim parçalarından, kaya üstü resimlerinden ve Azerbaycan-Gürcistan'da bulunmuş seyyahların hazırladıkları eserlerden ulaşabilmekteyiz (Efendiyev, 1960: 2; İsmayılova, 2019: 119).

2.2.2.1.Elbise

İnsan vücudunu soğuktan ve sıcaktan korumak amacı ile giyilen genellikle kumaştan imal edilen elbise, Babü'l Ebvab ve Derbend-i Hazaran'da keten elbiseler; Debil'de yünlü elbiseler, merazzi elbiseleri (İbn Havkal, 2014: 264, 266; İstahri, 2015: 178-179) ile Berde'de kıvıll desenli elbiseleri şeklinde imal edilmiştir (Mukaddesî, 2015: 394).

Derbend ve Şirvan bölgeleri arasında yer alan Hursân'da yünlü elbiseler ve çeşitli mahfûriler imal edilirdi. Bütün dünyada imal edilen mahfûriler Derbend, Şirvan ve Hursân bölgelerinden elde edilirdi (*Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 104)

XIII. yüzyılda dokuma endüstrisi büyük gelişme yaşadı ve muhtelif tür örme tekniğinden, dokumacılık tezgahından istifade etmek suretiyle pamuk, keten, ipek gibi lifli bitkilerden elbise materyalleri imal olunur ve muhtelif türlerde elbiseler hazırlanmaktaydı (Dünyamalıyeva, 2003:45).

Moğollar, Tebriz'i işgal ettiği sırada Moğol kumandanı şehirde Hatâî kumaş imal eden sanatkârların huzuruna getirilmesini istemişti. Bu kumandan, sanatkârlardan hükümdarlarına özel bir elbise dikilmesini emretmiş ve sanatkârlarda eşi benzeri görülmemiş bir elbise dikmişlerdi. Sanatkârlar, hükümdara ait cübbenin dış tarafını süslü ve simli atlastan dikmişler, cübbenin iç tarafına ise kürk koymuşlardı. Diktikleri elbise onlara pahalıya mal olmuştu ve aynı zamanda Moğol kumandanı her sene ödemek şartıyla sanatkârlardan bir miktar vergi de istemiştir (İbnü'l-Esîr, c. 10, 2016: 356).

Venedikli tüccar ve elçi olan Josaphat Barbaro, Tebriz'de bulunduğu sırada Uzun Hasan tarafından kendisine ipek bir elbise yani altın işlemeli kaftan gönderilmiştir. Bu kaftan, iki yüz duka bir değere sahip olup bele kadar uzanan ipek bir şal ve *bombazin* (yünlü ve ipekli bir kumaş) adı verilen bir kumaştan ibaretti (Barbaro, 2016: 57-58).

Venedikli Tüccar adı ile bilinen müellif, Akkoyunlu Devleti'nin yıkılışı ve Safevîlerin İran coğrafyasına hâkim olduğu dönemde siyasi, sosyal, iktisadi ve günlük hayat gibi konular hakkında detaylıca bilgiler aktarması ile ünlüydü. Tebriz'de bulunduğu sırada ise kadınların elbiseleri hakkında kıymetli bilgiler vermiştir. Verdiği bilgilere göre kadınlara mahsus elbisenin göğüs kısmı açık olmakla birlikte, erkek elbiseleri giyerlerdi. Kendilerini baştan aşağı böyle örterler. Giydikleri elbiselerin bir kısmı ipekten, bir kısmı ise giyenin durumuna ve vaziyetine göre kırmızı kumaş, yün, kadife veya sırmalı kumaşlardan imal edilirdi. Kadife ve sırmalı kumaşların bir kısmınının tedariki ise Bursa ve Kefe'den sağlanmaktaydı (Venedikli Tüccar, 2021: 158). İnsanlar, Şahlarına karşı yaptıkları eğlence ve kutlamalardaki adetlerine göre başlarına kızıl renkli başlık giyerlerdi. Baş kapatan kısmı geniş, ucu dar ve bir parmak kalınlığında on iki kıvrımlı bir başlıktır. Başlığın üzerine uzun bir destarı koni şeklinde dolamaktaydılar (Angiolello, 2021: 94; Venedikli Tüccar, 2021: 215). Giovanni Maria Angiolello ve Venedikli Tüccar'dan önce Tebriz'de bulunan Josaphat Barbaro ise, karşılama

törenlerinde saray görevlilerinin, sırmalı, ipekli, yünlü ve rengarenk görünen elbiseler giydiklerinden bahsetmiştir (Barbaro, 2016: 60).

Gürcülere ait elbiseler hakkındaki bilgilere Akkoyunlu sarayını ziyaret eden Josaphat Barbaro tarafından bahsedildiği görülmektedir. Gürcü halkı güzel olup iri bir vücut yapısına sahiptiler. Fakat görünüşlerine bakıldığı zaman pis ve kirli elbiseler giymekteydiler. Başlarında ise çeşitli renklere sahip ve tepesinde püskül olan bir şapka takmaktaydılar. Ata binecekleri zaman ise arka kısmı kısa olan uzun bir palto giymekteydiler (Barbaro: 2016: 36; Barbaro, 2022: 53).

Gürcü ve Megrellerin giysileri hakkındaki bilgilere XVII. yüzyıl seyyahlarından Jean Chardin de bahsetmiştir. Gürcü erkeklerin kıyafetleri neredeyse Polonyalıların kıyafetleri ile aynı olup ve onların şapkalarından takmaktaydılar. Ceketleri, göbekten aşağısı açık olmakla birlikte ceketin üst kısımları ise düğmelerle ve kurdelelerle kapalıydı. Ayakkabıları, İran İranlıların ayakkabıları gibidir. Kadınların giysileri tamamen İranlı kadınların giysilerine benzemektedir (Chardin, 2014: 209).

Megrelyalıların giysileri çok özel olup, başlarına kenarlarında birkaç hilal biçiminde parçanın bulunduğu ince keçeden başlıklar takarlardı. Kışın kürklü şapkalar takarlardı. Dizlerine kadar inen dar bir pantolon ve üstlerine gömlek giyerlerdi. Chardin, Megreller hakkında dünyanın hiçbir yerinde onlar kadar çirkin bir giyinme şekli olmadığını ifade etmiştir. Kemerlerinde birkaç kulaç uzunluğunda ip taşırlardı. Zenginlerin dört parmak kalınlığında deriden yapılmış kemerleri vardı. Kemerlerin üzerinde, gümüşten parçalar vardı. Kemere bıçak, bileme taşı, tuz, karabiber, ip ve iğne bulunan üç kese asarlardı. Fakirler ise neredeyse çıplak gezmekteler ve üstlerinde çirkin bir keçeleri vardı. Bunu da eski Yunan pelerinlerini andırır şekilde kullanırlardı. Başlarını bunu içine sokuyorlar ve kumaşı yağmurun veya rüzgârın geldiği yöne çeviriyorlardı; bu kıyafetler sadece bir yanlarını kapatabiliyor ve sadece dizlerine kadar inmekteydiler. Suyu dayanıklı ince ve çok hafif olanları da bulunmaktaydılar. Gömleğe ve çirkin pantolona sahip olanlar zengin sayılmakta ve neredeyse hepsi çıplak ayakla geziyorlardı. Kolhislilerin, ayakkabı tabanı neredeyse işlenmemiş öküz derisinden imal edilirdi. Bu taban aynı deriden ince şeritlerle ayağa sarılıp bağlanıyordu (Chardin, 2016: 121-122).

2.2.2.2.Kuşak

Giysin bir parçası olan kuşak, insanın beline gelmek amacıyla üç etek entarinin veya şalvarın üstüne sarılarak kullanılan bir eşya türüdür (Oral, 1962: 16).

Tebriz’de bulunan papazların ayin günleri dışında kumaş ve yünlü kuşak dokuma işleri ile uğraştıkları görülmektedir. Dokudukları bu ürünler ile papazlar ayin günlerinde ekonomik kazanç elde etmekteydiler. Ayrıca bu ürünleri kiliseye en çok yardımda bulunan kişilere ve asillere hediye olarak da takdim ederdilerdi. Aynı zamanda bele sarılan yünlü kuşakların, romatizma gibi birçok ağrıya iyi geldiğine inanılmaktadır (*Marko Polo Seyahatnamesi*, Tarihsiz: 28). Kuşak imalinin yapıldığı bir diğer önemli bölge ise Selmas şehriydi (el-İdrisî, 2021: 108).

2.2.2.3.Uçkur

Giysinin önemli parçalarından görülen uçkur ve şalvar ipi imal eden merkezler Selmas (Salamas, Salmas), Hoy, Nahçıvan, Debil (Duvın)’de yer almaktaydı (Hudûdü’l-Âlem, 2008: 102; İbn Havkal, 2014: 266; el-İdrisî, 2021: 108).

2.2.2.4.Ayakkabı-Çarık

Ayakkabı, ayakların yere değmesini engelleyen, ayakları yerdeki zararlı etkenlerden koruyan ve iklim koşullarına göre ayakların olumsuz etkilenmesini engellediği gibi geçmişten günümüze kadar gelen ve insanların en temel ihtiyaçları arasında yer almaktadır. Erdebil yakınlarında bulunan Hisav kasabası ayakkabı üretimi ile uzmanlaşmış bir merkezdi (Şemşek, 2023: 82). Ayrıca Heyav kasabasında halkın bir kısmı çizme imal etmekteydi (Çiftçi, 2016: 51).

Venedikli tüccar ve elçi Josaphat Barbaro, Gürcülere ait ayakkabılar hakkında “*Giydikleri ayakkabının tabanı, ayağın tabanını ve topuğu yukarıda tutar; yani yüksektir. Neticede iki yüksek topuklu ayakkabının üstündeki ayak epey yukarıda olup altındaki boşluktan bir yumruk kolayca geçer ve zorlukla yürünür*” ifadelerini kullanmıştır (Barbaro: 2016: 37; Barbaro, 2022: 53).

Günümüze kadar gelmiş olan ve ayakkabı türlerinden sayılan çarık, debbağlanmamış büyükbaş hayvanların derisinden imal edilmektedir. Çarığın burun kısmı sivrice dikilir. Topuk ve yan kısımlarına ipler geçirilerek ayağa göre şekillendirilirdi. İplerin uç kısımları çorabın üstüne bağlanarak ayakta durması sağlanırdı (Oral, 1962: 14).

Azerbaycan’ın bazı bölgelerinde çarığın kendine has hazırlanma tekniği vardı. Çarığın dikilmesinde öküz, camuş, inek ve dana gibi büyükbaş hayvanların derisinden istifade edilirdi. Çarıkçılar deriyi ilkel yöntemler ile imal ederlerdi. Derinin tüyünü dökmek için onu birkaç gün ayıranda saklıyor, bu işlemden sonra kireç ve şap mahluluna bırakırlardı. Böylece deri üzerindeki tüyler kendiliğinden dökülürdü. Deri üzerinde kalan tüyler ise tırmalanırdı. Artık deri, çarık dikmek için hazır olurdu (Memmedova, 2008: 423).

Derinin bir başka hazırlanma tekniği ise daha da ilkel bir teknikle hazırlanırdı. Soyulmuş hayvan derisini tuzlayıp “*Kerki*” ye aynı çarımha çekerek dört bir tarafından iyi çekilmiştir. Kuruduktan sonra tüylü yüzünü tahtanın üstüne koyup kaşıyarak tüyler temizlenirdi. Deri kuruduktan sonra çarığın dikilme süreci başlıyordu. Hazırlanan deri 15-20 cm eninde kesilirdi. Çarık derinin kenarından çıkarılmış köşe ile dikilirdi. Kesilmiş derinin yanları biz¹⁷ ile deşilip, delikler açılırdı. Bu deliklere çarık bağı salınırdı. Çarık bağı esasen yün ipten beş veya yedi kat olarak dokuyup, deliklere geçirilerek sağlamlaştırılırdı (Memmedova, 2008: 423).

2.2.3.Halı

Kaynaklara göre, halı kelimesinin aslını ortaya çıkaran “*kali*”nin Farsça’dan geldiği ileri sürülmüş olsa da W. Redhouse 1890 yılında yayımladığı sözlükte kelimeyi Türkçe olarak kabul etmiştir. F. Steingass ise Farsça olarak çıkardığı sözlükte hem “*kali*”nin, hem de bu dilde aynı anlam taşıyan “*kalîn*”in (değerli bir halı çeşidi; küçük halı, seccade) Türkçe olduğunu belirtmiştir. Doerfer ise birçok kaynaktan istifade ederek bu iki kelimenin Türkçe’den Farsça’ya geçtiğini ifade etmiştir. Bu konuda kanıtlar sunarak Türkçe’de ayrıca halı, kilim, keçe gibi yaygıları ifade eden *keviz/kiyiz/kidiz* gibi kelimelerinin de bulunduğunu belirtmiştir (Bozkurt, 1997: 251).

Orta Asya göçerlerinin en eski el sanatlarından olan halıcılık, Türklere has bir sanat dalıydı. Yaşanan göçler sonrasında Azerbaycan’a yerleşen Türk boyları, dokumacılık sanatını da beraberinde getirdiler ve bu sanatı yaşatmaya devam etmişlerdir (Mürselov, 2007: 84). Göçebe kültürüne ait sanatın günümüzde de devam etmesini Nadir Devlet; “*Bugün dahi halı veya kilim dokumacılığının, bir zamanlar göçebe kültürünün yaygın olduğu Afganistan, Türkmenistan, Azerbaycan, İran ve Türkiye gibi ülkelerde devam ettirilmesi, hâlâ bu göçebe geleneğinin yaşandığının bir göstergesidir. Bu halılar yurt sakinlerini soğuktan, nemden ve zararlı böceklerden koruyordu; çünkü böcekler halı üzerinde hareket edemez. Halı ve kilim katlanıp yuvarlanarak kolayca kaldırılan ve taşınması pratik bir yaygıdır*” ifadeleri ile bahsetmiştir (Devlet, 2010: 37).

Dokumacılık endüstrisinde önemli ve birçok alana yayılmış sahalardan biri halı dokuma idi. Halı üretimi ülke ekonomisine katkısı olan önemli endüstri eşyaları arasında yer alırdı. Burada dokunan halılar sadece ülke içinde değil, ülke dışında da popülerdi. Birçok bölgede de halı dokuma merkezleri yer almaktaydı. Önemli merkezler ve en ünlü halılar Debil (Dwin), Erdebil, Hoy, Barkrî (Bergri), Nahçıvan, Gence, Mûkân, Tiflis ve Tebriz şehirlerinde

¹⁷ Kunduracı aleti.

dokunurdu (Bünyadov-Yusifov, 2007: 295, 321; *Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 101-102; İbn Havkal, 2014: 266-268; Mukaddesî, 2015: 394; Bakır, 2005: 278). Tiflis ve Erdebil halıları çok ünlü olmasına rağmen, en pahalı olanı İsfahan halılarıydı (Bakır, 2000: 803).

Sâsânîler döneminde, en güzel halıların dokunduğu ve halı dokuma endüstrisi alanında birinci sırada yer alan Azerbaycan (Altungök, 2015: 353), XII-XIII. yüzyıllara gelindiğinde bile *Azerbaycan Halıları* adı ile ün yaparak önemini korumaya devam etmiştir. Arkeolojik kazılarda elde edilen bulgular bu durumu kanıtlar niteliktedir. Yapılan kazılarda halı dokumada kullanılan makas bulunmuştur. Bu makas, diğer makas türlerinden farklı olup kesim şekli de farklı bir özellik taşımaktaydı (Mustafayev, 2002: 58; Babayeva, 2020: 70). Ayrıca Azerbaycan halılarına *Ermenistan Halıları* da denilmekteydi. Dokunan halıların zemini ise Marand köylerinden getirilen Karmaz (Kırmızı) adlı boya ile boyanmış kırmızı bir renge sahipti (Bakır, 2000: 749).

Orta Çağ'da halılar, duvar halıları, güzel çadırlar, perdeler ve namaz seccadeleri bir evin vazgeçilmez eşyaları arasında yer alırdı (Mazaherî, 1972: 336). Halılar, sadece ev eşyası olmayıp camilerin, mescitlerin, sarayların ve birçok yapının güzelliğini arttırmak amacıyla kullanılmıştır. El-Ömerî, Kayseri'deki medresenin, hankâhın ve ribatın zeminleri Kali (Erzurum) ve Gürcü halıları ile döşeli olduğunu belirtmiştir (el-Ömerî, 2014: 141). Ayrıca dokunan halılar, vakıf, emlak, dini müesseseler, eğitim ocakları, medrese gibi yerlere de bağışlanırdı (Piriyeve, 2003: 245).

Halıların çok geniş kullanım alanları vardı ve kullanıldıkları alanlara göre adlandırılmaktaydı. Döşeme örtüsü olarak zemine serilen halılar genellikle dört kısımdan oluşurdu. Bu halılardan "*Orta Halısı*" (meyane), odanın ortasına serilir; "*Kenar Halısı* (kenare), adından da anlaşıldığı gibi odanın iki yanlarına serilir; "*Baş Halı*" (serendaz), pencereler önünde sedirin bulunduğu tarafa konulur; bunların dördüne ise "*Deste*" olarak tabir edilmekteydi. Halılar, sedir ve köşe yastıklarının kaplanması da kullanılmaktaydı. Sedirler üzerine serilen halılara ise "*minder halısı*" adı verilmiştir (Bozkurt, 1997: 253; Babayeva, 2020: 71).

Nebi Bozkurt da halı dokuma tekniği hakkında şu bilgileri vermiştir: "*Küçük veya eni dar halılar genellikle duvara dayanmış ve yan ağaçları sabitleştirilmemiş küçük tezgahlarda, büyük boy halılar ise ısdar denilen yan ağaçları sabitleştirilmiş büyük tezgahlarda dokunur. Tezgahın iki yan tahtasının alt ve üstünde kendi ekseni etrafında serbestçe dönebilen yuvarlak iki direk bulunur. Bunlardan üst direk çözümlü direği, üst levent veya direze denilen yukarıdakine çözümlü ipleri, alt direk veya halı levendi denilen ve daha kalın olan alttakine de halı sarılır.*"

Levent demirleri, gerdirme mengenesi, gücü sopası, çapraz çubuğu (varangelen) ve halı dokundukça alt levende sarmaya yarayan demir çubuk gibi kısımları bulunan bir tezgâhta halının dokunması sırasıyla çözgü çözülmesi, çözgünün tezgaha takılması, çözgü örülmesi, çözgülerin gerilmesi ve çiti örülmesi adı verilen işlemlerin yapılmasıyla başlar. Üst kısmında yan tahtaların bir ucundan öbür ucuna gerilen bir ip veya ince bir sopaya renkli düğüm ipi yumakları sıra halinde dizilir ve motife göre, arzu edilen ipler çekilerek kullanılır. Halı, değişik renkteki yün veya ipek iplerinin bir motif oluşturacak şekilde arış iplerinden bir veya ikisinin etrafında düğümlemlenip bir bıçakla kesilmesi ve üzerinden geçirilen argaç iplerinin kirkit adı verilen bir tarak yardımıyla iyice sıkıştırılmasından sonra düğüm uçlarının (tüy, hav) özel bir makasla (sındı) eşit yükseklikte kırılması suretiyle meydana getirilir” (Bozkurt, 1997: 252).

Azerbaycan tarihçilerinden Hatice Esedova ise, Azerbaycan halıları üzerine yaptığı çalışmalarda şu bilgileri vermiştir: *“Kendine mahsus tarzda yarattığı halı sanatı asırlar boyu ecnebilerin dikkatini çekmiştir. Yün ve ipek terkibli, ince ilmikli, tabii boyadan alınmış şeffaf, parlak renkli, bazen mücerred, stilize edilmiş veya gerçek üslupta nakışlarla dokunarak bezedilen Azerbaycan halıları bütün şark ve garbliler için arzu olunan hediye, tükenmez ilham kaynağı ve satış için faydalı emtia mahsulü olmuştur. Önce halılara olan hayranlık, sonra halı koleksiyonlarının yatılmasına getirip çıkarmış, gittikçe onların taklid edilmesine gösterilen cehdler ise nihayet ayrı ayrı elementlerin mimarlık, parça, çini tasviri sanatın minyatür vs. tarzlarına iktibas edilmesi gibi büyük bir tekâmül süreci geçmiştir. Azerbaycan halılarından yaratıcı şekilde faydalanmak, yani onların tasviri sanata getirilmesi, fırça ile işlenilmesi artık mühim nedeni, iktisadi-siyasi sürecin neticesi gibi kıymetlendirilebilir” (Esedova, 2012: 270).*

Halı yapımında kullanılan hammaddeler arasında yün, ipek ve pamuk tercih edilirdi. Halının kalitesi hammaddeye bağlı olmasından dolayı koyun yünü, özellikle hayvanın sırtındaki uzun yünler kullanılırdı (Bozkurt, 1997: 252). Kirmen ile eğrilerek ip haline getirilmiş yünler doğal boyama teknikleriyle boyanarak halı yapımına hazır hale getirilirdi. Halı dokumada kırmızı, gök (mavi, lacivet), siyah, gri, kahverengi (pas ipi), yavşan yeşili gibi renkler tercih edilmekteydi (Babayeva, 2020: 70).

Halılar üzerindeki motifler çok çeşitli olup, çiçek, ağaç, av sahneleri, fil dövüşleri, gergedan, aslan, ejder gibi hayvan figürleri ve geometrik şekiller işlenmiştir (Mazaherî, 1972: 336; Çelik, 2016: 77). Bu motiflerden başka bölge halılarında kullanılan desenler ise yıldız, akarsu, hayat ağacı, dulavrat otu, akrep, kuş, koç boynuzu, göz ve muskaydı (Babayeva, 2020:70).

2.2.4. İmal Edilen Diğer Dokuma Ürünleri

Ev eşyası olarak kullanılan kilim, zili ve perdelerin kullanıldığına ve imal edildiğine dair kaynaklarda az da olsa bilgiler mevcuttur. Ermeniyeye, Beylekan'da çok hoş ve güzel perdeler imal edilmektedir (*Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 103; İbn Havkal, 2014: 267). Gürcü perdeleri de çok ünlüydü ve Anadolu evlerinde Gürcü perdeleri kullanılmaktaydı (Taneri, 1977: 70, 95). Ayrıca Gürcü perdeleri evlilik çağındaki kızların çeyiz eşyası olarak yer almıştır (Eflâkî, 1973: 157). Merend ve Tebriz'de çok fazla koltuk ve kilim gibi eşyaları da imal edilmekteydi. İbn Havkal'a göre bu koltuk ve kilimlerin yeryüzünde eşi benzeri bulunmamaktaydı (İbn Havkal, 2014: 268).

Kafkasya, İran ve Anadolu'da dokunan bir tür el dokuması olan zili, her bölgenin zili dokuması, kullanılan tekniği, tasarımı, rengi ve kullanılan hammadde kaynakları kendine özgüydü. Zili ahşap dokuma tezgahında dokunmaktaydı (Rahmani-Maghanipoor, 2019: 339). Azerbaycan'da zili dokuma Vaznan (Vartân, Varsân), Hoy, Barkrî (Bargrî) ve Nahcivân'da imal edilmekteydi. Aynı zamanda Vaznan'da seccade de yapılmıştır (*Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 101-102).

3. Boya Endüstrisi

Halı, kilim, yün, ipek ve pamuk kumaşların boyanmasında za'feran (safran), kırmızı, kök boya, zac madeni, şap ve boyak gibi bitki ve böceklerden; yabancı bitkilerden ise baldırgan, yarpız, sarı gül, gendalaş, naz, deve kulağı ve pancar; ağaç olarak ceviz, nar, kayısı, dut, pelit, şeftali, ayva, elma, sumak köklerinden elde edilen doğal boyalar kullanılmıştır. Bu doğal boyaların kullanımı XX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir (Bozkurt, 1997: 252; Mürselov, 2007: 84). Kaliteli ve uzun süre kalıcı olması nedeniyle tarih boyunca doğal boyalara büyük önem verilmiştir.

3.1. Za'ferân (Zağferan, Safran)

Boya, dokuma, gıda ve ilaç endüstrisi gibi birçok alanda kullanılan za'ferân, çiçekler arasında boyama kudreti çok yüksek olan bir bitkidir. Aynı zamanda safran olarak da bilinmektedir. Bu bitkiden kırmızı ve sarı boya hammaddesi çıkarılmaktadır (Bakır, 2005: 335). Arapça asıllı olan za'ferân "sarı" anlamındadır ve za'ferânın bir gramı kendi ağırlığının 100.000 katı sıvıyı renklendirebilme özelliğine sahiptir (Ceylan, 2005: 149). Za'ferân, Orta Çağ'da sarı renkli boyalar için dokuma endüstrisinin vazgeçilmez boyasıydı (Bakır, 2005: 336).

Kaynaklarda za'ferân *kürküm*, *câdî*, *kurûkus*, *ebler*, *reyhükân* ve *halûk* (Ceylan, 2005: 151), *el-Gumre*, *el-Anber*, *el-Karmed*, *Kamhân*, *el-Merdakuş* gibi adlarla kullanılmıştır (Bakır,

2005: 337). Za'ferân, çok kıymetli bir bitki olması nedeniyle ağırlıklı olarak Suriye, İran'ın güneyi, Isfahan, Meccane, Yemen (Bakır, 2005: 336; Utku, 2005: 426), Azerbaycan bölgesinde ise Bâbü'l Ebvab (Derbend) şehrinde yetiştiriliyordu (İbn Havkal, 2014: 264; İstahri, 2015: 178; Mukaddesî, 2015: 394; Ciner, 2018: 269).

Geniş bölgelerde yetişme imkânı bulan bitkinin yetiştirilme şekli soğana benzemektedir. Mayıs ve Haziran aylarında za'ferân taneleri hazırlanmış toprağa sıralı bir şekilde ekilir, çiçekler ise güz döneminde toplanırdı. Koyu ve güzel sarı bir renge sahip olan bu çiçeklerin ortasında, sarıya çalan kiremidi renkte lifler bulunurdu. Özenle toplanan çiçekler rüzgârsız bir yerde kurutulurdu. Böylece za'ferân elde edilmiş olurdu (Mazaherî, 1972: 296; Bakır, 2005: 336; Bakır, 2023: 60-61). Za'ferân kullanılacağı zaman, bir havanda dövülürdü. Dövüldükten sonra macun haline gelen za'ferân hap haline getirilir ve demirden yeni bir sobada hafif ateşte kurutulurdu. Böylece za'ferânın doğal sarı rengi daha da koyulaşır ve kırmızıya çalardı (Mazaherî, 1972: 297; Bakır, 2005: 336; Bakır, 2023: 61). Za'ferânın en kalitelisi taze ve güzel renkli olmakla beraber, beyazlık, istihâle, kum, aşırı ıslaklık gibi durumlardan uzak olanı, yine en kalitelisi çok taze olanıydı. Yapraklandığı zaman güzel sarı renge dönüşmekteydi. Safranın en kalitesiz olanı ise siyah renkli ve ufalanıp çürümüş olanıydı (ed-Dımaşkî, 2008: 492).

Za'ferân bitkisine aktarlar tarafından çeşitli şekillerde hile yapıldığı da görülmektedir. Yapılan hileyi Abdulhalik Bakır şu sözleri ile ifade etmiştir: *“Bir kısım aktarlar, za'ferân bitkisini su ile ıslattıktan sonra, tavuk göğsü ve sığır etiyle hile yaparlardı. Onlar, eti ufaltarak za'ferân bitkisinin boyasıyla boyarlar, sonra kurutup seleye koyarlar ve karıştırırlardı, bu hileyi ortaya çıkarmak için, bu yapılan şeyden bir miktarı alınıp sirkeye atılırdı. Sirkenin yüzünde kalırsa, buna et ile hile yapıldığı anlaşılırdı. Sirkeye atıldığında, rengi solmuyor, suyun dibine çöküyorsa, hileli olmadığına karar verilirdi.*

Bazı aktarlar, “süleymânî” olarak adlandırılan, şekerden otuz dirhemini suda eritirler; za'ferân kökü verildikten sonra da bir gece bir gündüz süresince gölgede bırakırlardı. Reçel olması ve şekerin suyu çekip kabarması için ara sıra karıştırırlardı. Sonra, haşhaş dülgerini ufaltarak, iri olanlarının üste kalması için un eleğinde elerler ve onun üzerine bir dirhem sıvı yağ serperlerdi. Sonra malzemeyi; altı üste gelecek şekilde karıştırırlardı. Renginin güzel olması için, elenmişinden yarım dirhem kadarını onun üzerine dökerlerdi. Eğer tadının değişmesi ve tazeliğinin azalması veya tadının acımtırak olması istenirse, dövülmüş, un haline getirilmiş ve elenmiş yarım ebucehil karpuzu üzerine serpilirdi.

Bir kısım aktarlar, za'ferân bitkisi gibi bağ sarmaşığını keserler, kırmızı renkli adının kaynatılması ile elde edilen su ile boyarlar, za'ferân suyuyla birlikte biraz da boya ilave ederler ve üzerine dövülmüş şeker akıtırlardı. Böylece birbirine yapışan bu maddeyi, za'ferânla eşit şekilde karıştırarak seleye koyarlardı. Bunun hilesini ortaya çıkarmak için, hileli madde ateşte eritilir, sonra bir kumaşa konur, iri olanları üstte kalır, bunlar alınarak boyandığında rengi yeşile çalar ve kokusu çok zayıf olurdu. Bunu öğrenmenin başka bir yöntemi de şudur: Hileli za'ferândan bir miktarı suya konur, eğer hemen çökerse gerçek olmadığına karar verilirdi. Onlardan bazıları da Cenova za'ferânını Katalonya za'ferânına karıştırarak Cenova za'ferânı olarak satarlardı. Diğerleri ise “el-muğassel” çeşidini, Katalonya za'ferânına karıştırarak Cenova za'ferânıymış gibi piyasaya sürerlerdi.

Sahte za'ferân yapmanın yöntemi de şöyleydi: Elde edilmek istenen za'ferânın liflerinden on dirhem alınarak üç gün üç gece bütün sarısını suya vermesi ve liflerinin beyaz olması için temiz bir şey üzerine serilirdi. Sarımsı sudan bir miktarı beyaz şekerle üretilir, sonra gücünü yitirmiş, za'ferân sarımsı suya konarak üstü kapatılırdı. Sonra ezilmiş ince za'ferândan bir miskali her gün iki üç defa çevrilirdi. Sonra mengeneyle vurularak içine sıvı yağ serpildiği taktirde iyi bir za'ferân elde edilmiş olurdu. Arkasından elde edilmiş za'ferân suyuna eskimiş Bağdat neşası konurdu. Sonra kızıl su ile sulanır ve bir dirhem kızıl suya boşaltılırdı. Bir saat sonra, suyu süzülür ve neşa onunla boyanır, birbiriyle karıştırılır ve kurutularak ezilirdi. Böylece iyi bir za'ferân elde edilmiş olurdu. Bu yöntemeye göre, on dirhem za'ferân elde etmek için, yirmi dirhem dövülmüş za'ferân lifi konulması gerekmekteydi. Bazı aktarlar, hulbe (çemen) otunu alarak eskimiş yıllanmış mayayla ıslatırlar ve elenmiş za'ferân karabiber de koyarlardı. Birkaç gün beklettikten sonra, gölgede kuruturlar ve seleye toplarlardı. Onlardan bir kısmı, karıştırılmış za'ferânı, hilesinin belli olmaması için yumuşak öğütürler ve içine, renginin kalabilmesi için, kardeşkanı karıştırırlardı. Bunun hilesini bilebilmek için za'ferânın kardeşkanıyla karıştırılmış olanından bir miktarı cam şişedeki suya atılırdı. Eğer suyun dibine çökerse, hileli olduğu anlaşılırdı. Yok, eğer suyun üzerinde kalırsa, halis za'ferân olduğuna karar verilirdi. Bazı aktarlar, öğütülmüş inceltmiş, demir veya cam tozu ile za'ferâna hile yaparlardı.

Bir kısım aktarlar, halûkla (bileşiminin çoğu za'ferândan meydana gelen bir çeşit kokudur), za'ferâna hile yaparlardı. Bunu ortaya çıkarmak için za'ferân sirke veya hardal'ın içine konur, eğer rengi kızarır ve boyası çıkarsa hilelidir. Onlardan bazıları da saksının ortasına kâğıt koyarlar; bir tarafına za'ferân, bir kısmını da kuluğ koyarlardı. Aynı ölçüde oldukları anlaşılırsa, birbirine karıştırmayı mübah sayarlardı” (Bakır, 2023: 62-64).

3.2.Kırmız

Boya hammaddeleri arasında yer alan *Kırmız* bahar aylarında, bir tür bitki üzerinde bolca görülen bir böcek türüdür. İçi ve dışı kırmızı olması nedeniyle kırmız adı verilmiştir (Bi, 1991: 547; İpek, 2017: 23). Azerbaycan'ın her bölgesinde görülen ve meşe ağaçlarında beslenen kırmız, kırmızıya boyanmış kumaşlardan ibaretti. Bundan dolayı kırmız, koyu kırmızı ve kızıl rengi ile "*kırmızı tonlu*" olarak ipeklilere adını vermiştir. İpek, pamuk, yün, keten ve tiftik gibi kumaşlar kırmız ile boyanan ürünler arasında yer alırdı (Strange, 2015: 241).

Kırmız hakkındaki bilgilere ilk olarak İstahri'nin eserinde görülmektedir ve iktisadi bir değere sahip olan kırmız, "*İrmenilerin kırmız denilen bir boyaları vardır ve bu boya ile yün boyarlar. Bana anlatıldığına göre bu, ipek böceği gibi kendisinden iplik üretilen bir böcektir. Yine bana söylendiğine göre, işte bu böcek buradan değişik ülkelere götürülür*" bilgileri ile ifade edilmiştir (İstahri, 2015: 179). İbn Havkal da Debil'de bulunan kırmız böceğinden ve elde edilen boya ile boyanan emtialar hakkında şu bilgilere yer vermiştir: "*Kırmız meşe ağacı üzerinde oluşan bir kurdun salgısıdır. İpek böceği gibi koza örer, bununla bol desenli ipek kumaş boyanır. Burada merazzî elbiseleri, yün halılar, minderler, yastıklar, yaygılar, oturacak minderler, uçkurlar, kemerler vs. renkli Ermeni yünlüleri kırmız ile kırmızıya boyanır*" bilgisini nakleder (İbn Havkal, 2014: 266-267).

Mukaddesî, bolluk ve bereket diyarı olarak adlandırdığı Rehab (İklîmü'r-Rihâb) bölgesine dahil ettiği Azerbaycan, Ermenistan bölgesinde boya kökleri; Debil'de ise siyah bir kayanın varlığından ve bu kayanın yanında Kırmız denilen yerden çıkan bir haşare bulunduğundan bahseder. Kadınlar buraya gelerek yanlarında getirdikleri bakır kaplarla haşareleri toplarlar. Sonra da onları fırına atarlardı (Mukaddesî, 2015: 381, 395; Ciner, 2018: 262, 270).

İspanyalı gezgin el-Gırnâtî'de yaptığı gezilerinde kırmız böceğinden bahseder ve dünyanın harikaları arasında gösterdiği kırmızı: "*Kırmız böceği son baharda gökyüzünden meşe ormanlarına iner, evlerde bulunan ve Şam Harnubu'nun çekirdeği gibi pis kokulu küçük karıncaya benzer. Yün ve ipekler bu kırmız ile boyanır ama keten, pamuklu kumaş ve başka hiçbir şey bununla boyanmaz. Yalnızca hayvanlardan çıkan kumaşlar (yün, ipek gibi) bununla boyanır. Bu da dünyanın harikalarındandır. Rengi de sonradan solmaz*" ifadeleri ile belirtmiştir (el-Gırnâtî, 2018: 96-97).

Merend (Marand) çölünde de kırmızı solucan bulunmaktaydı. Eğer yaz mevsimine bir hafta kala solucanlar burada görülmezse, onların derisinden çıkarak uçup gideceği inancı

yaygındı (Hamza, 2008: 88; Çiftçi, 2016: 55). Merend'deki kırmız böceğinin varlığı XVII. yüzyılda da devam ettiği görülmektedir. XVII. yüzyıl gezginlerinden Jean Chardin, kırmız böceğinin ismini nereden aldığını ve toplanması hakkında verdiği bilgiye göre: “*Yalnızca yazın, güneş aslan burcundayken, sekiz gün toplanabiliyorlar. Yöre insanların söylediklerine göre bu dönemden önce toplandığında olgunlaşmış olmuyormuş ve daha sonra toplandığında ise yakalamak istedikleri kurtçuk yaprağı delip kayboluyormuş. İran kırmız böceğine (cochenille) kemiş diyorlar, kerm kurtçuk demek, kurtçuktan elde edildiği için ona bu ismi vermişler*” (Chardin, 2014: 321-322).

3.3.Kök Boya

Verimli topraklarda yetiştirme imkânı bulan kök boya, boya hammaddesi olarak kullanılmaktaydı. Versan, Berdea, Hazar Denizi'ndeki Bab el-Ebvab adalarında çok makbul ve bolca kırmızı bitki yetiştirilmekteydi. Fövve (kök boya) adındaki bu bitki, Revan'dan Tiflis'e, Aras Nehri yakınından Hazar bölgesine kadar her yerde üretilmekteydi (İbn Havkal, 2014: 270). *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde boya hammaddelerinin üretildiği yerler hakkında bilgi bulunmasına rağmen, içeriği hakkında detaylı bilgiler yer almamıştır. Esere göre Azerbaycan, Ermeniye ve Arrân bölgeleri, özellikle Duvın'de kırmızı boya; Barda' (Berde) şehrinde ise bitki kökü bulunmaktaydı (*Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 101-103).

Kök boyanın yetiştirilmesi hem uzmanlık hem de sabır gerektiren bir işti. Ürün elde edilinceye kadar en azından iki yıllık bir çalışma gerektirmekteydi. Bir kök boya bahçesinin hazırlanma sürecinde Mart ayında birkaç defa sürülen toprak iyice gübrelenirdi. Daha sonra kök boya tohumu, buğday ekiminde olduğu gibi serpilirdi. Ardından toprak hafifçe karıştırılır ve sulanırdı. Bitkiler çıktıktan sonra birçok defa çapalanırdı. Bu bitkiler solgunlaşınca kadar su verilmezdi; bitkilerin solgunlaşması ile birlikte yeniden su verilir ve bütün yaz boyunca bitkiler her sekiz günde bir sulanırdı (Mazaherî, 1972: 294; Bakır, 2005: 331).

Ağustos ayında kök bitkisinin ucu kesilir ve bitkinin kalan kısmı ise dondan korunması amacı ile üzeri toprak ile örtülürdü. Bir zaman sonra toprak ile örtülen kısım, güzel kırmızı bir kök haline gelirdi. Bunların en iri olanlarından birkaçı kopartılır ve geri kalan kısımlar ise yeniden toprak ile örtülürdü. Birkaç yıl boyunca devam eden süreç neticesinde bir kök boya tarlası elde edilmiş olmaktadır. Güz döneminde büyük olan kökler kopartılırdı. Küçük kökler ise yeniden yeşermesi amacıyla yerlerinde bırakılırdı. Güzün toprağı verimsiz bırakmamak amacıyla kök boyanın üzerine birkaç defa buğday ekilirdi. Böylece hem toprağın hem de kök boyanın zarar görmesi engellenirdi (Mazaherî, 1972: 294-295; Bakır, 2005: 331).

3.4.Lake (Lök)

İpek, yün ve deri boyamacılığı alanında yaygın olarak kullanılan Lake (Lök)¹⁸, Orta Çağlar'dan başlamak üzere günümüze kadar halıların dokunmasında ve hammadde kaynağı olarak yünlerin boyanmasında da etkin rolünü devam ettirmiştir. Kaynaklarda Lak Lak, Luk Luk ve Lök isimleri ile de görülmektedir (Bakır, 2005: 334).

Azerbaycan'da Hoy'da bol miktarda kırmızı renkli Lake üretilirdi. Halk, lakeyi yeraltından kürek veya kazma vasıtasıyla çıkardıkları köklerden elde ederdi. Bu köklerden ise kırmızı renk elde etmek veya işlemek için istifade edilmekteydi (Venedikli Tüccar, 2021: 152). Lake, böceklerden de elde edilirdi. Bir kilogram lake elde etmek amacıyla 300.000 böceğin öldürülmesine ihtiyaç vardı. Dişi böcekler tarafından Hint inciri bitkisi üzerine bırakılan yüzlerce yumurtadan 35-40 gün içinde yavrular çıkardı. Yavrular beş ay boyunca bu bitkinin üzerinde beslenirler. Daha sonra toplanan böcekler güneş ışığında veya düşük ateşte ısıtılarak kurutulur ve ardından öğütülerek toz haline getirilirdi. Elde edilen toz, idrar veya kül suyu içinde şap ilave edilerek kaynatılır. Ardından kaynayan sıvı boşaltılır ve geriye kalan madde kuruma aşamasında sertleşmesi beklenirdi. Son aşamada boya hammaddesine bağlayıcı madde ilave edilerek boyamaya uygun hale getirilmiş olurdu (Koç, 2009: 114).

3.5.Şap

Antikçağlar'dan beri boya endüstrisinde kullanılan şap Orta Çağ'da da kullanılmaya devam etmiştir. Claude Cahen'e göre şap, sadece Batı Avrupa'da kullanılmaktadır. Bunun sebebini ise Doğu'da şapın kullanılmasına gerek bırakmayan doğal boya maddelerinin olmasına bağlamaktadır (Cahen, 1979: 164).

Orta Çağ'da şap, Azerbaycan, Hemedan, Tiflis, Yemen, Anadolu, Sistan, Sudan, Teğaze, Sicilya Adası ve Endülüs'ten temin edilmekteydi. Dokuma ürünleri, yün ve derilerin boyanmasında kullanılan şap, kıymetli taşların parlatılmasında da kullanılmıştır. Abdulhalik Bakır bu konu hakkında şöyle bahseder: *“Mücevheratçılar, yakut ve inci taşlarını parlatmada ve bunların renklerini güzelleştirmede kullanıyorlardı. Onlar bu iş için önce bir miktar suyu kaynatırlar iyice kıvamına gelince de içine bir miktar şap atarlardı. Sonra yakut ve incileri elde*

¹⁸ Lake (Lök), Hintçedeki “lac” veya “lakh”, Sanskritçede “laksha” kelimelerinden gelmiştir ve “yüz bin” anlamına gelmektedir (Bakır, 2005: 334; Koç, 2009: 114). Milattan Önceki dönemlerden başlayarak Batı Asya'daki hükümdar ailelerine gönderilmek üzere ipekli kumaşların boyanması için kullanılmıştır. Daha sonraki yıllarda Güney ve Güneydoğu Asya'da kullanılmaya başlanmıştır. Hindistan'daki kullanımı ise 4.000 yıl öncesine kadar gitmektedir (Bakır, 2005: 334). Kuzey Hindistan'da kadın işçiler tarafından ağaçlardan kazanmak suretiyle toplanan *Laccifer lacca* adı ile bilinen böceklerden üretilmekteydi (Koç, 2009: 114).

edilen karışımla yıkarlar ve sonuçta bunların çok parlak renk bakımından güzelleşmiş oldukları görülür” (Bakır, 2000: 821; Bakır, 2002: 177-178; Bakır, 2005: 344).

3.6.Zac

Maden endüstrisinde önemli hammadde kaynağı olarak kullanılan ve aynı zamanda *Mahel* adıyla da bilinen *Zac* madeni yünlerin boyanmasında kullanılmaktadır. *Zac* madenin tedarik edildiği bölge ise Erdebil şehriydi. Ebu Dülef, Vasıt'ta yünlerin sadece *zac* ile boyandığını bildirmiştir (Ebu Dülef, 2017: 69).

3.7.Boyak

Boya hammaddelerinden ilki “*Boyak*” bitkisinden yapılmaktaydı. Dokumacılıkta kullanılan kırmızı beyaz boya sadece Arrân bölgesinde yetişen boyak bitkisinden elde edilmekteydi. Boyanın kalan kısmı da ipek böceğinden tedarik edilirdi (Mustafayev, 2002: 58).

4.Sağlık Endüstrisi

İnsanoğlu var olduğundan beri sağlıklarının korunması, hastalığı üzerinden tamamen atmak ve yaşam kalitesini arttırmak için sağlık hizmetlerine her zaman ihtiyaç duymuşlardır. Kaynakların verdiği bilgilere göre insanların bitki ve maden kaynaklarından elde edilen doğal ilaçlar ve maden kaynak sularından şifa kaynağı olarak yararlandıkları görülmektedir.

İlaç hazırlanırken özel kaplar, boşaltma tüplü imbikler, kör imbikler, eritme kapları, deney bardakları, mataralar, gül suyu mataraları, sırlı kavanozlar, su tasları, kum kapları, fırın, ocak, huni, kevgir ve süzgeçler gibi aletlerden faydalanılırdı (Bakır, 2023: 381).

4.1.Neft

Kimyasal bileşenler açısından zengin olan neft, kandil ve meşalelerin aydınlatılmasında, savaş aleti ve ısınma gibi birçok alanda kullanılan neft, insan sağlığı ve hayvanların tedavi edilmesi gibi sağlık alanında da kullanılan önemli hammadde kaynağıydı. Neft, develerde görülen bir deri hastalığının tedavisinde kullanılmaktadır. Nefti devenin kaşınan yarası üzerine sürüyorlar ve bu sayede deve rahatlamış oluyordu (*Marko Polo Seyahatnamesi*, Tarihsiz: 21).

Marco Polo'nun ölümünden doksan yıl sonra yaşamış olan Josaphat Barbaro da, Marco Polo'yu destekler nitelikte neftin hayvan tedavisinde kullanıldığını bildirmiştir. Barbaro'ya göre Bakü'de halk, develerin uyuz hastalığına yakalanmaması için develerini yılda iki kez neft ile yağlardı. Bu sayede develer uyuz hastalığına yakalanmamış oluyordu (Barbaro, 2016: 95;

Barbaro, 2022: 98). İbn-i Sînâ, petrolün eklem ağrılarında¹⁹, boğaz iltihabı, gine kurdu humması²⁰; petrol yağının humma²¹, kulak tıkanıklığı²², ishal tedavisinde²³; petrol tuzu sarılık, soğuk kuluncun²⁴, tat duyusu, konuşma bozukluğu²⁵, kötü iştah²⁶ tedavisinde; beyaz petrol uçuk²⁷ tedavisinde; beyaz pişmiş petrol ise akrep ısırılmalarında ilaç olarak kullanıldığı bilgisini vermiştir (İbn-i Sînâ, 2017a: 291; 2017c: 400; 443, 445, 502; 2017d: 67-68, 253, 331, 666; 2017e: 265, 489, 550).

4.2.Zac

Birçok hastalığın tedavisinde kullanılan zac, burun deliklerinden kullanılırsa, baş ağrısına iyi gelir ve özellikle kalkataran türü bu etkiye sahiptir. Bütün zac türleri, apselere ve diş eti yaralarına iyi gelir. Balla hazırlanan fitil zacla karıştırılır ve kulak içine kullanılırsa, kulak yaralarına ve yarayı oluşturan maddeye karşı faydalı olur. Aynı zamanda, toz haline getirilip, kulak içine doğru üflendiği zaman da aynı etkiyi gösterir. Suri, dişleri pekiştirici özelliğe sahiptir ve sallanan dişleri sağlamlaştırır. Dil altında oluşan dufda (kurbağa) denen rahatsızlığa, yanmış zac ile suruncan karıştırılarak sürülürse, rahatsızlığı ortadan kaldırır. Burun içinde oluşan yaralara iyi gelir. Zacın bütün türleri, göz kapaklarının sertleşmesini engeller. Zac madeni, akciğerleri kurutucu etkiye sahip olması nedeniyle ölüme neden olmaktadır (İbn-i Sînâ, 2017b: 229).

¹⁹ Eklem ağrıları tedavisinde, yakıcı maddelerle dağlama uygulanır ve petrol sürülür. Böylece orada birikmiş olan madde akar ve orada apse oluşturmaz (İbn-i Sînâ, 2017d: 666).

²⁰ Gine kurdu humması tedavisinde uygulanacak iyi merhemler, sabır, sandal otu, kafuru veya sarısakız ve keten tohumu ve yoğurttan yapılır. Eğer tedaviye cevap vermezse, petrol uygulanır ve bazen bunlarla hastalık engellenir ve onunla tedavi edildiğinde hastalığı hafifletir (İbn-i Sînâ, 2017e: 265).

²¹ Humma tedavisinde, sirke şurubu karıştırılmış nar suyu ve bal veya biraz petrol yağı ve şekerle karıştırılmış hıyar suyu ilaç olarak verilir (İbn-i Sînâ, 2017a: 291).

²² Hamam sıcaklığında kulak arkasına petrol yağı uygulanması yararlı olur. Aynı zamanda 1 miskal petrol yağı, yarım miskal Ermeni boraksı, beyaz incir veya keçi safrası yağla veya kara maribium otu ve kaynamış suya ya da boraks ve sirke ile karıştırılıp kaynatılarak sakinleşene kadar kendi haline terk olunur ve gül yağı ile damla halinde uygulanır veya incirle boraksı karıştırıp, ondan şekerli haplar ve kulağın içine konur (İbn-i Sînâ, 2017c: 400).

²³ İshal tedavisinde, muhtemelen sıcak su tek başına da verilir veya biraz boraks ya da petrol yağı sıcak su biraz kimyonla verilir. Bu içecekler ise kusturucudur (İbn-i Sînâ, 2017d: 331).

²⁴ Soğuk kuluncun tedavisinde, bal, kudret helvası, ebucehil karpuzu, petrol tuzu eşir miktarlarda alınarak terkip yapılır (İbn-i Sînâ, 2017d: 364).

²⁵ Konuşma bozukluğu tedavi yöntemi, nişadır, biber, nezle otu, hardal, boraks, zencefil, dağ üzümü, yabancı mercan köşkü, kuru farekulağı, petrol tuzu ufalayıp elekten geçirilip toz haline getirilir ve sıcak su ile karıştırılır. Birkaç gün bu ilaçlarla gargara yapılır (İbn-i Sînâ, 2017c: 444-445).

²⁶ Kötü iştah tedavisinin yöntemi ise ona sebep rahatsızlığın kusturucu ilaçlarla dışarı atılmasıdır. Kusturma ve zararlı maddeleri dışarı atma işlevi için turbit (bir nevi müşhil), pirinç, petrol tuzundan terkip yapılır. Bu terkip kusma için çok faydalıdır (İbn-i Sînâ, 2017d: 67-68).

²⁷ Kronikleşmiş kötü uçuğun daha güçlü ilaçlara ihtiyacı vardır. Örneğin kaynatılmış, yoğunlaştırılmış ağaç kavunu usaresi, örneğin kına yağı, acı badem zıncı, kükürt, yanmış keçi tersi, denizköpüğü, katran ve zift fevkalade yararlıdır. Aynı şekilde, beyaz petrol sürmek de her zaman yararlıdır (İbn-i Sînâ, 2017e: 550).

4.3.Za'ferân (Safran)

Boya ve dokuma endüstrisinde hammadde kaynağı olarak kullanılan za'ferân (safran), bilinen ilaçlar arasında yer almaktadır. Sıcak bitkilerden olup, yumuşak olması nedeniyle birçok rahatsızlığa iyi gelmektedir. Za'ferân, ter ve idrar atımını hızlandırarak insanı zayıflatır. Kasları gevşetir. Tıkanıkları açar, kaşıntıları keser, astım ve öksürük gibi rahatsızlıkları iyi eder. Kulak ağrısını geçirir ve ağızda çiğnendiği taktirde diş etlerini güçlendirir (Ceylan, 2005: 152). İltihap gidericidir ve iç organları güçlendirir. Gözlere parlaklık verir, göz nezlesine ve gözdeki glukoma engel olur. Kalbi güçlendirir. Onu koklamak insanı ferahlatır. Nefesi rahatlatır ve nefes organlarını güçlendirir. İştahı keser, midede iştahı artıran asit salgılanmasını engeller. Kadın hastalıklarına ve hamile kadınların doğumları zamanında gerçekleşirdi (İbn-i Sînâ, 2017b: 236-237).

Za'ferân'ın birçok faydası olduğu gibi yan etkileri de bulunmaktadır. Baş ağrısına neden olabilirdi. Baş ağrısı ve sersemliği gidermek için meyve suyu karıştırılarak içilirdi. Duyulara zarar verebilirdi. Şarap ile birlikte içildiği taktirde, sinirleri yıpratırdı. Üç miskal kadar yenildiğinde öldürücü etkiye sahipti (İbn-i Sînâ, 2017b: 237).

4.4.Kükürt

Birçok alanda kullanılan kükürt hastalıkların tedavisinde de kullanılmaktaydı. Uyuz yaralarına iyi gelirdi. Kükürdün buharı ise, nezleye karşı faydalıydı. Sirke ile bal birlikte karıştırılarak kulak artıklarının temizlenmesinde kullanılır ve kulağı rahatlatırdı (İbn-i Sînâ, 2017b: 329). Tebriz şehrine sekiz fersahlık bir mesafede olan Uçan şehrindeki kükürt hamamları da tedavi amaçlı kullanılmıştır. Hastalar bu hamamlara gelerek şifa bulmaktaydılar (el-Bakuvi, 1992: 79).

4.5.Şap

Boya endüstrisinde hammadde olarak kullanılan şap, tedavi amacı ile de kullanılmaktadır. Şap, kurutucu etkisinden dolayı birçok organın kan akımını dindirir, tuz ile birlikte kullanıldığı zaman ağızdaki kokuları önler ve bütün ateş yanıklarına iyi gelmekteydi (Bakır, 2002: 178; İbn-i Sînâ, 2017b: 569-570).

4.6.Bitkiler

Azerbaycan ve Gürcistan'da iklim koşullarının elverişli olması, yağış miktarının yüksek kesimlerde yoğun olması ve aynı zamanda Kafkas Dağları gibi yüksek dağ silsilesine sahip

olunması farklı türlerde bitkilerin yetişmesine olanak sağlamaktaydı. Yetişen bu bitkiler sayesinde sağlık endüstrisinde hammadde kaynağı olarak faydalanılmaktaydı.

Arrân'da her bir dalı 10 zıra olan bol miktarda *mihri giyan* bitkisi bulunmaktaydı. Yine Arrân'da bir çeşit bitki daha bulunmakta ve bu bitkiyi bir insan yanına aldığı zaman bayılacak kadar gülmesine neden oluyordu. Ayrıca bu bitkinin bir paçasını ya da tamamını elden düşürdüğü taktirde ise insanı hüznülendiriyor ve ağlamaya başlıyordu (Ebu Dülef, 2017: 65). Arrân bölgesinin ilginç özelliklerinden biri de bulutlardan yeryüzüne haşerelerin yağmasıydı. Bu haşerelerden ise saç dökülmesini engellemek amacıyla merhem yapılmaktaydı (Ebu Dülef, 2017: 65).

Sabalân dağının görünmediği bölgelerde bazı bitkiler sonbaharda zehirli olmaktaydı. Bu bitkileri yiyen hayvanlar ölürdü. Baharda ise, zehrin etkisi azalmaktaydı. Aç hayvanların bu bitkileri yemeleri onlar için zararlıydı. Bu zararlı otlar, yerini tedavi edici bitkilere bırakırdı (Çiftçi, 2016: 57).

Gence şehrinde, Şam dutuna benzer Hur adlı bir bitki bulunmaktaydı. Bu bitkiden yiyen bir kişi ciğer hastalığından kurtulmaktadır. El-Bakuvi, bu bitkinin Gence ve Şirvan'dan başka bir yerde bulunmadığını ifade etmiştir (el-Bakuvi, 1992: 107).

4.7.Su Kaynakları

Su kaynakları açısından zengin olan Azerbaycan ve Gürcistan bölgesi kaplıca suları ile de önem kazanmaktaydı. Kaplıcaları ile ünlü Tiflis, Selmas, Erdebil, Hoy ve Bed şehirleri sağlık alanı için önem arz eden yerlerdi.

El-Gırnâtî yeryüzünün en vebalı yerleri olarak Nevbendecan, Selvan, Havâset, Cürcan, Hulvan, Berzea ve Zencan bölgelerini zikretmiştir (el-Gırnâtî, 2018: 108).

Salmas şehri yakınlarında Zeravend isminde insan sağlığına faydalı bir su kaynağı bulunmaktaydı. Buradaki insanlar, dünyanın en güzel suyunun Zeravend kaynağında olduğuna inanmaktaydılar. Yaralı bir insan veya hayvan bu suya girdiği zaman vücudundaki çıban açılır ve iltihaplar temizlenir. Yaraların altındaki kırıklarda yumuşayıp iyileşirdi. Böylece yaralı beden, iltihap ve mikrop kapma gibi tehlikelerden kurtulmuş olurdu. Ebu Dülef, hasta olan kişinin Zeravend suyunda sağlığını nasıl iyi ettiğine şahit olur ve bu durumu: *“Hiç unutmam cirib, tas, sırt hastası, kalbinden şikâyeti bulunan, sinir bozukluğu, ateş hastalığı ve sürekli üzüntülü hali olan birini oraya götürdüm. Onun bedenine ok saplanmış ve ucu bedeninde kalmıştı. Gece gündüz onun karaciğer ağrıları çektiğini bizzat görüyordum. 3 gün suda yıkandı ve okun ucu ayağından dışarıya çıktı”* sözleri ile ifade etmiştir (Ebu Dülef, 2017: 73). Salmas

şehri yakınlarındaki su kaynağından el-Bakuvi'de bahsetmiştir. El-Bakuvi'ye göre; uyuz hastalığı ve cüzzamı olan bir kimse buradaki su kaynağında yıkandığı zaman hemen iyileşirdi (el-Bakuvi, 1992: 86).

Erdebil şehrinin yakınlarında büyük bir nehir bulunmaktaydı. Eski ateşli hastalıklara sahip insanlar bu nehirde yıkandığı taktirde şifa görmekteydi (Ebu Dülef, 2017: 69-70).

Tiflis şehri sıcak su kaynakları açısından zengin bir bölgeydi ve burada kaplıcalar önem arz etmekteydi (İbn Havkal, 2014: 264). Şehirde aşırı sıcak bir su kaynağı vardı. Ayrıca suyu ısıtmadan ve herhangi bir ateş yakmadan doğal sıcak su kaynakları üzerinde daima sıcak suyu bulunan hamamlar inşa edilmişti (*Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 103). El-Bakuvi, Tiflis şehrinin mucizelerinden biri olarak buradaki hamamları işaret etmiştir. Hamamları kaynak suyunun üzerine inşa ettikleri için suyu ısıtmıyorlar ve hiçbir şekilde hamama su taşıyorlardı. Hastalar ise bu sıcak su kaynaklarından faydalanmak üzere hamamlara gelirlerdi (el-Bakuvi, 1992: 106).

Tebriz yakınlarında da çok sayıda hamam bulunmaktaydı ve XIII. yüzyılda büyük öneme sahipti. Şifa kaynağı olarak çok sayıda hasta buraya gelerek hamamlara girerlerdi (Kazvinî, 2019: 443).

Arrân'da böbrek hastalığına iyi gelen bir su kaynağı bulunurdu ve bu sudan içen bir kişi böbrek hastalığına yakalanmazdı (Ebu Dülef, 2017: 65). Arrân ile Azerbaycan arasında yer alan Bed şehrinin altından bir nehir akar ve hummalı birisi bu suda yıkanırca hummadan kurtulmaktaydı (Kazvinî, 2019: 384, 459). XV. yüzyılda da buradaki su kaynağından faydalanmaya devam edilmiştir. El-Bakuvi'de Bezz (Bed) şehri olarak verdiği bölgede yeraltından büyük bir nehir akmakta ve çok ateşi olan bir insan bu suya girdiği taktirde hastalıktan kurtulduğu belirtilmiştir (el-Bakuvi, 1992: 105).

Meraga'da Kıyametabad adı ile bilinen bağıın yakınlarında da çok sıcak su kaynakları bulunmaktaydı. Buradaki su kaynağından faydalanmak amacıyla birçok hasta Meraga'ya gelmekteydi (el-Bakuvi, 1992: 94).

Hoy şehrinde Kankala adı ile bilinen bir kaynak suyu bulunurdu. Bu kaynak suyu yazın soğuk, kışın ise sıcak bir özelliğe sahipti (el-Bakuvi, 1992: 108).

4.8.İpek

İpek kozasından üretilen ipek ibrişimler de tedavi amaçlı kullanılmaktaydı. İbrişimin makbul olanı ise ham (boyanmamış) olanıydı. Kalbi güçlendirdiği gibi akciğerin katılığına, burukluğuna ve acılığa iyi gelirdi. İbrişimden damlası yapıldığı zaman göze faydalı olur ve

gözyaşını engellerdi. Gözde meydana gelebilecek yaralara mani olurdu. İbrişim, canlılığı sağlar ve insan midisini besinlerden iyi faydalanacak şekilde takviye ederdi (İbn-i Sînâ, 2017b: 112-113).

4.9.Cıva

Buharlaştırılan cıva, kabız etkisi yapmaktadır. Cıva, gül yağı ile karıştırıldığı takdirde öldürücü etkiye sahiptir. Ayrıca gül yağı ile deri döküntüleri için kullanılır. Cıvanın buharı zehirli bir etkiye sahip olması nedeniyle görme kaybına neden olur. Cıvanın zehirli etkisine maruz kalan bir kişinin ilacı süt içmektir. Süt içen kişi kusturulurdu ve böylece cıvanın zehri dışarı atılırdı (İbn-i Sînâ, 2017b: 227-228).

5.Metal Endüstrisi

Antik dönemlerden beri Azerbaycan'da metal endüstrisi gelişmiş olmasına rağmen, yazılı kaynakların verdiği bilgilerin az olması nedeniyle metal ve metal endüstrisi hakkındaki bilgiler yetersiz kalmaktadır. Bu eksikliğin giderilmesi ise, arkeoloji kazıları neticesinde çıkan materyaller ile tamamlanmaktadır. Bu nedenle yapılmış ve yapılacak olan arkeoloji kazıları, kazılarda elde edilen materyaller tarih, maddi medeniyet ve sanatın öğrenilmesine katkı sağlayan unsurlar arasında yer almaya devam edecektir. Metal endüstrisi şehirlerin iktisadi alanında önemli bir rol oynamaktaydı. Metal işleme ustaları arasında uzmanlaşma mevcuttu. Ustalar, metal eritme, kalıplara dökme, kaynak yapma, kesme, soğuk ve sıcak dövme, silah yapma, her türlü alet ve ev eşyası yapma gibi alanlarda çeşitli teknikler kullanmışlardır (Valişov, 2008: 43; Şemşek, 2023: 81). Arkeoloji kazılarının yapıldığı Bakü, Beylekan, Kebele, Şamahı ve Şabran gibi şehirlerde demir kotan yüzleri, oraklar, kazmalar, testereler, bıçaklar, mandallar, perçinler, menteşeler, halkalar, anahtarlar, silahlar, ok uçları, kamalar, hançerler, savunma bıçakları, yabalar, kılıçlar, zırhlar, miğferler, mızrak uçları, inşaat malzemeleri, ev aletleri, süs ve ziynet eşyaları ortaya çıkarılmıştır (İbrahimov, 1995: 4-5; Haydarov, 2007a: 341).

5.1.Demircilik

Arkeoloji kazılarında elde edilen materyallere göre imalathanelerin ve metal eşyaların olması demircilik sanatının ileri düzeyde olduğunu göstermektedir. XI-XII. yüzyıllarda Gence, Tebriz, Erdebil ve Şemkir demirciliğin büyük merkezleriydi (Haydarov, 2007a: 341). Demir sanatı ile uğraşan ustalar, kancalar, zincirler, tarım araçları, metal yapılmış eşyalar imal etmişlerdir. Ayrıca ustalar, taş işlemeciliği sanatında taşa şekil vermek amacıyla kullanılan demir kalemler, madraha (çekiç türü) ve el aleti yapmışlardır (Babayeva, 2020: 69-70). Tarım aletleri arasında biçme aleti olarak orak ve çin imal etmişlerdir (Şemşek, 2023: 74). Bakü İçerişehir'de yapılan

arkeoloji kazılarında demir malzemeden imal edilmiş demir cürufu birikimleri, demirci çekici, balyoz, bıçaklar, ayakkabı nalçası, hayvan nalları, çiviler, halkalar ve tokalar gibi materyaller ortaya çıkartılmıştır (Aşurbeyli, 2017: 165).

Birçok alanda olduğu gibi Azerbaycan ustaları kale kapısı yapımında da uzmandılar. Sanat örneklerinden en güzeli olan Gence kale kapıları ile büyük bir üne sahiptiler. Gence kale kapıları, Azerbaycan hükümdarı Ebul Esvar Şavur'un ustası İbrahim Osmanoğlu tarafından 1063'te inşa edilmiştir. Fakat bu kale kapıları meydana gelen 1139'daki Gence depreminin ardından Gürcüler tarafından ganimet olarak alınmıştır (*Azerbaycan Tarihi*, 2014: 93). Ayrıca Derbend (Babü'l-Ebvab) şehrinin de demir kapıları vardı (el-Bakuvi, 1992: 102).

Demircilik ile meşgul olan ustalar dönemin talebine uygun olarak nalbantlık sanatının gelişmesine de katkı sağlamışlardır. Bakü'de yapılan kazılarda, tek ve çift tırnaklı hayvanların ayaklarını nallamak, ayakkabıların tabanında da kullanılmak üzere çoklu demir parçaları çıkartılmıştır. Dağlık ve dağeteği bölgelerde daire şekilli nallar daha çok yapılmıştır (İbrahimov, 1995: 32-33). Nalbantlık, her zaman önemini koruyan bir sanat dalıydı. Osmanlı dönemi seyyahlarından Evliyâ Çelebi, Gence şehrinin at nalı ile meşhur olduğundan bahsetmiştir (Evliyâ Çelebi, 2008: 330). Kazılarda nalların yanında demir çivilerde elde edilmiştir. Demir çivilerin bir kısmı küçük hacimliydi. Küçük çiviler hayvanların ayaklarını nallamak amacı ile kullanılırken, hacmi büyük çiviler ise genellikle inşaat alanında istifade edilmiştir (İbrahimov, 1995: 33).

5.2.Metalurji

Metal endüstrisinde gerekli hammaddeyi sağlayacak kereste ve odunun bulunması, aynı zamanda bölge halkının da metal işleme alanında tecrübeli olması gibi etkenler metalurji sanatının gelişmesini sağlayan önemli hususlar arasında yer almaktaydı (Kızgut, 2016: 67). Metal endüstrisinin en önemli alanlarından biri olan kuyumculuk sanatının icra edildiği merkezler Bakü, Şeki, Gence ve Selyan şehirlerinde bulunurdu. Muhtelif bölgelerde yapılan kazı çalışmaları neticesinde altın ve gümüşlerden imal edilen küpe, yüzük, kemer, kadın süs ve ziynet eşyaları ortaya çıkartılmıştır (Abdulova, 2008: 379-380). Ayrıca Şamahı, Nahçıvan, Beylekan ve Bakü'de yapılan kazılar neticesinde süs eşyalarının da yapıldığını göstermektedir (Haydarov, 2007a: 342).

Bakü'de eski bir Müslüman mezarlığında altın yaka iğnesi, gümüş bilezik, gümüş yüzük, gümüş kolye, altın küpe, altın boncuk tanesi, altın asmalı küpe ve gümüş küpe eşyalar elde edilmiştir (Aşurbeyli, 2017: 165-166). Şirvanşahlar Sarayı'nda Şirvanşahlar'a ait bir

türbede açılmış sandukanın içerisinde XV. yüzyıl ortalarına ait altı köşeli altın yaka iğnesi bulunmuştur. Sandukanın önündeki 7 yuvadan 5'inde ise kırmızı taş veya yakut, ortadaki yuvada ise firuze elde edilmiştir (Aşurbeyli, 2017: 166).

Şeyh Safi'nin kıymetli kumaşlarla örtülü mezarında da altın ve gümüşten imal edilmiş ve zengin içeriklere sahip değerli malzemeler bulunmaktaydı. Mezarın hem ana mekânında hem de sahinde²⁸ altın ve gümüşten imal edilme birçok lamba vardı. Bu lambalardan en büyüğü altın kaplama gümüşten imal edilmiş, yaldızlı ve çok güzel bir işlemeye sahip lambaydı. Lambanın üstlerinde gümüş kakmalı kaplı ve güzel bir ahşaptan imal edilmiş altı büyük şamdan bulunmaktadır. Ayrıca büyük bayramlarda, bu şamdanlarda büyük mumların yakıldığı da oluyordu (Tavernier, 1980: 44; Tavernier, 2017: 99).

Yazılı kaynakların verdiği bilgilere göre Şiz'de yaprak şeklinde olan ve yuvarlağı çok az bulunan, Zernih adı ile bilinen bir altın türü vardır. Bu altın türü ile ziynet ve süs eşyası yapılırdı (Ebu Dülef, 2017: 62). Kubaçi (Zergeran, Zerih Karan)'ler çelik üzerine kakmalar, renkli mine işlemler, savatlı takımları ve kamalar gibi önemli sanat eserleri üretimi yapardılar. İşlemeli ve nakışlı bakır evani, oymalı ve üzerleri maun işlemeli ağaç takımlar, gümüş, altın, demir ve fil dişi ziynet eşyaları ise Dağıstan bölgesine ait eserler arasında yer alırdı (Bi, 1991: 549).

Azerbaycan hükümdarları altın, gümüş koşumlu atlardan, çok sayıda altın gümüş alet ve kaptan, siyah renk ile desenlenmiş kıymetli ağır kaplardan, altın ve gümüşten yapılmış enteresan eşyalardan, yakut gibi mücevherlerden süslenmiş sağlam cam billur eşyalardan faydalanırlardı (İbn Havkal, 2014: 271). Ziynet eşyası olarak kullanılan altın, Tebriz'de hükümdar ve hükümdar yakınları kendi geleneklerine göre altın yüzük takarlardı (Mukaddesî, 2014: 395; Ciner, 2018: 271). Tebriz şehri, kıymetli taşlar bakımından Doğu'nun en zengin yerlerinden (*Marko Polo Seyahatnamesi*, Tarihsiz: 28) biri olduğu gibi mücevherat konusunda da mahir bir şehirdi. Hatay'dan Tebriz'e inci ve sedefler getirilerek işlenirdi. Bunlarla değişik mücevherlerden yüzükler ve küpeler yapılırdı (Clavijo, 2016: 113, 119). Aynı zamanda Akkoyunlu hükümdarları ziynet eşyası olarak altın kadeh kullandıkları da görülmektedir. Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub, hamam sonrası eşi tarafından suikaste uğradığı sırada elinde zehirli bir altın kadeh bulunuyordu (Angiolello, 2021: 69).

Kuyumcular, hammadde kaynaklarından faydalanarak gündelik hayatta kullanılmak üzere birçok türde eşya imal etmişlerdir. Hammadde kaynağının tedarik etme süreci ise filiz

²⁸ Sahn veya sahn, İslâm mimarisinde etrafı duvar veya revaklarla çevrili avludur (m.wikipedia.org).

yataklarından çıkarılan cevherler, filiz yatağı yakınlarındaki kürelerde eritilerek eşya yapımı için hammadde hazır edilmiş olurdu. Eşya üretiminde kullanılacak hammadde kaynağının saf halde değil de, bakır ve gümüş gibi madenlerin karışımı tercih edilirdi. Karışım eritme, dövme ve sonlandırma aşamaları için zaruri olan yumuşaklığı ve esnekliği ile düzenlenirdi. Kuyumculuğun en basit usullerinden biri kalıplama işiydi. Sonraki aşamada süsleme, bağlama, lehimleme ve renklendirme işlemleri uygulanırdı (İsmayılova, 2018: 211-212). İbn Havkal'a göre, Debil şehrinin de içinde yer aldığı Ermeniye bölgesinde yapılan bileziklerin benzerleri yeryüzünde hiçbir yerde bulunmazdı (İbn Havkal, 2014: 267).

Ziynet eşyalarından bileziklerin imal edilme aşamasında metal tabaka dövülerek inceltir ve ondan hazırlanacak olan bileziğin ölçüsüne uygun kısımları kesilirdi. Bu ince levhaya boru şekli vermek için levha eğilerek uç kısımları birbirinin üstüne konulurdu. İnce bakır boru levha dövme usulü ile sağlamlaştırılarak lehimlenirdi. Hazırlanan bakır borudan bilezik elde etmek için öncesinde kum doldurulur ve kızdırılma aşamasından sonra bakır bilezik halini alırdı. Bileziğin üzerindeki süsler ise darp usulü ile yapılırdı (İsmayılova, 2018: 212). Şişe bileziklerin yapımı ise, erimiş şişe kütesinden çubuk çekilir ve halka şeklinde eğilirdi. Halka şekline alınan şişe çubuk uçları birbirinin üzerine koyularak sıkılır ve yapıştırılırdı. Bazen çubuk uçların kaynak yapıldığı da olurdu (İsmayılova, 2018: 212). Yüzük yapımı ise, alaşım altın erimesinden yapılırdı. Eriyen alaşım yüzük kalıbına dökülür ve ardından dövme işlemi yapılırdı. Kalıp içindeki yüzüğün bir tarafı kabarık diğer tarafı ise yassı şeklinde olurdu. Yüzüğün uçlarını birleştirmek için lehimleme işlemi yapılırdı. Lehimleme ise el mengenesi yardımıyla yüzüğün uç kısımlarına yavaşça lehim dökülerek bir küre içerisine konurdu. Sıcaklık neticesinde lehim eriyerek yüzüğün uçları birbirine birleşmiş olurdu (İsmayılova, 2018: 213). Taşlı yüzük yapımında muhtelif şekilli taşlar ilave edilirdi. Kural olarak, yüzük taşı ya altından ya da yakut, firuze, zümrüt, akik ve pırlanta gibi mücevherler kullanılırdı. Yüzüklerde olduğu gibi taş yüzük halkalarının da hazırlanması aynıydı. Mücevher taşlar için önceden yapılmış taş yuvası kaynak yapma yolu ile yüzüğün halkasına yapıştırılır. Bu aşama sonrası mücevher taş yerine takılır ve taşın kenarları sağlamlaştırılırdı. Böylece taşlı yüzük ziynet eşyası olarak kullanıma hazır hale gelirdi (İsmayılova, 2018: 213-214).

Gürcistan kuyumculuğunda Bedia Kilisesine ait değerli eşyalar arasında “*Bedia Kadehi*” önemli bir yer teşkil etmekteydi. Yuvarlak bir şekle sahip olan kadeh saf altından imal edilmiştir. Kadehin boyu 12,5 cm, çapı 14 cm ebatlarında olup, dış gövdesi ise 12 boşluğa bölünmüştür. Kadehin üzerine azizlere ait kabartmalar tasvir edilmiştir. Azizler arasında ise bir taht üzerinde oturmakta olan Hz. İsa'nın ve elinde bir çocuk olan Hz. Meryem'in tasvirleri yer

almaktadır. Ayrıca bu kabartmaların yanında kabartmaları tasvir eden Gürcü dili ile yazılmış yazılar da vardır. Kadehin üst kısmına ise birleşik Gürcistan'ın ilk kralı olan III. Bagrat ve kadehin Bedia Kilisesine Kraliçe Granduht tarafından verildiği yazılmıştır (Gamakharia-Akhaladze, 2016: 72).

5.3.Ev Eşyaları

Metal endüstrisi içerisinde bakırcılık sanatı da büyük gelişme yaşamıştı. Bakır madeni ile ustalar ev eşyası olarak bakraç, stil, güğüm, sini, kandil imal etmişlerdir. Bakırcılık sanatının şöhret kazandığı bölge ise Şirvan'a bağlı Lahic kentiydi (Aliyeva, 2004: 86).

Nahçıvan halkı, nakkaşlık sanatı ile mahir oldukları gibi ağaç malzemeden muhtelif eşya yapmakla da ustaydılar. Helenç ağacından günlük ihtiyaçlarda kullanılmak üzere kap-kacak yapmışlardır (el-Bakuvi, 1992: 116). Aydınlatma aracı olarak kullanılan kandiller evlerde, saraylarda, camilerin aydınlatılmasında istifade edilmiştir. Kazılarda pirinç malzemeden imal edilen ve on iki parçadan meydana gelen bir kandil örneği bulunmuştur. Kandil, dövme ve örgü tekniği ile yapılmış olup, 75 cm yüksekliğinde ve taban çapı 58x58 cm ebatlarında bir özelliğe sahiptir. Kandilin üzerinde geometrik ve bitki motifleri, hayvan tasvirleri, av sahneleri ve eğlence meclisleri gibi konular işlenmiştir (Aliyeva, 2004: 86-87).

Ev eşyası olarak kullanıldığı gibi avcılıkta ve savaşlarda savunma aleti olarak kullanılan bıçaklar geniş alanlarda istifade edilmekteydi. Diğer aletlere nazaran bıçağın birçok vazifeye sahip olması nedeniyle kazılarda çok sayıda bıçak örnekleri bulunmuştur. Bakü'de yapılan kazılarda küçük, orta ve büyük hacimli olmak üzere farklı şekillerde bıçak türleri mevcuttur. Bıçakların ağız kısımlarının aşınmaya maruz kalması nedeniyle, ağızlarının şekillerinde değişiklikler meydana gelmiştir. Materyallere göre, ucu sivri olmakla birlikte ucu ağız kısma doğru kıvrımlı, arkaya doğru kıvrımlı, iki tarafı da keskin ağızlı olup ucu sivri ve hançere benzer türde bıçaklar bulunmuştur (İbrahimov, 1995: 13-14).

Şinan bölgesinin kuzeydoğusunda Altiğaç yakınlarındaki Çukuryurt arazisinde kazanlar, Örenkale bölgesinde ise tunç kazan kulpları yapıldığına dair örnekler mevcuttur. Materyaller daha renkli özelliklere sahiptir. Ustalar, kazanların yanında fincan, kap, zincir, ibrik ve lamba gibi eşyalar da imal etmişlerdir (Haydarov, 2007a: 341).

6.Silah Endüstrisi

Demir madeninin insanlık hayatına dahil olması ile beraber savaş silahlarına olan ihtiyaç da arttı. Eski dönemlerde çakmaktaşı ile yapılan silahların yerini sağlam ve uzun süre dayanıklı olması nedeniyle demir madeni ile yapılan silahlar almıştır. Miğferler, zırhlar, zırhlı elbiseler,

dizlikler ve omuzluklar da metalden imal edilmeye başlanmıştır (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 75).

Kebele, Berde, Gence, Nahçıvan, Şabran, Şamahı ve Bakü şehirlerinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ok, teber, kılıç, hançer, bıçak, tüfek gibi muhtelif silahlar bulunmuştur (Aliyeva, 2011: 249). Gence’de soğuk silahlar, Hoy’da bakır silahlar ve Şemkir’de bıçaklar yapılmaktaydı (Piriyev, 2003: 245; Haydarov, 2007b: 58; Şemşek, 2023: 81).

Kazılarda ortaya çıkan materyallerin bir kısmı sağlam kalırken bir kısmı ise kırılmış bir vaziyetteydi. Metal parçaların ince bir tabakadan olması ve uzun süre boyunca toprak altında kalması nedeniyle günümüze kadar kırık bir vaziyette kalmıştır. Kazılarda çıkan muhtelif eşyalar, Milli Azerbaycan Tarihi Müzesinin Arkeoloji bölümünde koruma altına alınıp saklanmaktadır (Aliyeva, 2011: 249). Zengin arkeoloji materyalleri sayesinde araştırmacılar, yazılı kaynaklardan mevcut olan bilgilerle karşılaştırma yaparak silah örneklerini tahlil etmişlerdir (Ahmedov, 2011: 250).

Duvar üstü tasvirler de silahların öğrenilmesi açısından önemlidir. Dağıstan’ın Kubaçi şehrinde XIII-XIV. yüzyıllara tarihlenen tasvirler bulunmuştur. Duvar üstü tasvirler üzerinde görülen şekiller Azerbaycan harp tarihinin kaynağı gibi istifade edilebilmektedir. Duvar üstü tasvirlerde bulunan savaşçı şekilleri tarihe ışık tutar. XII-XIII. yüzyıllara tarihlenen iki adet oymanın ilkinde atlı tasvir edilmiştir. Sade halat, yumuşak kalpak ve çizme giymiş atlının sağ tarafında kemerden asılmış ok kabı var. İkinci oymada ise aynı şekilli ok kabı olan atlı tasviri vardı (Ahmedov, 2020: 62, 66).

Venedikli aristokrat bir aileden gelen ve Osmanlı ordusunda da bizzat bulunmuş olan Giovanni Maria Angiolello, Safevî ordusuna ait silahlar ve özellikleri hakkında: *“Onların zırhları, Şiraz’ın en iyi çeliğinden imal edilmiş olan yaldızlı tabakalardan oluşan cevşenden ibarettir. Atlarının baş zırhı ise bakırdan olup bizim başlıklarımız gibi değil; fakat Suriye ahalisi arasından yaygın olarak kullanılan parçalara benzer. Sipahiler de metalden ağır başlıklara sahipler. Her biri ata biner. Bir bölümünün balta, kılıç ve kalkanı, bazılarının da ok, yay ve gürzü vardır”* ifadelerini kullanmıştır (Angiolello, 2021: 94).

Venedikli Tüccar ise, Giovanni Maria Angiolello’ya benzer nitelikte Safevi ordularına ait askeri teçhizatlar hakkında: *“Zırhları dört parçadan veya oldukça güzel yapılmış, parlatılmış ve oyma işlenmiş çelik göğüslükten ibarettir. Zırhtan başka, tıpkı Memlüklerin miğferleri gibi başlarına miğfer giyerler. At koşumları oldukça sağlamdır. Onun etrafına pamuk kumaş sararlar. Koşum takımlarını bazen Şiraz’ın iyi çeliğinden bazen bakırdan yaparlar.*

Bizim koşum takımlarımızın aksine muhtelif parçalardan yapılı; tıpkı Suriye takımları gibi. Őapkaları ve miğferleri ağır zırhlardandır. Askerlerin hepsi süvari olup yaya yoktur. Bolca kullandıkları yay ve oklardan başka, mızrak, kılıç ve mancınık ile savaşırlar” ifadelerini kullanmıştır (Venedikli Tüccar, 2021: 215).

Megrellere ait silahlar hakkındaki bilgilere ise Jean Chardin’in eserinde rastlanmaktadır. Bu yerlere ait silahlar, mızrak, yay, ok, düz kılıç, topuz ve kalkandan ibaretti. Ateşli silahlar az da olsa kullanılmaktaydı. Askerlerin ata binicilikleri iyi olduğu gibi, mızrağı büyük bir beceri ile kullanabiliyorlardı. Yay kullanmayı çocuk yaştan itibaren öğreniyorlar. Çocuklar, en küçük kuşları uçarken vurabilecek bir kabiliyete sahipti (Chardin, 2014: 121).

6.1.Neft

Neftin özellikle savunma amaçlı ve kalelerin yıkılması amacıyla yıkıcı özelliğinden dolayı silah gibi kullanıldığı da görölmektedir. Düşman kalelerini ve orduların ilerlemesine mâni olan unsurları yakmak amacı ile neft atıcıları birliği oluşturuldu. Selçuklu Sultanı Alparslan, Abhaz beldelerinden Şeki üzerine hareket ettiğinde ormanlık sahada gizlenen hırsızları ortaya çıkarmak amacı ile neft atıcılarına ormanı yakma emrini vermiştir (Sallâbî, 2013: 297). Yine Sultan Alparslan, Ani şehrini kuşattığı sırada neft kullandığı görölmektedir. Sultan Alparslan, saman ve toprak dolu çuvalları üst üste yığdırarak, bunların üzerinden kaleye sapan ve neft attırmıştır (Köymen, 2011: 19).

Timur’da 1402’de Gürcüler üzerine yaptığı seferde ateş ve neft kullanmıştır. Savaş esnasında ok ve mızrağın ulaşmadığı yerlerde ateş ve neft kangalları kullanmak suretiyle Gürcüler ateşe maruz bırakılmıştır (Yezdî, 2019: 335).

Neftin ateşli silah olarak kullanılması ile ilgili olarak Mikele Membre ve Vinçenzo Alessandri, Safeviler üzerine yapmış olduğu ziyaretleri sırasında kıymetli bilgiler paylaşarak: *“Onların kendi dillerinde dedikleri “ordu” bir yerden başka yere hareket etmek istediğinde, o zaman gece yarısı onlar kralın deve ve katırlarına “ışık” olarak adlandırdıkları yanan kandillerin yardımı ile yüklenirler. Bu, eni üç parmak, uzunluğu yarım “rod” olan sağlam ağaç direktir. Hemen direğin başında eni bir avuç dairevi demir levhacık ve onun etrafında yarım avuç yükseklikte zarif demir şebeke var. Onun içine kaynağı Şirvan’da olan ve “neft” olarak adlandırılan yağa emici hurda eski parçaları koyarlar. Onlar bu parçaları ateşliyorlar ve o güçlü alev saçarak 3-4 saat yanar. Kandil gece görünen gibi hepsi hızlı yüklenir ve alevi refakat ederek, birbirinin ardınca giderler”* sözleri ile bahsederler (Membre-Alessandri, 2005: 43).

6.2.Zırh

Savaşlarda, vücudun hayati organlarından göğüs kısmının korunması ve zarar görmesini engelleyen en önemli savunma silahları arasında yer alan zırhlar, silah türleri arasında önemli yere sahipti. Deriden ve çeşitli metallere imal edilmiş zırhlar Eskiçağlardan beri kullanılmaktaydı. Savaşların olmadığı dönemlerde sultanlar ve devlet adamları tarafından suikaste uğrama ihtimaline karşı zırh elbiseleri giymişlerdir. Zırh, Eski Türkçe’de yarıq, Moğolca’da cebe, Latince’de lorica, Arapça’da dir’, le’me, Farsça’da zırh, cevşen, Orta Çağ Avrupası’nda armour adları ile tanımlanmaktadır (Usta, 2013: 391-392).

Önemli silah türleri arasında yer alan ve Azerbaycan’da IX. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlayan cevşen (zırh), demirden imal edilmiş küçük parçaların birleştirilmesi ile üretilirdi. Ayrıca deri ve boynuz talaşından yapılan macunlar ile cevşen imal edildiği de olurdu (Duman, 2020: 142).

Cevşen türü levhalar IX-XIII. yüzyıllara ait Derbend ve Beylekan’da yapılan kazılar neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Metal silahlar arasında en önemlisi olan cevşen Müslüman ülkeleri arasında Türk ve Fars bölgelerinde müdafaa silahı olarak görülürdü. Cevşen, ağır silahlanmış süvariler tarafından kullanılmaktaydı. Araştırmalara göre bu silah Rusya’da “yuşman” adı ile bilinirdi (Memmedov, 2001: 142-144). İslâm dünyasında, Kafkasya, Hindistan, Türk ülkeleri, Gur ülkesi ve Frenk ülkesinden ithal ettiği ürünler arasında demirden imal edilmiş silah ve zırhlar yer alırdı. Özellikle Azerbaycan’ın Gence ve Bakü şehirlerinde silah ve zırh yapımı üst düzeydeydi (Özdal, 2017: 662).

Cahiz tarafından bahsedilen ve Hazar’dan gelen zırh ve miğfer gibi ticaret ürünlerinin imal edildiği yer ise Dağıstan bölgesiydi (Söylemez, 2001: 322; Özdal, 2017: 662). Azerbaycan’da Derbend şehri yakınlarındaki Lekzân bölgesinde her çeşit silah imalinin yanında çok güzel zırhlar üretilmekteydi (Bakır, 2002: 412). Yazılı kaynakların verdiği bilgilere göre, Serir ve Cebel yönünde Zirikerân (Zerîkrân) adı verilen bir ülke vardı. Zirikerân, “zırhçı”, “zırh yapan kişi” veya “zırh işçileri” anlamına gelmektedir. Buradaki halkın çoğunluğu demircilikle uğraşmakta olup zırh, eyer, üzengi, kılıç gibi metal aletler imal etmekteydiler (Mesudî, 2014: 155; Mes’ûdî, c. 1, 2023: 234).

Ebu Hâmîd el-Gırnâtî’nin Zerih Karan halkı ile ilgili verdiği bilgiler de Mesudî’nin verdiği bilgiler ile aynıdır. Derbend yakınlarında büyük bir dağda iki yerleşim yeri bulunmaktaydı. Bu yerleşim yerlerinin birinde “zırh yapımcıları” anlamına gelen ve Zerih Karan adı verilen bir millet yaşamaktaydı. Bu millet, savaş için zırhlar, miğferler, kılıçlar, mızraklar,

aylar, hançerler, oklar ve bakırdan çeşitli eşyalar yapıyorlardı. Kadınlar, çocuklar, kızlar, köleler ve cariyelerin hepsi bu savaş eşyalarını imal etmekteydiler (el-Gırnâtî, 2018: 130). Zerih Karan halkı XV. yüzyılda da zırh imal etmeye devam etmişlerdir. El-Bakuvi ise Zerih Karan halkından bahsederken, onların zırh ve kalkan imal etmekten başka sanatlarının olmadığını ifade etmiştir (el-Bakuvi, 1992: 125).

Zerih Karan halkının yaşadığı bölge, günümüzdeki Dağıstan'ın en eski silahçılık ve kuyumculuk merkezi olan Kubaçi bölgesiydi. Kubaçi bölgesi yüzyıllardır miğfer, kolluk, ellik ve örme zırh yapması ile ünlüydü. Burada imal edilen örme zırhlar Kabartay prensleri tarafından tutulan bir savaş eşyasıydı (Çelik, 2016: 78).

Tebriz civarındaki Beşköy'de demir zırhların üretildiği bir imalathane mevcuttu. Bu bölgenin çevresi iki mil olup bir tepenin üzerinde yer almaktaydı. Burada demir zırh yapan zanaat erbabından başka kimse oturmazdı. Buraya kabul edilmenin ön şartı ise, zırh yapma işini öğrenmek isteyen bir kişi, mesleği öğrendikten sonra buradan başka bir yere gitmeyeceğine, köyün diğer mensupları ile beraber yaşayacağına ve zırh yapma mesleğini icra etmeye başlayacağına dair taahhüt aldıktan sonra kabul edilirdi (Barbaro, 2016: 71-72). Uzun Hasan'ın ordusunda bulunan süvari atların üstleri, demirden veya gümüşten yapılmış ve zincirlerle birbirine bağlanmış küçük dört köşeli zırhlar ile örtülmüştü. Yere kadar uzanan demir zırhların eteğinin dipleri ve püskülleri altın işleme ile işlenmişti. Diğer atların bir kısmı deri ile bir kısmı da deri ve ok geçemeyecek kadar kalın kaba ipekle örtülmüşlerdi (Barbaro, 2016: 71).

6.3.Miğfer

Örtmek, gizlemek ve korumak anlamlarına gelen “*gafir*” kökünden türeyen ve çok eski tarihlerden beri kullanılan miğfer, savaşlarda savaşçının başını, alın, ense, burun gibi kısımlarını dışarıdan gelebilecek darbelerden koruması açısından önem taşırdı (Çoruhlu, 2020: 21). Miğferler, farklı malzemelerden ve değişik türlerde imal edilirdi. Miğfer imalinde demir ve çelik madenleri önde gelen malzemeler arasında yer alırdı (Duman, 2020: 156).

XI. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'da yarımküre ve konik şekilli miğferler yerine küre şeklindeki miğferler istifade edilmeye başlanmıştır. Böyle miğferlerde kubbeli kısım yukarıya doğru konik şekli alırdı. Alt kısmı sferik, üst kısmı ise konik olan bu miğferler soğuk silahların darbelerine karşı en itibarlı şekil sayılırdı. Bu tür miğferlerin kullanımı XIX. yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiştir (Ahmedov, 2013: 24).

XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başlarında sferokonik miğferin muhtelif şekilleri kullanılmaya başlandı. Bu miğfer, Tebriz'de yapılmış olup, kubbe ve taç olmak üzere iki

parçadan meydana gelirdi. Bundan başka, Vavel Saray Müzesi'nde bulunması nedeniyle “*Vavel miğferi*” adı verilen miğfer, İldenizler miğferinin devamı niteliğindedir. Sankt-Peterburk ve Ermitaj'da aynı türe ait iki adet miğfer bulunmaktadır. Araştırmacıların vermiş olduğu bilgilere göre XIV. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da yapılmaktaydı. Ermitaj'da bulunan miğferlerin her biri vahit levhadan yapılmış, sferokonik düz kubbe ve derin taçtan müteşekkildir. Kubbesi taç ile birlikte dövme usulü ile yapılmış olsa da, onun taç ile birleşme yeri enli nakış çizgi ile süslenmiştir. Miğferin üzerinde bir yazı bulunsa da, okunamayacak derecede kötü bir durumdadır (Ahmedov, 2013: 26, 28).

XV-XVI. asırlarda “Tülbent miğfer” adı verilen bir miğfer türü daha bulunmaktaydı. Miğferin özellikleri ise yüksek, miğferin ön tarafında gözler için kesikleri olan taç, düz veya çizgili, yukarıya doğru daralan ve tülbente benzer kubbe; kubbenin şiş ucu kümeli, baklava şekilli uçlukla tamamlanır; tacın aşağı kısmına halkalı tor asılırdı. Araştırmacılara göre Tülbent miğfer türünün ilk şekli XV. yüzyılda Tebriz şehrinde ortaya çıkmıştır. Tebriz'den şimale (Şirvanşahlar Devleti), garba (Osmanlı Devleti ve Memlükler Devleti), şarka (Timur Devleti) doğru yayılmıştır (Ahmedov, 2013: 29).

6.4.Kalkan

Ateşli silahlar icat edilmeden önce savaşçılar ok, kılıç, mızrak, gürz gibi saldırılara karşı kendilerini savunmak için kalkan kullanırlardı. Erken dönem örneklerine göre ilk kalkanların tutamağı ağaç parçalarından yapılmıştır (Çoruhlu, 2001: 260).

Azerbaycan'da kalkanlara, Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi'nin Silahlar ve Bayraklar bölümünde muhafaza altına alınmış bir şekilde rastlanmaktadır. Müzede bulunan kalkanlar, bakır ve çelikten dövme usulü ile işlenmiş olduğu görülmektedir. Kalkanların üzerine insan, geometrik figürler, nebati motifler, sekiz taçlı gül nakışı, kıvrılmış üzüm filizi, atlı süvariler, aslan ve insan tasvirleri işlenmiştir. Metal ürünler üzerindeki nakışlar ince sanatın gelişmişlik seviyesini öğrenmemiz açısından imkânlar sunmaktadır (Aliyeva, 2009: 250-255).

6.5.Mızrak

Orta Çağlarda imal edilen soğuk silah türleri arasında görülen mızraklar önemli yer tutardı. Mızrak kelime anlamı olarak dürtmek, atmak, fırlatmak ve delmek anlamlarına gelen “*zerk*” kökünden türemiştir. Hem piyade, hem de süvari askerleri tarafından kullanılan sert ve esnemeyen uzun-ince ahşap bir gönderle ucuna takılmış taş, kemik, boynuz, bakır, tunç, demirden imal edilmiş batırıcı, dürtücü ve delici özelliğe sahip yakın-uzak savaş silahıdır. Mızrak temrenleri kendi büyüklüğü ve yapısına göre değişmekteydi. Yassı, yaprak şekilli, üç-

dört köşeli asimetrik, yarım oval şekilli, uzatılmış beş-altı köşeli ve kalın başlı temren olarak imal edilmekteydi (Vahabova, 2004: 165-166; Terzi, 2020: 3). Aynı zamanda baklava dilimli temrenler de bulunmaktaydı. Temrenlerin uzunlukları ise 12-80 cm arasında değişkenlik göstermekteydi (Duman, 2020: 113).

6.6.Ok ve Yay

Tarih öncesi dönemlerden beri savaş ve av aleti olarak kullanılan okların imal edilmesi zaman ve sabır gerektiren bir zanaattı. Ahşaptan ok çubukları, kesildikten sonra kalınlıklarına göre biçimlendirilir, bıçak vasıtasıyla şekil verilir ve uzun bir süre nemsiz bir ortamda bekletilmeye alınır. Ardından ok ustalarına gönderilirdi. Bir okun tamamen hazır hale gelmesi için 3-5 yıllık bir süreye ihtiyaç vardı (Duman, 2020: 73).

Okun uzun ve kısa olması gibi belirli bir ölçüsü olmazdı. Çünkü ok atacak kişilerin kendi kol ölçüsü vardı. Okun uzunluğu ise kulak memesinden başparmak dayanağına kadar olurdu. Ok, daha uzun ve daha kısa olduğu takdirde kişinin kol ölçüsüne uymazdı. Kol ölçüsüne uymayan ok, doğru ve isabetli bir atışın yapılmasına engel olmaktaydı (Beyhakî, 2020: 35).

Yay (kavs, kemân) tek parça veya birleşik elemanlardan oluşmuş, ortada yer alan kabzasının iki tarafında simetrik biçimde eğilmiş iki ucu arasına kiriş gerilen bir savaş aletidir (Bozkurt, 2007: 333). Dıştan bakıldığında yayın, düz olmayan eğri kabzası, eğri başı ve eğri kasanı olurdu. Yayın bozulmaması için, yay eğri bir hal aldığı zaman hemen ateş ile düzeltmek gerekirdi. Böylece yay, ateş ile sağlamlaştırılmış olurdu (Beyhakî, 2020: 33-34).

6.7.Kılıç

Orta Çağlarda hem savunma hem de müdafaa aracı olarak kullanılan kılıç, bıçak ve hançerlerden de istifade edilmiştir. Kazılarda elde edilen materyallerde düz ağızlı olmak üzere iki tarafı kesici ve eğri ağızlı kılıçlar ortaya çıkartılmıştır. Bu silah örneklerine Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi'nin silah koleksiyonunda rastlamak mümkündür. Eğri ağızlı kılıçların hafif olması, yakın mesafeli savaşta hızlı hareket etme kabiliyetine sahip olunması, aynı zamanda düşmana ağır darbeler vurulması nedeniyle düz ağızlı kılıçlara göre daha çok tercih edilirdi (Aliyeva, 2011: 250-253).

Zencan, Tebriz ve Ebher önemli kılıç üretim merkezleri arasında yer alırdı. Burada bulunan kılıçlar demir ocağından çıktıkları şekildedir. Üzerinde süsleme ve kabzası olmayıp sade bir görünüme sahiptir. Kılıçların ateşte uzun süre dövülmesi sonucunda incelmesine neden olmuştur. Bu da kılıcın bir ipe, halata veya tahtaya değdiği zaman uzun bir vakit tınlamasına neden olmaktadır (el-Gırnâfî, 2018:192).

İlhanlılar döneminde Tebriz, çelik üretiminde önemli bir merkezdi. Çeliğin işlenmesi için gerekli olan yüksek oktanlı yakıt ve taşkömürü kaynaklarının bulunması çelik üretimini önemli kılmıştır. Bu nedenle kılıç imali için gerekli madenlerin olması Tebriz’de silah üretim merkezi olduğunu göstermektedir (Uyar, 2007: 195; Paydaş-Korkmaz, 2020: 445).

Kılıç yapımı ve süslemesi büyük bir ustalık gerektiren bir işti. Kılıç, savaş silahı olması yanında özel hediyeler arasında da yer alırdı. Hükümdarlar, namlusuna altın ve gümüş kakmalar ile işlenmiş zafer ve saadet dilekleri, kelime-i tevhid, ayet ve hadislerin olduğu kılıçları hediye olarak gönderirlerdi. Sahibinin şerefini simgelemesi nedeniyle savaşta mağlup olan kumandan, kendisi tarafından galip gelen kumandana kılıcını verir, ancak gösterdiği kahramanlık neticesinde bu durumu hak etmeyen kumandanın ise kılıcı alınmazdı (Bozkurt, 2002: 407).

6.8.Gürz

Türkçe topuz ve bozdoğan, Arapça *debbûs*, *amûa* ve *mitraka* adlarıyla da bilinen gürz, ateşli silahların icadından önce insanların yakın dövüşte kullandıkları vurucu, ezici, parçalayıcı gibi özellikleri olan bir saldırı silahıydı (Çoruhlu, 1996: 327).

Gürzler, ağaç ve taş gibi malzemelerden yapıldığı gibi demir, bakır, tunç ve pirinç gibi dayanıklı madenlerden de yapılmaktaydı. Gürzler genellikle sapı ahşap, topuz kısmı ise maden olanları tercih edilmesine rağmen tamamı maden veya ahşap olan gürzler de tercih edilirdi. Piyadeler, taşınmasının kolay olması nedeniyle kuşak veya kemere sokulmuş bir şekilde ahşap ve hafif gürzleri belllerinde taşırlardı. Süvariler ise, zırh parçalama amacı ile imal edilen dikenli ve ağır madenileri, eyerlerinin sol tarafına asarak kullanırlardı (Çoruhlu, 1996: 327). Gürzün etkisini arttırmak için ise başlıkların üzerine birçok çıkıntı yapılmıştır (Duman, 2020: 120).

6.9.Mancınık

Arapça’da *mecnak*, *mancenîk*, *mincenîk* şekillerinde kullanılan kelimenin Farsça *men cî nîk*, *men ce nîk*, *mencek*; Yunanca *mekhanike* (*çark*), monagkondan geldiği konusunda farklı görüşler yer almaktadır. Araplar mancınık kuran veya kullanan kişiye *cânik*. Mancınık uzmanlarına *mancinîkî*. Mancınıkla atılan taş *cünuk* demektirler. Daha küçük bir tür mancınığa ise *arrâde* adı verilirdi. Ayrıca *kazzâf* ve *hattâre* kelimeleri de mancınık için kullanılan isimlerdi (Bozkurt, 2003: 564).

Savaş esnasında ağır taş güller, pamuk, bez ve paçavra gibi malzemelere tutuşturulan yanıcı maddeler, büyük cam kavanozlar veya küplerin içine akrep gibi hayvanlar doldurularak mancınıklar vasıtasıyla düşman ordusu üzerine fırlatılırdı. Düştüğü yerde kırılan kavanozlar

içerisinden çıkan akrepler düşman içinde büyük bir panik etkisi yaratarak ordunun dağılmasına neden olmaktadır (Bozkurt, 2003: 566).

Mancınığın yeni icat edilmiş olması ve eski dönemlerde şehir istihkâmlarının çok güçlü olmaması nedeniyle mancınıklar uzun süre insan gücü ile kullanılmıştır. Mancınığın çalışma yöntemi ise, insan gücü ile halatların gerilip, meydana gelen baskı sonucunda mancınık kolu hızlı bir şekilde havaya kaldırılır ve malzemenin uzağa fırlatılması ile çalışırdı (Duman, 2020: 165).

6.10.Hançer

Arapça asıllı bir kelime olan hançer ortalama 30-35 cm uzunluğunda eğri, sivri uçlu, çift veya tek ağızlı bir savaş silahıdır. Eğri olmasından dolayı düz ve çift ağızlı kamalardan ayrılmaktadır. İlk vuruş anında, daha iyi kesmesi ve daha kolay saplanması nedeniyle hançerler eğri bir özelliğe sahiptir. Namlu uzunluğu 45 cm'yi geçenler ise kısa kılıç sayılırdı. Namlusu kın denilen bir mahfaza içinde ve kabzası kolaylıkla ele gelebilecek şekilde bel kuşağına sokularak veya kemere asılarak taşınırdı. Hançer, teke tek mücadelelerde kullanılmasına rağmen fırlatıldığında ise uzak dövüş silahı görevi görmekteydi (Çoruhlu, 1997: 548).

6.11.Bıçak

Yakın mesafeli muharebelerde kullanılan bir diğer silah türü ise bıçaklardı. Hançerlerden ayrılan özelliği tek ağızlı olmasıdır. Düz ve eğri ağızlı olmak üzere iki gruba ayrılır. Kazılardan elde edilen materyallere göre bıçaklar, kemik, boynuz, ağaç ve metalden hazırlanmış desteği ile ağız kısımları çelikten imal edilmiştir (Aliyeva, 2011: 256). Duvin'de yapılan arkeoloji kazılarında elde edilen bıçaklar dairesel ve dört telli olup uc kısmı sivri bir özelliğe sahip olduğu görülmektedir (İbrahimov, 1995: 14).

Orta Çağlarda meydana gelen mücadeleler, dahili ve harici savaşlar neticesinde şehir sanatkarlığında silah imal edilmesine neden olmuştur. Silahların hazırlanmasında uzman ustalar tarafından çeşitli türlerde silahlar yapılmıştır. Arkeolojik kazılar neticesinde günümüze kadar gelmiş materyaller olarak ortaya çıkarılmıştır. Elde edilen materyaller maddi ve kültürel medeniyet hakkında bilgi sahibi olmamız açısından büyük öneme sahiptir.

7.Çömlekçilik Endüstrisi

İnsanlık tarihinin en eski endüstri dallarından ve önemli ihtiyaç eşyalarından olan çömlekçilik, kilin özel oluşuma düşürülmesi ve özel pişirilmesi ile meydana gelen endüstri alanıydı. Çömlek, toprağın çamur haline getirilmesi veya kille karıştırılması sonucunda,

çömlekçi çarkı yardımıyla çamur veya kile şekil verilmesi ile meydana gelirdi (Halilov, 2017: 214; Babayeva, 2020: 68).

Kil kablur boyutu, biçimi, üzerindeki desenleri, hazırlandığı malzeme ve teknolojisine göre birbirinden farklıydı. Bu sanat alanındaki teknolojik sürecin araştırılmasında bize yardımcı temel maddi kültür örnekleri seramik fırını ve kil kaplar oluşturuyordu. Yapılan arkeoloji kazıları sırasında Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde kazı materyalleri bulunmuştur (Halilov, 2017: 214).

XI-XII. yüzyıllar çömlekçiliğın geliştiğı dönemler olmuştur, bunun yanında Hazar Denizi sınır bölgeleri ve Azerbaycan'da yeni çömlekçilik merkezleri açılmıştır (Bakır, 2001: 171). Berde, Beylekan, Gence, Kebele, Nahçıvan, Bakü, Meraga, Şamahı, Şabran, Tebriz ve Erdebil önemli çömlekçilik merkezleriydi. Bu bölgelerde yapılan kazılarda kil, toprak, fayans, sarnıçlar, hayvan ve bitki motif işlemeli sürahiler, fincanlar, tabaklar, vazo ve bardaklar gibi materyaller bulunmuştur (Mustafayev, 2002: 58; Haydarov, 2007b: 58-59).

Tebriz'de renkli el süsleri, insan ve bitki tasvirlerinin işlendiğı saksı kablur, kasa, su bardağı eşyalar yapılırdı (Onullahi, 1982: 44). Ayrıca Beylekan, Gence ve Şamahı şehirlerinde yapılan kazılarda sırlı ve sırsız saksı materyaller de ortaya çıkarılmıştır. Üretimine Orta Çağlarda başlanmış olup, sırlı saksı kablur üzerinde çeşitli renklerde resimler, insan, nebati ve hayvan resimleri ile süslemeler, süslerin üzerine ustanın adı, hikmetli sözler, şair ezgileri yer alırdı (Haydarov, 2007a: 342).

Çömlek yapımı zırlama-perdahlama, kurutma, pişirme ve sırlama gibi aşamalardan geçirdi. Şekil verilen çömleklerin kurutma aşamasına geçmeden önce, üstünün boyanması ve süslenmesi işlemine zırlama denilmektedir. Bu aşamada çömlek sertleşene kadar iki gün bekletilirdi. Çömlek tam kurumamışken yüzeyi parlatılır ve buna da perdahlama adı verilirdi. Bu aşamalardan sonra ise çömlekteki nemin atılması için güneşte bekletilirdi. Güneşin olmadığı durumlarda “yanalak” adı verilen işlik odalarında bir gün kalacak şekilde bırakılırdı. Çömleklerin son aşaması fırınlama ve sırlanmasıydı. Sırlama işlemi için toz kıvamında sır, inceltmiş çakmak taşı, kurşun ve camsı maddeler su yardımıyla karıştırılarak sır eriğı hazırlanırdı. Çömlekler, camsı özellik alması için bu sır eriğinin içine daldırılarak fırınlara atılırdı. Böylece çömlek tamamen hazır hale gelmiş olurdu (Babayeva, 2020: 69). Çömlekten imal edilen materyaller ile maddi kazanımlar da elde edilmektedir. Çevre hükümdarlar tarafından siyah renkle desenlenmiş kıymetli ağır kaplar, tabaklar, ritiller, taslar, ibrikler ve

kulplu bakraçlar gibi çömlek ürünleri her yıl vergi olarak Azerbaycan hükümdarlarına takdim edilirdi (İbn Havkal, 2014: 271).

Gürcistan'da da çömlekçilik endüstrisi büyük gelişme göstermiş bulunmaktaydı. Özellikle XI-XII. yüzyıllarda Tiflis, Dmanisi, Rustavi gibi şehirlerde sırlı kablur üreten büyük endüstriler bulunmaktaydı. Aynı zamanda Tiflis, çok renkli camlarla kaplanmış ve süslenmiş camlı kablurun imal edildiği önemli merkezlerden biriydi (Lordkipanidze, 1987: 38). Ayrıca Gudarekhi, Ujarma, Urbnisi, Nekresi, Cheremi, Nokalakevi, Zhinvali, Gavazi, Areshi, Javakheti bölgesinde Akhalkalaki, Chapala, Gremi ve Telavi gibi bölgelerde çömlekçilik sanat eserlerine ait her iki tarafı sırlı, beyaz duvarlı kil eşya ve fayans parçalarına rastlanmaktadır. Ayrıca günlük hayatta kullanılan kaseler, bardaklar, kadehler, kavanozlar ve sürahiler gibi örnekler bulunmuştur. Bu örnekler ise Gürcistan Ulusal Müzesi'nde saklanmaktadır (Bakhtadze, Tarihsiz: 6, 13).

Arkeoloji araştırmaları ve incelemeleri sonucunda Tiflis, Dmanisi, Rustavi, Gavazi, Trani, Zhinvali ve Ktsia manastırlarında çömlek atölyeleri bulunmuştur. Çömlek atölyelerinde yapılan kazılarda fırınlar, bitmiş ürünler, pişirme için gerekli ekipmanlar ve yarı mamül ürünler ortaya çıkarılmıştır (Bakhtadze, Tarihsiz: 14).

Çömleklerin yüzeyleri kazıma veya fırça boyası ile yapılan geometrik ve bitkisel motiflerin yanında hareket halinde gösterilen hayvan, toynaklı hayvan bedenleri, kuş, insan tasvirleri işlenmiştir. Ayrıca insan özellikli parlayan güneş diski tasvirleri ve tam boy dans eden kadın figürleri ise ilgi çekici özelliğe sahiptirler (Bakhtadze, Tarihsiz: 13).

X-XIII. yüzyıllarda çömleklerin yanı sıra sade, aile kili tabaklarda çok miktarda imal edilmiştir. Bu kil kablur daha önce bilinmeyen yöntemler ile süslenmiştir. Kalın duvarlı ev, ince duvarlı, küçük boyutlu, zarif işlenmiş kabartma kadehler, bardaklar ve dışarıdan kırmızı ve siyah boyalarla süslenmiş içe kablur da imal edilmiştir (Bakhtadze, Tarihsiz: 14).

8. Tarım Endüstrisi

İnsanoğlunun en eski uğraş alanlarından ve yaşamın temel kaynağı olan tarım, Azerbaycan ve Gürcistan'da gelişme gösteren önemli iktisadi alanlardan biri olmuştur. XI-XIII. yüzyıllar arasında Azerbaycan, Doğu'nun en gelişmiş tarım ülkeleri arasında yer alıyordu. Moğol istilalarına kadar önemini koruyan tarım, kent ve kırsal kesimin temel uğraş alanı olarak teşkil etmekteydi. Azerbaycan ve Gürcistan topraklarının verimli olması, bölgede Hazar Denizi, Kür ve Aras nehirlerinin bulunması, dağlık ve ormanlık alanlara sahip olunması neticesinde iktisadi alan için bölge coğrafyasına birçok imkân sağlamıştır.

El-Gırnâtî, yeryüzünün en verimli ve bayındır bölgeleri olarak Ermeniye, Azerbaycan, Mâh Dinûr, Mâh Nihavent, Kirman, Isfahan, Humus ve Taberistan bölgelerini zikretmiştir (el-Gırnâtî, 2018: 107). Tacü's Selmânî'ye göre ise Beylekan, Berde (Berdaa), Gürcistan, Ermeniye ve Tiflis en bayındır bölgeler arasında yer almaktaydı (Tacü's Selmânî, 1999: 42). Erdebil, Meraga, Merend, Beylekan, Şeki, Kabala, Berzenc, Şavaran, Bakü, Berde, Mugan, Hoy, Selmas, Urmiye, Tebriz, Uşnuh, Ahar, Duvin, Enderabad, Tesvab, Gence, Tiflis, Babü'l Ebvab, Kartli, Kolhis gibi şehir ve bölgeler önemli tarım merkezleri arasında yer alırdı.

Orta Çağ kaynaklarında Azerbaycan şehirlerinin genel özellikleri ifade edilirken tarım ürünleri bakımından zengin, sulak toprakları, bağ-bahçeleri verimli ve nezih, nimeti bol, bolluk ve bereket diyarı olarak bahsedilmiştir. Bolluk ve bereket diyarı olması nedeniyle Mukaddesî, bölgeye Rehab adını vermiştir (Mukaddesî, 2015: 380). İstahri ise, bereketli topraklar olduğundan bahsederek, bölgeyi görmeyenler için *“anlatılanları kabul etmeyip inkâr ederler”* ifadelerini kullanmıştır (İstahri, 2015: 180).

Safvetü's-Safâ'da Pernik Köyü'nde meskun olan Pire Yusuf adlı birinin pamuk yetiştirdiği, aynı köyden bir müridin ise pirinç yetiştirdiği ve bu pirinci Gilan'a götürdüğü, Mugan'a bağlı Berzend Köyü'nde bir talibin arpa yetiştirdiği ve Kelhoran Köyü'nde ise arpa anbarının bulunduğu bilgisine yer verilmiştir (Aksoy, 2024: 86).

Hamdullah Müstevfi bölgenin verimli olmasından övgü ile bahsetmiştir ve ayrıca Halhal şehri civarında çok iyi otlakların bulunması nedeniyle çok güzel bir yoğurdunun bulunduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda bu yoğurt peynir gibi kesilmekteydi (Hamza, 2008: 116; Çiftçi, 2016: 50).

Verimli bir ülke olan Gürcistan'da da iklim güzel olup, yazları sıcak ve kışları ise kuru ve soğuk bir hava özelliği görülmekteydi. Sıcak havalar Mayıs ayında başlayıp Kasım ayına kadar devam etmekteydi. Bol miktarda tahıl, sebze ve meyve gibi ürünler elde etmek için bu dönemler toprak iyice sulanmalıydı. Her çeşit meyve yetiştirildiği gibi mükemmel ve lezzetliydi (Chardin, 2014: 207).

8.1.Sulama Kanallarının Açılması

Azerbaycan ve Gürcistan, Orta Çağ döneminde en önemli tarım alanları arasında yer almaktaydı. Bölge nüfusunun çoğunluğu ise tarım ve hayvancılık ile uğraşıyordu. Bazı kesimlerde iklim şartlarının elverişli olmasına rağmen, bazı kesimlerde ise tarım alanlarının sulanması için su kaynaklarına ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu nedenle devlet yöneticileri tarımın

geliştirilmesi amacı ile kanalların açılmasına, tamir edilmesine, kehrizlerin kazılmasına ve barajların yapılmasına öncelik vermek suretiyle büyük yatırımlarda bulunmuşlardır.

Celaleddin Harezşah'ın vezirlerinden Şerefülmülk, masraflarını kendisi karşılamak üzere Aras Nehri üzerinde birçok kanallar açtırmıştır. Bu kanallara ise *Şarkî*, *Fahrî* ve *Nizamî* adlarını vermiştir. Bu kanalların açılması ile birlikte üç nahiye ortaya çıkmıştır. Keştasf seferinden sonra Aras Nehri üzerinde yeni bir kanal daha açılması için karar kılındı. Kanalın açılacağı bölgede çok sayıda kavak ağacının bulunması neticesinde hepsi ateşe verildi. Ağaçların ortadan kaldırılması ile beraber derin bir kanal açıldı. Bu kanala ise *Huy* adı verilmiştir (Asım, 1934: 110).

Sâsânî hükümdarı Kubad Şah²⁹ döneminde Kür Nehri'nden Beylekan'a kadar büyük bir su kanalı açılmıştır. Kanalın etrafında tarım ve mera alanları, bağlar bahçeler ve yeni yerleşim yerleri kuruldu. "Barlas" adı ile kurulan kanal, zamanla "Cavurark" adını almıştır. Bu kanal Moğol akınlarına kadar faaliyetini devam ettirmiştir (Karabağlı, 1990: 1-2).

Timur dönemi önemli müellifleri arasında yer alan Şerefüddin Ali Yezdî'de açılan bu kanal hakkında bilgi verirken, "*önceki devirlerde yaşayan padişahlardan biri*" olarak tasvir ettiği Kubad Şah'ın Aras Nehri'nden büyük bir kanal açtırdığına değinmektedir. Açılan bu kanal zamanla dolmuş ve ortadan kaybolmuştur. Yezdî'ye göre Timur, bir av sırasında bu eski kanala düşer ve kanalı yeniden kazdırarak yeniden su doldurulmasını ve hizmete açılmasını buyurmuştur (Yezdî, 2019: 383).

Timur, 1403'te çıktığı Gürcistan seferinde kışlamak üzere Karabağ'da bulundu. Bu sırada 1220'de Moğol akınları sonucunda yıkıma uğrayan Beylekan şehrinin de yeniden imar edilmesi için bir ferman yayınladı. Mimarlar ve mühendisler tarafından hazırlanan plana göre şehrin etrafı hendekler ile çevrilecek, pazarlar, evler, hamamlar, kervansaray, şehristan, bağ ve bahçeler ile inşa edilecekti. Şehrin imarı bir ay kadar bir sürede tamamlandı (el-Hüseynî, 2011: 40; Yezdî, 2019: 420).

Beylekan şehri meskûn bir hale geldikten sonra, burada bulunan sakinlerin refah ve saadetinin arttırılması, ayrıca şehrin su tedarikinin sağlanması için Aras Nehri'nden Beylekan şehrine 6 fersah uzunluğunda ve 15 arşın genişliğinde olmak üzere bir kanal açıldı. Bu kanal,

²⁹ Sâsânî hükümdarı olup Firuz (Piruz)'un oğludur. 488-498, 501-531 tarihlerinde iki dönem halinde iktidarda bulunmuştur. Kubad Şah, Hazar akınları, Mazdek akımı, Akhunlar'a karşı verilen ağır vergiler nedeniyle hazinenin boşalması gibi buhranlı bir dönemde Sâsânî tahtına geçmiştir (Altungök, 2015: 108-113). Kubad Şah, imar işlerine de büyük önem vermekte olup güzel eserler bırakmıştır. Şirvan'a kadar olan bölgeleri fethettikten sonra Arrân /Errân'da Berdea, Bab el-Ebvab ve Beylekan şehirlerini inşa ettirmiştir (İbnu'l-Belhî, 2008: 78, İbnü'l-Esîr, c. 1, 2016: 376).

Barlâs kabilesinden dolayı Barlâsî/Barlâs adı olarak bilinmektedir (Şâmî, 1987: 346; Strange, 2015: 234; Yezdî, 2019: 420).

Barlâs kanalı Aras Nehri'nin Cenkşi Köşkü denilen bir mevkiinden başlayıp Sorhe Pil (Serhapul) mevkiine kadar devam etmektedir. Açılan kanal sayesinde birçok tarım bölgesi, bağ bahçe ve şehir mamur hale gelmiş oldu (Aka, 2000: 125; Yezdî, 2019: 383).

XIV. yüzyıl başlarında Tebriz şehrinde bağ ve bahçelerin sulanması için Sehend Dağı'ndan doğan Mehran Nehri'nden su tedariki yapılmıştır. Hamdullah Müstevfi, Tebriz'de 900'den fazla su kuyusu bulunmasına ve her yeri dolaşmasına rağmen yine de yeterli olmadığını söylemektedir. Aynı zamanda şehrin içme suyuda, kanallardan ve kuyulardan sağlanmaktadır (Hamza, 2008: 112; Çiftçi, 2016: 45).

Tebriz'de 709 Muharrem (Haziran 1309)'de Ab-i Sera Nehri ise kanallar açmak vasıtasıyla Kenan-Kuh'tan Reb'i Reşidi'ye kadar ulaştırıldı. Kanalın açılması ile beraber Tebriz civarındaki mahsullerin ve tarım alanlarının artmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca dönemin kaynaklarından olan Tarih-i Olcaytu adlı eserde *“Hace Reşid Tebriz'e nice hayırlar, sayısız iyilikler yapmış; sınırsız nimetler ve değerli işler yapmışsa da hiçbirini bu hayırlı işin ölçüsüyle kıyaslanamaz ve bu keremin ağırlığına sığmaz”* sözleri ile kanaldan büyük bir övgüyle bahsedilmektedir (Örs, 1992: 150-151).

Yeni açılan kanalların yanında Urmiye, Uşnuh, Merend Meraga, Hoy gibi bölgelerde var olan sulama kanalları da yapılan onarım işlemlerinden sonra halkın hizmetine sunulmuştur (Şemşek, 2023: 75).

Gürcistan arazisinde de sulama kanallarının açılmasına önem verilmekteydi. Gürcü Kralı Laşa Giorgi (1213-1223) döneminde elde edilen başarılı mücadeleler neticesinde ülkenin iktisadi ve kültürel hayatı büyük bir gelişme gösterdi. Bu durum, Kraliçe Tamara'nın iktidarı dönemindeki kalkınma hareketlerinin daha da artmasına, şehir ve köylerde nüfusun artması, üretim alanlarının genişlemesi nedeniyle kurak arazilerin sulanması büyük önem taşıyordu. Bu nedenle Kraliçe Tamara 119 km uzunluğunda Alazani ve 20 km uzunluğunda Samgori kanalları inşa ettirmiştir. Alazani sulama kanalı 53.000 hektarlık bir araziye sulama kapasitesine sahipti. Ayrıca bu kanallardan başka Triponi ve Mukhrani gibi kanalların açılmasına da öncülük etmiştir (Lordkipanidze, 1987: 14-15; İberieli, 2014: 185-186).

Ayrıca Kraliçe Tamara, içme suyuna da önem vermekteydi. Bu nedenle 1202'de kral vekili Anon, Şio Mğvime çölünde yer alan Shaltbi'ye 7 km mesafeden içme suyu getirmiştir.

Açılan kanallar Orta Çağlar'da Gürcistan'ın hidroteknik başarılarının eşsiz örnekleri olarak görülmekteydi (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 158).

Gürcü Kralı III. Davit'te (1089-1125) ticaretin gelişmesi için birçok imar işlerine büyük önem vermiştir. Kartli bölgesinin en önemli kültür ve ticaret merkezi haline getirdiği Gori şehrini inşa ettirdi. Ulaşım ağının zenginleşmesi amacıyla kötü yollar onarılarak genişletildi ve yolların zemini ise taşlarla döşendi. Ulaşım engel olan nehirler üzerinde ise köprüler inşa ettirmiştir (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 145; İberieli, 2014: 176).

İktisadi ve ticaret hayatının geliştirilmesi için kurulan yeni şehirlerden biri de İlhanlı vezirlerinden Sadreddin Halidi'nin başarısızlıkla sonuçlanan ve Kür Nehri üzerinde inşa ettirdiği şehirdi. Vezir, Arrân kışlağında Kür Nehri kıyısında *“Bağdat'ı görmeyen dünyayı görmemiş sayılır”* sözüne binaen Bağdat seviyesinde bir şehir kurma düşüncesine sahipti. Şehrin temeli atıldı ve büyük masraflarda bulunarak içerisinde evler, hamamlar, ribatlar, dükkanların bulunduğu bir şehir inşa edilmesine başlandı. Ayrıca yatağı yeniden Kür Nehri'ne bağlanmak üzere şehrin merkezine de bir su kanalı açtılar. Fakat açılan bu kanal, şehrin imarı tamamlandıktan sonra felakete sonuçlanmasına neden olmuştur. Şehrin inşasının tamamlanmasının ardından Elbruz ve Abhaz Dağları'nın eriyen kar sularının Kür Nehri ile birleşmesi sonucunda uygun bir plana sahip olmayan şehir sular altında kaldı ve böylece şehirde toprak yığınının başka bir şey kalmamış oldu (Aksarayî, 2023: 189).

8.2.Zirai Bitki Üretimi

8.2.1.Pirinç

Kabuğu ayıklanmamış haline çeltik, kabuğu soyulmuş beyaz taneye ise pirinç denilirdi. Farsça *“erz”*, *“sâfi erz”*, *“ak pirinç”* adları ile de anılan bu bitkinin üretimine büyük önem verilmekteydi (Emecen, 1993: 265).

Çeltik, buğdaygiller familyasından olup, buğday, arpa ve mısır gibi besleyici değeri yüksek tahıllar arasında yer almaktadır. Aynı zamanda çeltik, hayatın en kıymetli ve en çok sevilen tarım ürünleri arasında yer alırdı. İlk olarak Hindistan'dan Hazar Denizi kıyılarına ve Mezopotamya bölgesine, buradan da Akdeniz bölgelerine yayılmıştır (Emecen, 1993: 265; Bakır, 2023: 144).

Bol taneli ürünler arasında yer alan, sulak alanlar ve nemli topraklarda yetiştirilen pirinç, Beylekan, Deraverd, Duvin (Debil), Gence, Gılân-ı Feşlûn, Hoy, Nûdez, Tebriz (Çelebi, 2008: 317, 329; Hamza, 2008: 101; İbn Havkal, 2014: 262; Çiftçi, 2016: 52, 58; Venedikli Tüccar, 2021: 157), Meraga, Erdebil, Güştasfi (Geştasfi), Talış, Kür ve Aras nehirleri arasında kalan

bölgelerde üretimi yapıldı. XII-XIII. yüzyıllarda önemli pirinç üretim merkezleri ise Şeki, Nahçıvan ve Mugan şehirleri ve Lankeran bölgesinde bulunurdu (Haydarov, 2007a: 334; Haydarov, 2007b: 49; *Azerbaycan Tarihi*, 2014: 77). Güştasfi (Geştasfi) bölgesinin deniz kenarında olması ve Kür ve Aras nehirlerinin zamansız taşması pirinç yetiştiriciliği için tabii şartlar meydana getirmiştir. Tarım işiyle uğraşan yerli halk, bu durumdan istifade ederek pirinç üretimi ile meşgul olmuşlardır (Piriyeu, 2003: 232).

1403'te Timur'u ziyarette bulunan İspanyol elçi Clavijo, Aras Nehri ve civarında bulunan pirinç tarlalarından; *"Burada halk, yerleşik ve kalabalıktır. Burada bol bol pirinç yetişmekte ve mahsul, bütün bu bölgeye yetmektedir. Gerçi buralarda buğday ve arpa yetişmiyor fakat pirinç o kadar bol ki atlara bile pirinç veriliyor"* şeklinde ifade etmiştir (Clavijo, 2016: 229). Hazar Denizi civarında da *"el-mevlâni"* adı ile bilinen bir pirinç türü yetiştirilmekteydi. Pirinç ekiminde, iş gücüne ihtiyaç duyulması nedeniyle pirinç ekimi genellikle erkekler tarafından yapıyordu (Bakır, 2023: 145).

8.2.1.1.Hasat Edilmesi

Pirinç Şubat ayında ekilirdi ve daha sıcak olması nedeniyle güneşe bakan bir bölge seçilirdi. Pirinç tohumları ekimden birkaç gün öncesinden birkaç çanağa konur ve üzeri su ile kapatılırdı. Kırksekiz saatlik bir süre zarfından sonra çanakların suyu dökülür ve gündüz kapalı bir halde güneşe konulurdu. Gece vakti ise gübreye gömülürdü. Pirinç tohumları şişip çatlama yapıncaya kadar beklenirdi.

Ekim zamanı gelen pirinçler ölçülü bir şekilde yeniden sulanır ve iki gün sonra ise şaşırtılırdı³⁰. Şaşırtma işlemine karar verildiği günün bir gün öncesinden pirinç tarlası iyice sulanır ve ertesi gün ise sabah güneş doğmadan önce fideler sökülürdü. Sıra ile yere serilirdi. Pirinç ırmak kenarlarında çok nemli ve rutubetli yerlerde yetiştirilirdi. Pirinç tarlaları devamlı olarak su ile dolu toprak ve taşlardan yapılmış setler içerisinde bulunurdu. Hasat edilmeden önceki haftalarda gerekli olan kuruluğu sağlamak amacıyla susuz bırakılırdı.

Pirinç hasadı zahmetli bir süreçten geçtiği için erkek, kadın ve çocuk herkes birlikte çalışırdı. Hasat zamanı su sıkıntısı çekmemek için su havuzları dolu bir şekilde bekletilirdi. Hasat edilen pirinç, demet haline getirildikten sonra dövülürdü. Böylece taneler ayrılır ve geriye kalan samanda toplanırdı. Ortaya çıkan saman ile perdeler, torbalar, hasırlar, şapkalar, sepetler,

³⁰ Tohumların ilk ekildiği yerden çimlendikten ya da fide haline geldikten sonra, topraklı veya topraksız olarak başka bir yere aktarılmasıdır.

süpürgeler gibi günlük hayatta kullanılmak üzere eşyalar imal edilirdi (Mazaherî, 1972: 290-291).

8.2.2.Buğday-Arpa

Yapılan araştırmalara göre kültür türü buğdayın anavatanı Küçük Asya (Anadolu) ve Güney Kafkasya bölgeleriydi (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 54). Azerbaycan'da önemli buğday ekim alanı ise Tebriz ovasında yer almaktaydı. Evliyâ Çelebi, Tebriz'de yedi çeşit buğday yetiştiğinden bahsetmiştir. Ayrıca bakla ve arpa da bol yetişmekteydi (Çelebi, 2008: 291; Venedikli Tüccar, 2021: 157). Nahçıvan'da ise kara arpa yetiştirilmekteydi. Yağlı olması nedeniyle atlar bu arpadan dört okka yediği takdirde yeterli gelmekteydi (Çelebi, 2008: 269). Şirvan bölgesi de ekincilik için elverişli topraklara ve güzel tarlalara sahip olması neticesinde bol miktarda buğday, arpa ve darı üretimi yapıldı (Şerifli, 2013: 304).

1226-1227 yılında Beylekan ve Erdebil, Harezşahlar tarafından alınması ile beraber Sultan Celaleddin, buranın idaresini Şerefülmülk'e verdi. Bunun üzerine Şerefülmülk, Beylekan mahsulünden 10.000 ölçek buğday ve 10.000 ölçek arpa takdim etmiştir (Asım, 1934: 80-81).

Gürcistan'da 12 çeşit yerli, orijinal ve buğday türü bulunmaktaydı. Aynı zamanda 130 çeşitte melezleme türü korunmuştur. "*Maha*" ve "*Zanduri*" buğday türleri dünyanın hiçbir bölgesinde görülmemiştir. Bu buğday türünün hasadı "*Şnakvi*" adı ile bilinen bir biçme aleti ile yapılıyordu (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 54). Önemli buğday ekim alanı ise Tiflis ve Kura Nehri vadisinin bulunduğu Kartli bölgesiydi (*Gürcistan Tarihi*, 2003: 291). Abhazya bölgesi de deniz kıyısında olması nedeniyle tarım açısından zengin bölgeler arasında yer almaktaydı. Burada buğday, arpa ve darı ekilmekteydi (Beygua, 2000: 35).

Megrelya bölgesinde toprağın nemli olması nedeniyle buğday ve arpa ekildiği dönemde tarlalar sürülmüyordu. Tohumlar tarlanın üzerine serilmekteydi. Toprağın sürülmesi durumunda ekinler zayıf kalmakta ve en ufak bir rüzgâr esintisinde ise ekinler hemen yere serilmekteydi (Chardin, 2014: 113).

8.2.2.1.Hasat Edilmesi

Kasım ayında ekilen buğday ve arpa, Mart ayında şaşırtılırdı. Buğday ve arpanın sararması ile birlikte tırpan ile biçilirdi. Sonrasında ise demetler halinde bağlanırdı. Demet halindeki ekinler harman yerine götürülürdü. Harman yeri ise toz ve saman parçacıklarının yapraklar ve meyvelere zarar vermemek amacıyla, rüzgârlı olmak koşuluyla evlerden ve bahçelerden uzak yerlerde yapılırdı. Harman yeri düz bir zemin olana kadar çığnenirdi. Bundan

sonra zeytinyağı ile karıştırılmış hayvan gübresi harman yerine dökülürdü. Son olarak üzerinden tahta veya taştan meydana gelen bir loğ geçirilirdi. Demet halindeki ekinler çözülerek harman yerine atılırdı. Demir levha yerleştirilmiş tahta silindirleri bulunan ve bir çift öküz yardımıyla çekilen döğen ekinlerin üzerinde dönerek, samanları keser ve başaklar tanelenirdi. Bütün bu işlemlerin ardından taneler anbarlara, samanlar ise samanlıklara doldurulurdu (Mazaherî, 1972: 289-290).

8.2.3.Tahıl

Tarımın temel unsurlarından olan tahıl üreticiliği Berzend, Selmas (Salmas), Merend, Beylekan, Deraverd, Duzmar, Erdebil, Gîlân-ı Feşlûn, Kible, Meraga, Nahçıvan, Nûdez, Tebriz, Tiflis, Ani, Zencan gibi şehirlerde ve Tebriz ile Meraga arasında bulunan Sehend Dağı'nda ekimi yapılmaktaydı (el-Bakuvi, 1992: 71, 86, 95; Hamza, 2008: 101, 120-127; Çiftçi, 2016: 49, 52-60). Kür ve Aras nehirleri kıyısı boyunca yerleşen Şirvan ve Şeki'de de halk tahıl üretimi ile meşgul olmuşlardır (*Azerbaycan Tarihi*, 2014: 77). Erdebil, ticari bir şehir olmasının yanında önemli tarım bölgesi idi. Olcaytu ve Ebu Said'in iktidarları döneminde İlhanlı Devleti'nin ünlü ariflerinden olan Şeyf Safiyyüddîn İshâk Erdebîlî'nin Erdebil'de bir çift tarlası vardı. Bu tarlada tahıl tarımı yapmakta ve çeşitli türlerde tarım ürünleri ekip satıyordu. Aynı zamanda babası Eminüddîn Cebrâîl'de tarım işi ile uğraşan bir çiftçiydi ve tarım faaliyetleri sayesinde zengin olmuştu (Şah, 2007: 163, 281). Yüksek dağ kesimlerinde de tahıl ekimi yapıldığı görülmektedir. Halhal şehrinin ekin yerleri yüksek dağ bölgelerinde bulunmaktaydı ve burada kuru tarım yapılıyordu (Haydarov, 2007a: 334). Ayrıca burada su kaynaklarının yetersiz kaldığı alanlarda sulama kanalları ve arklar açılarak, bol ürün toplanmasına ve bölgenin iktisadi alanda zenginleşmesine olanak sağlıyordu (Şemşek, 2023: 73).

Geniş meraları bulunan Mesheti şehri, Gürcistan'ın tahıl ambarıydı. Aynı zamanda Kraliçe Tamara, Mesheti'nin imkânlarından daha fazla faydalanmak üzere Mesheti'yi Tiflis şehrine bağlamak için Trialeti üzerinden kestirme bir yol yaptırmıştır (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 159).

Megrellerin "ğomi" adı ile bilinen bir tahılları vardır. Bu tahıl, darıya çok benzemektedir. Pirinçte olduğu gibi ilkbaharda ekimi yapılmaktadır. Ekim usulü ise parmakla toprağa bir delik açılmakta, açılan deliğe tohum konulur ve üstü kapatılarak hazırlanmaktaydı. Hasat ise Ekim ayında yapılırdı. Ğomi, toplanır toplanmaz taneleri kurutmak için güneş gören ve yüksek çitlere konulurdu. Yirmi gün kadar çitler üzerinde kalan ğomi kuruduktan sonra toplanırdı (Chardin, 2014: 113-114).

8.3.Meyve Üretimi

8.3.1.Üzüm

Arazi yetiştiriciliğinin en önemli alanlarından biri ise hemen hemen tüm bölgelerde yetişme imkânı bulan üzüm yetiştiriciliğiydi. Bölgede güzel ve bol miktarda üzüm yetiştirilmesi ile alakalı olarak Orta Çağ kaynaklarında kıymetli bilgiler mevcuttur.

Yüksek kesimlerde bile yetişme imkânı bulan üzüm, Bakü, Duzmar, Hoy, Kolhis, Meraga, Merend, Nahçıvan Selmas, Tebriz ve Urmiye bölgelerinde yetiştirilmekteydi (el-Bakuvi, 1992: 104; Çelebi, 2008: 307, 317; Hamza, 2008: 113-121; Chardin, 2014: 112, 328; Çiftçi, 2016: 54, 56). Kaynakların verdiği malumatlara göre dünyada en iyi ve en faydalı üzüm Nahçıvan'da yetiştirilmiştir (Kürkçüoğlu, 2007: 100; Bünyadov, 2017: 242).

Meraga şehrinde Kıyâmetâbâz adı ile bilinen ve 1 fersaha 1 fersah boylarında bir bahçe bulunmaktadır. Bu bahçede çok fazla üzüm yetiştiriciliği yapılmaktaydı (Kazvinî, 2019: 616). Azerbaycan'da farklı türlerde üzüm yetiştirildiği görülmektedir. Erdebil şehrinde kuru üzüm bulunurken (İbn Havkal, 2014: 260), Tebriz şehrinde Hurda üzümü, Râzıkî üzümü, Melîki üzümü yetiştirilmekteydi (Hamza, 2008: 113). Bağları, bahçeleri bol olan Urmiye şehrinde de Hâlûki adı ile bilinen bir üzüm çeşidi yetiştirilmekteydi. Burada yetiştirilen üzümün çok iyi olması nedeniyle Tebrizliler, sevdikleri bir kişiyi kötü elbiseler içinde gördükleri zaman “*Bu sepetin içindeki Hâlûki üzümüdür*” diyerek bahsetmişlerdi (Hamza, 2008: 119). Verimli toprakları ile ünlü olan Urmiye'ye bağlı Uşnuh bölgesi de çok sayıda üzüm bağlarının olduğu önemli bir bölge arasında yer almaktaydı (İbn Havkal, 2014: 261). Clavijo, iklimin müsait olması nedeniyle Tebriz şehrinde çok sayıda üzüm bağları olduğundan ve başka meyvelerin de yetiştirildiğinden bahsetmiştir (Clavijo, 2016:229).

Gürcistan'da üzüm yetiştiriciliği eski zamanlardan beri yaygın olmasına rağmen, tarım tekniklerinin gelişmesi ve sulama ağının genişlemesi ile birlikte IX-XIII. yüzyıllarda büyük önem kazanmıştır. Köylü ve malikane arazi sahiplerinin bir kısmı üzüm yetiştirmekle meşgul olmuşlardır. Aynı zamanda Orta Çağ Gürcistan'ında bir ailenin zenginliği üzüm yetiştiriciliği ile değerlendirilmekteydi (Lordkipanidze, 1987: 30).

Gürcistan'da bağcılığın gelişmesi ile birlikte sofralık, reçellik, hoşafılık, pekmezlik gibi alanlarda kullanılmak üzere 300 çeşit üzüm türünün olduğundan bahsedilmiştir. Üzüm çeşitleri ise iklim ve toprağa bağlı olarak üzüm cinsinde değişiklik göstermekteydi. “*Rkatsiteli*”, “*Saperavi*” Kaheti bölgesinde; “*Çinuri*” Kartli bölgesinde; “*Tsolikauri*”, “*Tsiska*” İmereti bölgesinde; “*Çhaveri*” Guria ve Aşağı İmereti bölgesinde; Samagrelo bölgesinde ise

“Zardagi” adı ile bilinen çeşitli üzüm türleri yetiştirilmekteydi (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 74). Chardin’e göre, Kolhis’te iyi yetişen tek şey üzümdü. Asmalar, ağaçların etrafında büyümekte ve ağacın tepesine kadar ulaşmaktaydı. Buradaki asmalar ise dört yılda bir budanmaktaydı (Chardin, 2014: 112).

8.3.1.1.Şarap Üretimi

Günlük gıda ürünleri olarak kullanımı ve tüketimi yapıldıktan sonra üzümün bir kısmıyla da köy evlerinde, saraylarda ve eğlence meclislerinde kullanılmak üzere şarap üretimi yapılmaktaydı. Şehirlerde üzüm yetiştiriciliğinin çok fazla olması şarap üretiminin gelişmesine katkı sağlayan içkilerden biri olmuştur.

Her çeşit meyvenin bulunduğu ve özellikle üzümün bol olduğu Derbend, Küçük Karabağ, Tiflis ve Kartli bölgeleri önemli şarap üretim merkezleriydi (*Gürcistan Tarihi*, 2003: 291; Contarini, 2006: 109; Çelebi, 2008: 276; Chardin, 2014: 230). Küçük bir şehir olmasına rağmen Azad şehri de şarabı ile meşhurdur (Hamza, 2008: 122; Çiftçi, 2016: 56). Tebriz şehrinde ise Malmsey (bir üzüm çeşidi) tadına benzer kırmızı ve şarap üretimi yapılmaktaydı (Venedikli Tüccar, 2021: 156).

Akkoyunlu Devleti’ni ziyarette bulunmak üzere yola çıkan Venedik Elçisi Ambrogio Contarini, 17 Temmuz 1475’te Gürcistan’da bulunduğu sırada Gürcülerin adeti gereği yemek ziyafetine katılır. Yemek ziyafetinde karşılaştıkları durum ve saygı gösterme işareti olarak yemek sonrası sunulan şarap hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “17 Temmuz’da Megrelia sınırı yakınında dağlarla çevrili ormanlık bir yerde Kral Pangrati’yi bulduk. Bizden kendisiyle birlikte yemek yememizi istedi. Biz de yere serilmiş sofraya oturduk. Yemek, kebab yapılmış et ile çok kötü pişirilmiş olan azıcık tavuk etinden ve birkaç başka şeyden ibaret idi. Ama şarap bol idi. Çünkü onların misafir ağırlama âdetine göre şarap, saygı göstermenin en iyi işareti idi. Yemeği yedikten sonra şarap dağıtımını başladı. Her biri yarım braccio³¹ uzunluğunda olan şarap kadehlerini dolaştırmaya başladılar. Daha çok içenler daha çok saygı görüyordu. Türkler şarap içmediklerinden dolayı biz içenlerin halkasından çıktık ve nihayet ziyafet sofrasından kalktık bu yüzden bize hakaret edercesine baktılar” (Contarini, 2006: 103).

Gürcistan’da şarap üretimi ve şölenlerde kullanıldığı XVII. yüzyılda da önemini korumuştur ve Tavernier ise bu konu hakkında önemle bahsetmiştir. Tavernier’e göre Gürcü halkı büyük ayyaşlar arasında yer almaktadır ve en çok sevdikleri içki ise en sert içkiydi. Halk tarafından yapılan şölenlerde hem erkekler hem de kadınlar hayat suyu içmekteydiler. Halk

³¹ İtalyan ölçü birimi.

arasında yer alan bir söylentiye göre kadınlar kendi aralarında toplandıkları zaman erkek şölenlerine göre daha çok şarap ve hayat suyu içmekteymişler. Davet edilen kişilere şölen odasına girdiği anda hemen eline iki üç bademşekeri ya da iştahını açması amacıyla *demi-septier*³² hayat suyu içeren bir kâse verilmekteydi (Tavernier, 2017: 305).

Şarap üretiminin yapımına bakıldığı zaman bir ağaç gövdesi genişçe oyulmakta ve oyulan ağaç gövdesi ise üzümü mayalandırma teknesi olarak kullanılırdı. Tekne içerisindeki üzümler ayakla ezilirdi. Elde edilen üzüm suyunu evlere ve evin yakınlarında gömülü testilere doldurulurdu. Testiler iki veya üç *pinte* bir ölçüye sahipti. Testiler doldurulduktan sonra üstleri tahta bir kapakla kapatılırdı ve kapağın üstü ise toprak ile doldurulurdu. Böylelikle şarabın iyi ve kaliteli olması için uzun bir süre toprak altında bırakılırdı (Chardin, 2014: 112-112). Şarap depolamak amacıyla küçük mahzenler de kullanılmıştır. Şarap, avlu veya genellikle asma bahçelerinde özel olarak yapılan mahzenlerde depolanmaktaydı (Lordkipanidze, 1987: 30).

8.3.2.Karpuz

Sıcak ve ılıman iklim şartlarında yetişme imkânı bulan karpuz birçok şehirde yetiştirilmekteydi ve Orta Çağ kaynaklarında da az da olsa bazı bilgilere yer verilmiştir. Meraga şehri yakınlarında Erdeher adında bir köy bulunmaktaydı ve burada uzun, kötü manzaralı, son derece tatlı ve “*Erdeherî*” adıyla anılan bir karpuz yetiştirilmekteydi. İbn Havkal’a göre bu karpuz Horasan karpuzuna benzemektedir (İbn Havkal, 2014: 261).

Tebriz şehrinde Taberzed Mecdüd-Dini karpuzu, Melikî karpuzu çeşitleri yetiştirilmekteydi (Hamza, 2008: 113). Karpuz yetiştirilen bir diğer bölge ise, bağlı-bostanlı, meyvesi bol ve bereketli topraklara sahip Nahçıvan şehriydi (Çelebi, 2008: 269).

8.3.3.Armut, İncir, Nar, Elma, Kayısı

Bağları ve bahçeleri ile meşhur olan Urmiye şehrinde “*Kummasray*” adı ile anılan bir armut çeşidi yetiştirilmekteydi. Bu armut çeşidinin uzun süre dayanıklı olması nedeniyle çok uzak bölgelere gönderilmekteydi (Bünyadov, 2017: 250). Hoy, Tebriz ve Urmiye şehirlerinde Tohm Halat armudu ve Peygamber armudu çeşitleri yetiştirilmekteydi. Orta Çağ kaynaklarında, Peygamber armudunun tatlılığı, büyüklüğü ve hoş sulu olması bakımından tadının hiçbir yerde bulunmadığına dair malumatlar verilmiştir (Çelebi, 2008: 317; Hamza, 2008: 113, 118-119). Bahçeleri bakımından zengin ve çeşitli armut türlerine sahip, özellikle çevre bölgelerde tercih

³² Yaklaşık olarak 0.233 litreye eşit olan eski Fransız sıvı ölçü birimidir (Tavernier, 2017: 305).

edilen, armut üretimi ile meşhur diğer bölge ise Uşnuh ve Uşne (Uşneviyye) şehriydi (Çetin, 2013: 81-82; Bakır, 2023: 289).

Ilıman bir iklime sahip olması ile birlikte Bakü, Berze'a (Berde), Debil ve Tesvab şehirlerinde bol miktarda incir yetiştirilmekteydi (el-Bakuvi, 1992: 104; İbn Havkal, 2014: 263; Mukaddesî, 2015: 394; Bakır, 2023: 284). Aras Nehri kıyılarında da incir üretimi yapılmakta, fakat Ebu Dülef burada bulunan incirin çok tuhaf olduğundan bahsetmiştir (Ebu Dülef, 2017: 70). Gence şehri de inciri bol ve meşhur bir yerdi. Ayrıca buradaki inciri yiyen bir kişinin ateşli hastalığa yakalandığı düşüncesi oldukça yaygındı (Ebü'l-Fidâ, 2017: 323).

Aras Nehri kıyıları ile (Ebu Dülef, 2017: 70) Küçük Karabağ bölgesinde sulu bir özelliğe sahip Şehriban narına benzer bir nar yetiştirilmekteydi (Çelebi, 2008: 276).

Gezne ile Tesvab arasında yer alan Enderabad bölgesinde rukal adı ile anılan ve iğde büyüklüğünde olup, aynı zamanda tatlı çekirdeğe sahip bir meyve bulunmaktaydı. Bu meyveden ağza ilk alındığında acı bir tat hissedilmekteydi (İbn Havkal, 2014: 263).

Merend, Urmiye ve Tebriz'de kayısı; Merend, Küçük Karabağ ve Tebriz'de ayva, aynı zamanda Halvanî ayvası; Meraga'da kiraz; Küçük Karabağ'da erik; Merend'de şeftali; Nahçıvan ve Kolhis'te kavun; Tebriz'de elma ve Sulatî elması çeşidi yetiştirilmekteydi (Çelebi, 2008: 269, 276, 307; Hamza, 2008: 113, 119, 121; Chardin, 2014: 112; Venedikli Tüccar, 2021: 157).

İpek üretimi için gerekli hammadde kaynağı sağlanması amacıyla Beylekan ve Berde'de çok sayıda dut ağacı yetiştirilmekteydi (Hudûdü'l-Âlem, 2008: 103; İstahri, 2015: 177; Nesirov, 2003: 85).

8.4. Sebze Üretimi

İslâm coğrafya eserleri Azerbaycan ve Gürcistan şehirlerinin verimli, bereketli topraklara sahip olduğuna dair bilgiler vermesine rağmen, sebze üretimi hakkında herhangi bir bilgiye yer vermezler. Üretimi yapılan sebze ürünleri hakkındaki bilgileri ise Akkoyunlu Devleti'ne ziyarette bulunan Venedikli Tüccar'dan öğrenmekteyiz. Özellikle Tebriz şehri hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Verimli topraklara sahip ve sebze üretimi ile zengin olan Tebriz şehrinde lahanaya, marul, şalgam, havuç, soğan, mercankök, maydonoz, biber gibi bağ-bahçe ürünleri yetiştirilmekteydi (Venedikli Tüccar, 2021: 157).

8.5.Kuruyemiş

Daha çok kış aylarında tüketimi yapılan ceviz, fındık, kestane ve badem gibi kuruyemiş çeşitleri yetiştirilmekteydi. Ceviz, Uşnuh (İbn Havkal, 2014: 261); fındık ve kestane, Berde (Berza'a, Barda') ve Enderabad şehirlerinde yetiştirilmekteydi (el-Bakuvi, 1992: 105; Hamza, 2008: 125; Hudûdü'l-Âlem, 2008:103; İbn Havkal, 2014: 263). Badem ise Urmiye'ye bağlı Uşnuh bölgesinde (İbn Havkal, 2014: 261) ve Derbend şehrinde bulunurdu (Barbaro, 2016: 98).

Fındık ve kestane, Berde (Berza'a)'ye 1 fersahtan daha yakın, Lesûb ile Kerne arasında yer alan bölgede bulunmaktaydı. Bu bölgede Semerkand fındığından daha kaliteli fındık ağaçları ile Şam kestanesinde daha kaliteli kestane ağaçları bulunurdu. Bu ağacın palamut/ravkâl denilen bir meyvesi vardı. Alıştığın zaman tatlı ama alışmadığın taktirde acı gelen bir meyvedir. Kestane, siyah olup cevizin yarısı kadardı. Tadı fındık ve taze hurmaya benzemektedir (İstahri, 2015: 177).

9.Hayvancılık Endüstrisi

İnsanlık ve iktisadi hayatın vazgeçilmez unsurlarından biri olan hayvan yetiştiriciliği toplumların en önemli ihtiyaçları arasında yer almaktadır. Dağlık, yaylak ve kışlakların çok olması ile birlikte hayvancılık, Azerbaycan'ın hemen hemen bütün bölgelerine yayılsa da Kafkas Dağları'nın etekleri, Aras ve Kura nehirlerinin sahil bölgeleri, Savalan, Şirvan, Mugan, Urmiye, Uşnu vilayetleri geniş otlaklara sahip sahalardı ve bu geniş otlaklar birçok türde hayvanın beslenmesine olanaklar sağlamıştır (Bünyadov-Yusifov, 2007: 320; Şemşek, 2023: 91).

Gürcistan'da da çok sayıda büyükbaş ve küçükbaş hayvan beslenirdi. Dağlık bölgelerde yaşayanlar koyun ve keçi gibi hayvanları besliyorlardı. Bu durum etkisiyle her yaz hayvanları dağlara ve yaylalara çıkarıyorlar, soğukların başladığı dönemde ise vadilere iniyorlardı. Dağ bölgelerinde meskûn olanlar ise yün ve deri gibi hayvan ürünleri imal ederlerdi. Ovalarda meskûn olanlar ise hayvanlar için ot ekip biçerlerdi (Beygua, 2000: 35).

Coğrafi şartların durumuna göre hayvancılık, yaylak ve kışlak olmak üzere yarı göçebe şeklinde yapılmaktaydı. Göçebe halklar hayvancılık ile uğraşırken, yarı göçebeler ise hayvancılığın yanında tarım ile de uğraşırlardı (Adilov, 2019: 71). İnsanların gıda ihtiyacının karşılandığı hayvanlardan elde edilen ürünler ile dokuma, yağ endüstrisi ve gemi tamiratları için gerekli ham madde kaynakları sağlanmaktaydı.

9.1.Büyükbaş-Küçükbaş Hayvan ve Kuş Türleri

Hayvancılıkta önemli yeri koyunculuk, atçılık ve katırcılık oluşturmaktaydı (Piriyev, 2003: 236). Fiyatların ucuz olduğu, çeşitli ağaç türleri ile kaplı ve nehirlerle bezeli Mugan ve Tebriz şehirlerinin vadileri koyun sürüleri ile doluydu (Mukaddesî, 2015: 380). Ran (Arrân) ve Azerbaycan'da koyun sürülerinin çok fazla oluşu neticesinde bazı yerlerde 1 koyun 2 dirheme satılmaktaydı (İstahri, 2015: 180). Urmiye Gölü'nün ortasında halkının kıt kanaat geçindiği bir dağ vardır ve buranın halkı kendi geçimlerine yetecek kadar keçi beslemektedirler (İbn Havkal, 2014: 269).

1227'de Beylekan alındığında Vezir Şerefülmülk, Sultan Celaleddin'e Beylekan mahsulünden 10.000 baş koyun takdim etmiştir. Aynı zamanda Nahcivan'da da iyi bir tosunun fiyatı bir dinara inmiştir (Asım, 1934: 81, 114).

XI-XII. yüzyıllara ait Gürcü kaynakları koyun, deve, katır ve at gibi büyük sürülere sahip olan Güney Kafkasya Türkmenlerinin ilkbaharda bütün bir yazı buralarda geçirmek üzere Somhet ve Ararat Dağları'na gittiklerini, kışın ise Tiflis ve Berde şehrindeki bol sulu düzlük ovalara indiklerinden bahsetmiştir (Agacanov, 2006: 245). Rehab bölgesinde ise çok iyi develer bulunurdu (Ciner, 2018: 262).

Gürcistan'da çeşitli hayvan türlerinin bulunduğu dair bilgilere Timur'un Gürcistan seferinde tertiplelediği bir av partisinde rastlanılmaktadır. Av sırasında ele geçirilen hayvanlar arasında geyik, ceylan (soğun), kulan, tavşan, aslan, leopar, tilki ve kurt gibi hayvan türleri yer almaktaydı (Yezdi, 2019: 153).

Gürcistan halkının dini inanışları nedeniyle yaban domuzunun da çok fazla olduğu görülmektedir. Gürcistan halkı, her zaman domuz etinden faydalanmıştır ve bu konu hakkında Jean Chardin: *“Yaban domuzu da bol miktarda bulunuyor ve Kolhis'tekiler kadar lezzetli. Bunlardan bütün taşrada bulmak mümkün; gerçekten bu etten daha iyi bir et bulamazlar”* sözleri ile düşüncelerini aktarmaktadır (Chardin, 2014: 207).

At, iktisadi hayatın temelini oluşturduğu gibi seyahat etme, insanların gıda ihtiyacını karşılama, sürat ve hareket kabiliyetinin yüksek olması nedeniyle ordunun asker ve mühimmatını sevk etme, yine ordunun her zaman güçlü ve aktif bir durumda olmasını sağlayan önemli bir unsurdur. Bu nedenle tarihin ilk devirlerinden beri hareket kabiliyeti yüksek atlardan istifade edilmesi nedeniyle at yetiştiriciliğine büyük önem verilmiştir. Azerbaycan'da at yetiştiriciliği gelişmiş alanlardan biri olmuştur. Özellikle Karabağ atları çok meşhurdur. Şirvanşah Feriburz'a ait yaklaşık 4 bin attan meydana gelen bir at sürüsü bulunmaktaydı.

1066'da Şirvan üzerine saldırı düzenlendiğinde bu at sürüsü önce Karatekin ve sonrasında ise Türklerin eline geçmiştir (Adilov, 2019: 72).

Hükümdarlara verilen hediyeler arasında at takdim edilmesi önemli bir yer tutardı. Sultan Alp Arslan, Kafkasya seferi esnasında vasal Gence hükümdarı Fazlûn, Sultana 1000 deve ve 50 atı hediye olarak göndermiştir. Ayrıca Vezir Amîdülmülk Kündüri, yaşadığı sürgün hayatından affedilmesi amacıyla Sultan Alp Arslan'a 500 dinarla birlikte beraberinde atlar da göndermiştir (Köymen, 2011: 280). 1226'da Sultan Celaleddin, Arrân'a doğru gittiği esnada Şirvanşah, Sultanın yanına gelir ve Sultana karşı teveccüh kazanmak için 500 cins Türk atı takdim etmiştir. Vezir Şerefülmülk'e ise 50 baş at vermiştir (Asım, 1934: 111).

Dayanıklı ve kuvvetli olması nedeniyle katır yetiştiriciliği de önem arz etmekteydi. Bütün şehir ve kasabalarda olmasına rağmen, en güzel katırlar Berde şehrinde bulunurdu (el-Bakuvî, 1992: 105; *Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 103).

Hazar Denizi çevresinde çok sayıda karaca ve vahşi hayvan türleri de yaşamaktaydı. Ermeni müellifi Hayton, Hazar Denizi çevresinde "*pelegrini*" adı verilen şahinlerin yuvaları ve çok sayıda cins kuşların bulunduğunu bildirmesine rağmen hangi türlerde olduklarına değinmemiştir (Hayton, 2015: 39).

Şirvan bölgesinde çok miktarda deniz kuşları bulunmaktaydı. Çok sayıda kuşun olması fiyatlarında ucuz olmasını sağlamıştır ve bazen yüz yaban kazı 1 dinar etmekteydi (Asım, 1934: 110).

Kafkas Dağları'nda beyaz renkli "*ostures*" ve yırtıcı kuş çeşitleri de bulunurdu. Mugan bozkırlarında ise kış mevsiminde büyük sülünler ile "*seyserach*" adı ile bilinen beyaz tüylü kuşlar vardı (Hayton, 2015: 191).

Çeşitli kuş türlerinin bulunması ile birlikte avcılıkta önem kazanmıştı. Özellikle Halhal şehrinde çok iyi av yerleri vardı. Aynı zamanda av hayvanlarının fazla olması neticesinde yağ da fazla bulunmaktaydı (Hamza, 2008: 122; Çiftçi, 2016: 56).

9.2. Balıkçılık

Su kaynakları açısından zengin olan bölgede Hazar Denizi, Aras ve Kura (Kür) Nehri, göl kıyılarında üretimi yapılan balıkçılık ihracatı yapılacak kadar gelişme göstermiştir. Aynı zamanda halkın temel geçim kaynakları arasında da yer almaktaydı. Balık ve balık ürünlerinin ticaret ürünleri arasında yer alması balıkçılığın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Kura Nehri, balıkçılık açısından büyük öneme sahipti ve çeşitli türde balıklar bulunurdu. Balık avlamak amacı ile nehir üzerinde birçok bend kurulmuştu (El-Bakuvi, 1992: 99). Ayrıca Kura Nehri'nde bol miktarda som balığı da çıkartılırdı (Rubruk, 2019: 184). Nehir kıyısında küçük bir şehir olan Bâjgâh'ta da çok sayıda balık bulunurdu (*Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 103).

Azerbaycan ve Gürcistan topraklarına yakın Kura Nehri kıyılarında “*kuri*” adı ile bilinen bir balık türü avlanılırdı. Bu balıktan siyah havyar elde edilerek çevre bölgelere ihracatı yapılarak ekonomik kazanç elde edilirdi (Özey, 2021: 16). Mukaddesî'nin Rehab bölgesi olarak dahil ettiği Azerbaycan bölgesinde “*Kesbûye*” adı verilen bir balık türü bulunurdu (Mukaddesî, 2015: 381; Ciner, 2018: 262).

Geçimini balıkçılık ile sağlayan Berde halkı, şehirden 3 fersah mesafedeki Kura Nehri kıyılarında “*sermâhî*” (şormâhî), “*zerâkan*” (ez-zerâkin) ve “*aşûbe*” (el-uşûbe) adında balık türü çıkarmaktaydılar. Sermâhî balık türü tuzlanarak diğer bölgelere gönderildiği gibi, zerâkan ve aşûbe balık türleri ise çevrede diğer balıklara göre en çok tercih edilen balık arasında yer alırdı (İbn Havkal, 2014: 263; İstahri, 2015: 177; Bakır, 2023: 193). Ayrıca Berde'de “*tarrîh*” denen emsalsiz bir balık türü daha vardı ve bu balık başka hiçbir yerde bulunmazdı (Mukaddesî, 2015: 394; Ciner, 2018: 269).

Aras Nehri'nde “*bursan*” adında bir balık türü ve başka cins balık çeşitleri de bulunmaktadır. Lezzetli olması nedeniyle Irak, Erdebil ve Rey gibi şehirlere ihracı yapılmasının yanında hediye aracı olarak da gönderilirdi. Kura ve Aras nehirlerinde “*derakin*” adı ile bilinen bir başka balık türü daha bulunmaktaydı. Bu balığın çok yağlı olması nedeniyle çok az insan sindirebilmekteydi. Ayrıca bu nehirlerde “*kuşûbe*” adında başka bir balık türü daha bulunmaktaydı (İbn Havkal, 2014: 263).

Önemli balık üretim merkezlerinden biri de Şirvan bölgesiydi. Aras ve Kura Nehirleri arasında bulunması nedeniyle burada balık üretimi büyük gelişme göstermiştir (Asım, 1934: 110). Hazar Denizi kıyısında bulunması nedeniyle Bakü şehri de önemli balık üretim merkezleri arasında yer alırdı. Balık, halkın temel geçim kaynağı olmasına rağmen üretim fazlası balıklar çevre bölgelere de gönderilmekteydi (Valişov, 2008: 43).

Tebriz'e balık Urmiye Gölü'nden getirilmesine rağmen, burada çok sayıda balık bulunmaktaydı. Akdeniz ve Hazar Denizi'nden ise balık ve balık havyarı getirilmekteydi. En lezzetli havyar Hazar Denizi'nden getirilirdi. Venedikli Tüccar, Tebriz'de bulunduğu sırada burada bir balık yemeği yapıldığından bahsetmiştir ve bu yemeğin çok garip bir kokuya sahip olduğunu ifade etmiştir (Venedikli Tüccar, 2021:156).

Kaynaklarda Urmiye'ye ait özellikler belirtilirken burada balıkların mevcut olmasından bahsedilmiştir (Bekran, 2021: 80). Burada bulunan balığın yağından mum yapılmakta ve imal edilen bu mum ise gemilerde meydana gelen çatlakların kapatılmasında kullanılırdı (Kazvinî, 2019: 673).

İrili ufaklı balıkla dolu birçok nehrin aktığı Hazar Denizi'nde (*Marko Polo Seyahatnamesi*, Tarihsiz: 23) bol miktarda havyar ve "morone" adında bir balık türü avlanılmaktaydı. Contarini'ye göre halk, başka balıkları avlamayı bilmiyorlar. Yine bu denizde köpek balığı bulunduğu gibi bir buçuk *braccio* ölçüsünde başka bir balık türü daha avlanılırdı. Balığın yuvarlak olması nedeniyle başı ve boyu görülüyordu. Bu balıktan bir tür içecek ve lamba yağı imal edilirdi. Aynı zamanda elde edilen lamba yağı ile develerin yağlanmasında istifade edilirdi (Contarini, 2006: 109).

Marko Polo, Gürcistan'da bulunduğu sırada Saint Leonard manastırı yakınlarında bir efsanevi bir gölden bahsetmiştir. İnanişâ göre bu göldeki balıklar sadece kutsal aylarda yaşarmış ve diğer aylarda ise balıklar esrarengiz bir şekilde ortadan kaybolurmuş (*Marko Polo Seyahatnamesi*, Tarihsiz: 22).

9.3.Arıcılık

Önemli hayvancılık ve tarımsal üretim alanlarından olan arıcılık hem ekonomik kazanç sağlayan hem de besin, gıda maddeleri arasında yer alırdı. Azerbaycan ve Gürcistan'da iklim şartlarının elverişli olması ve çiçek çeşidinin fazla olması ile temel uğraş alanlarından biri olmuştur.

Erdebil ve Tiflis pazarlarında bol miktarda balın bulunması burada arıcılığın önemli bir uğraş alanı olduğunu göstermektedir. Erdebil, bütün yiyeceklerin ucuz, bedava gibi ve balı olan bir yerdi. Tiflis'te ise bal satın alan bir kişinin verdiği beyanata göre, balın 20 rıtl kadarı 1 dirheme satılmıştır (İbn Havkal, 2014: 260, 264). Bal fiyatlarının ucuz olması çok fazla bal üretimi yapıldığını göstermesi açısından önemlidir. Arıcılığın yapıldığı bir diğer önemli yer ise Selmas (Salmas) şehriydi (el-Bakuvi, 1992: 86).

Gürcistan'ın Karadeniz sahillerinde petek gözeneklerinin büyük ve sık, balı ise beyaz ve kalın olan çok ünlü arı cinsleri vardı. Bu bal türüne Gürcüler "Kripuçi" demektedirler. Gürcüler, evcil arıları kovanlarda besliyorlar ve aynı zamanda yaban arılarının ürünlerini de alıyorlardı (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 49).

10.Yağ Endüstrisi

Bölgede zengin yeraltı kaynaklarının ve çeşitli hayvan türlerinin bulunması yağ üretimini de gerekli kılmıştır. Elde edilen yağlar vasıtasıyla günlük ihtiyaçları gidermek ve hayvan sağlığında kullanmak üzere birçok alanda istifade edilmiştir. Neft yatakları ile zengin olan Bakü şehrinde, petrolün işlenmesi ile petrol yağı üretimi yapıyordu ve çevre bölgelere gönderiliyordu (*Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 104).

Urmiye Gölü'nün bataklıklarından da balık avlanılırdı ve bu balıktan mum yapmak amacı ile yağ üretilirdi. Elde edilen mum ile gemilerde meydana gelen çatlakların kapatılmasında kullanılırdı (Kazvinî, 2019: 673).

Balık üretiminin yapıldığı elverişli bölgelerden biri de Hazar Denizi'ydi. Contarini, burada yaklaşık bir buçuk *braccio* ölçüsünde olan bir balık türü bulunduğundan ve bu balıktan lamba yağı yapıldığından bahsetmiştir. Ayrıca elde edilen yağ ile develer yağlanarak develer hastalıklardan korunmaya çalışılırdı (Contarini, 2006: 109).

Halhal şehri de çeşitli kuş türlerine ev sahipliği yapan önemli bir bölgeydi. Burada ele geçirilen kuşların yağından istifade edilerek günlük hayatta temel ihtiyaçların giderilmesinde kullanılırdı (Hamza, 2008: 122; Çiftçi, 2016: 56).

11.Gemi Endüstrisi

Azerbaycan'ın Hazar Denizi'ne kıyısı bulunması ve bazı bölgeler ile yapılan ticarete deniz üzerinden gerçekleşmesi gemi yapımını da gerekli kılmıştır. X. yüzyılda Urmiye Gölü'nde yaşayan halkın, küçük tekne imalatı ile meşgul olduğu görülmektedir. Buradaki halk, iki kıyı arasında yolcu taşımacılığı yaparak ekonomik kazanç elde ediyordu (İbn Havkal, 2014: 269).

Derbend (Babü'l-Ebvab), Hazar Denizi kıyısında yer alan önemli bir liman şehriydi. Ticaret amacıyla Astrahan ve diğer bölgelere gidip gelen birçok gemi için liman konumundaydı (Angiolello, 2021: 91). Kış mevsiminde gemilerin işsiz kalması nedeniyle gemiler Derbend limanına demir atıyorlardı. Gemilerin balığa benzemesi nedeniyle gemiler balık olarak adlandırılmaktaydı. Geminin başı ve kuyruğu ince, ortası ise genişti. Gemiye eski ip parçaları ile birbirine bağlanmış kalasların tutturulmasıyla inşa edilirdi. Kayıkları ise oldukça tehlikeliydi. Gemilerde pusulaların olmaması nedeniyle gemiciler ve tayfalar karayı kaybetmeleri ile hemen kürek çekmeye başlandı. Bütün işler ilkel yöntemler ile yapılırdı (Contarini, 2006: 110).

Josaphat Barbaro, Derbend'te bir dükkân içerisinde 750 veya daha fazla bir ağırlığa sahip gemi demirleri gördüğünü ifade etmiştir. Bu ise, geçmişte daha büyük gemilere sahip olduklarını göstermektedir. Şimdi ise gemi demir ağırlıklarında bir azalma olmuş ve ağırlığı 150 veya 200'den fazla değildi (Barbaro, 2016: 98).

Kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda Azerbaycan ve Gürcistan'da birçok endüstri alanının olduğu görülmektedir. Ayrıca bölgede birçok devletin hâkim olması özellikle Azerbaycan'da, iktisadi durumun hızlı bir şekilde gelişmesine katkı sağlamıştır. Endüstri alanlarının çeşitliliği şehirlerin iktisadi bakımdan zenginleşmesi ve gelişmesi, para münasebetlerinin artması, dahili ve harici pazarlar arasında sıkı bir ilişki bulunmaktaydı. Endüstri alanlarının hızla gelişmesi, zanaat erbabının çoğalması, yerli sanatkârlar tarafından muhtelif türlerde ürünlerin imal edilmesi ile büyük şehirlerde pazarların kurulmasına neden olmuştur. Yaşanan gelişmeler neticesinde endüstri alanlarında meydana gelen gelişmeler teknik ve sosyal değişimleri de beraberinde getirmekteydi. Azerbaycan ve Gürcistan şehirlerinde gelişme ve büyüme devamlı olup, XI-XV. yüzyıllar arasında şehirlerin daha hızlı gelişmeler yaşadığı dönemler olmuştur. Yaşanan gelişmeler neticesinde endüstri kuruluşları daha geniş alana yayılma imkânı buldu. Ayrıca bu gelişmelerin yanında yeni endüstri tezgâhları kuruldu ve imal edilen ürünlerin çeşitleri arttırıldı. İmal edilen endüstri ürünlerinin arttırılması ile dahili ve harici ticaretin gelişmesine de önemli katkılar sağladığı görülmektedir.

Azerbaycan Atabegleri'nin hâkimiyeti döneminde şehirler ve iktisadi hayatın gelişme yaşadığı dönemler olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan şehirlerinde endüstri alanlarının gelişmiş olduğu görülmektedir. Kaynakların verdiği bilgilere göre Nahçıvan, Beylekan, Tebriz, Şamahı gibi şehirlerin nüfusu 100.000, Gence'nin ise 500.000 civarındaydı. Şehirlerde yaşanan bu büyüme, endüstri alanlarının gelişmesi üzerine çevre köylerden ve bölgelerden yaşanan göçler sayesinde olmuştur.

Çok eski dönemlerden beri işletilen yeraltı kaynakları geniş bir bölgeyi kapsamaktaydı ve yeraltı kaynakları bölgenin iktisadi yapısında önemli bir yeri teşkil etmekteydi. Halkın gündelik ihtiyaçlarını karşılaması nedeniyle maden en önemli hammadde kaynakları arasında yer almıştır. Önemli yeraltı kaynaklarından biri ise birçok alanda kullanılan petrol madeni olmuştur. Önemli ölçüde petrol üretiminin yapıldığı Bakü'de petrol kuyuları sayesinde önemli derecede gelir sağlanmaktaydı. Ebu Dülef'in verdiği malumatlardan anlaşıldığına göre o dönemde çok fazla petrol çıkartılmaktadır. Petrolün sadece iktisadi ve günlük yaşamın çeşitli alanlarında değil aynı zamanda tedavi edici bir alan olarak da sonuçlandırmak mümkündür. Eski dönemlerden beri bilinen petrolün şifa verici özelliği Azerbaycan dışında da bilinmesi

üzerine buraya yakın ve uzak birçok ülkeden tedavi olmak amacı ile çok sayıda hasta gelmekteydi. Aynı şekilde diğer maden kaynakları da tedavi amaçlı kullanılmaktaydı.

Endüstrinin en geniş alana yayılmış sahalardan biri de dokumacılık endüstrisi olmuştur. Hammadde kaynaklarının bol ve ucuz olması bölgede dokumacılık endüstrisinin gelişmesine olanak sağlamıştır. Dokumacılık, Orta Çağ coğrafyacılarının ve seyyahlarında dikkatini çekmiş olup dokuma ürünleri hakkında önemle bahsetmişlerdir. Avrupa'dan gelen seyyahlar ve elçiler askeri kıyafetler hakkında kıymetli bilgiler aktarmışlardır.

Orta Çağlarda Şark ve Garb ülkelerinde dokumacılık büyük bir öneme sahipti. Zarif, ince ve güzel parçalar her yerde büyük rağbet görmekteydi. Bu nedenle her şehirde hususi ve güzel nitelikte dokuma ürünleri imal edilmeye başlandı. Orta Çağ dönemi kaynaklarının verdiği malumatlar doğrultusunda yün, pamuk, ipek gibi hammadde kaynaklarından kumaşlar ve elbiseler hazırlanmaktaydı. Özellikle pamuk ve ipek, Orta Çağlarda dünya pazarlarında yoğun talep gören önemli mallardan biri sayılmakta ve şehirlerin iktisadi hayatına da büyük kazançlar sağlamaktaydı. Gence'de yün elbiseler, Nahçıvan'da çuhalar, Tebriz'de güzel atlas parçalar ve elbiseler, Hoy'da ise imal edilen elbiseler meşhurdu. İmal edilen parçalar ise Gürcistan, Orta Asya, Orta Doğu ve Avrupa ülkelerine gönderilmekteydi. Tebriz, Urmiye, Uşnuh şehirlerinin üretimi olan Azerbaycan halıları harici pazarlarda büyük talebe malikti. Hususiyle Tebriz'in büyük halıları ve Urmiye'nin seccadeleri meşhurdu. Dokumacılık alanında Tiflis, Tebriz, Bakü, Gence, Nahçıvan, Hoy, Beylekan, Şamahı ve Erdebil gibi şehirler önemli dokumacılık merkezleri olmasının yanında, şehirlerin iktisadi hayatında önemli rol oynayan başlıca şehirler olmuştur. Ülkenin iktisadi hayatında büyük rol oynamış küçük şehirlerde yer almaktaydı: Miyane, Halhal, Kağazkonan (Hunec), Eher, Serab, Unar, Cebrevan, Şiz, Uşnuh, Deherrekan, Berzenc ve Şemkir gibi şehirlerdi.

Tebriz, Doğu ile Batı'yı birleştiren ticaret yolları üzerinde bulunması, ticaret yollarının güvenli olması, vergilerin usulüne uygun olarak yapılması, ürünlere olan talebin artması ve dahili ve harici ticaretin gelişmesi gibi nedenlerden dolayı endüstrinin gelişmesine imkân sağlamaktaydı. Ayrıca Azerbaycan Atabegleri, İlhanlı Devleti, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerine başkentlik yapması ile de büyük gelişme yaşayan bir şehir olmuştur. Özellikle İlhanlı Devleti döneminde dokuma tezgâhlarının kurulması şehrin dokuma endüstrisinde gelişmesini sağlayan önemli hususlardan biri olmuştur. Siyasi nedenlerden dolayı Akkoyunlu Devleti'ni ziyarete gelen Venedik elçileri Tebriz'in Avrupa ülkelerinde tanınmasını sağlamışlardır. Böylece Tebriz'de imal edilen ürünler Avrupa pazarlarında yerini almıştır. Elçiler yazmış oldukları eserlerinde de ürünler ve Tebriz hakkında büyük bir övgü ile

bahsetmişlerdir. Ön plana çıkan bir diğer şehir ise dokuma ürünleri ile ün yapmış olan Gence şehri olmuştur. Gence halkı yaptıkları dokuma ürünleri sayesinde bazı dönemlerde Moğol istilalarından kurtulmayı başarmışlardır.

Orta Çağ'da dokuma alanında doğal boyaların kullanımının yaygın olduğu görülmektedir. Kaliteli olması ve sentetik boyalara göre daha geç solması nedeniyle za'feran, kırmızı, kök boya, lake, şap ve zac gibi doğal hammadde kaynaklarından faydalanılmıştır. Kimyasal katkılı boyalar ortaya çıkana kadar doğal boyalar her zaman önemini korumaya devam etmiştir. Aynı zamanda dahili ve harici pazarlarda boya maddelerine karşı yoğun talebin olması doğal boyaların yapılmasını gerekli kılmıştır.

Tabii zenginliğin mevcut olması sayesinde çeşitli endüstri alanlarının gelişmesine olanaklar sağladığı gibi mevcut zenginlik çömlekçiliğin gelişmesine de elverişli imkânlar ortaya çıkarmıştır. Orta Çağ'da Azerbaycan ve Gürcistan endüstri alanları içerisinde çömlekçilik önemli bir yer tutmaktaydı. Neolitik çağlardan beri başlayan çömlekçilik binlerce yıl boyu gelişme evresi geçirmiş ve şekilden şekile girerek en yoğun üretim alanına dönüşmüştür. Azerbaycan ve Gürcistan arazilerinde yapılan muhtelif dönemlere ait arkeoloji kazıları ile çömlek ürünleri örnekleri neticesinde çömlekçiliğin geçirdiği aşamaları, çömlek ürünlerinin çeşitliliğini, kalitesini ve üretim münasebetlerinin durumunu öğrenmek açısından önemli neticeler sunmaya olanak sağlamaktadır. Aynı zamanda çömlekler üzerinde yer alan bitki ve hayvan motifleri, halk geleneklerinden yansıyan insanların ve motiflerin tasvirleri ile zengin bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir.

Halkın gündelik taleplerini karşılamak amacı ile muhtelif şekillerde ve kaliteli kil kablara hazırlanmıştır. Özellikle arkeoloji kazılarında başka kablara nisbeten kil kablara daha çok rastlanılmaktaydı. Kazılarda elde edilen materyallere göre bütün dönemlerde çömlek üretimi toplumların iktisadi ve içtimai hayatlarında önemli bir bağ olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Azerbaycan ve Gürcistan son dönemlere kadar çömlekçilik endüstrisinin önemli merkezlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Ayrıca zengin kil yataklarına sahip olunması neticesinde çömlek imalathanelerinin sayısının artmasına neden olmuştur.

Metal endüstrisi gelişmiş olmasına rağmen kaynaklarda metal hasılatına dair herhangi bir bilgiye yer verilmemektedir. Fakat arkeoloji kazılarında elde edilmiş metal eşya, oklar, çiviler, halkalar gibi metal malzemelerin bulunması, aynı zamanda çok sayıda usta demircinin olması ve metal işleme yerlerinin bulunması vasıtasıyla metal endüstrisinin gelişmişlik düzeyini görmek mümkündür.

Metal endüstrisinin gelişmesine paralel olarak silah yapımı da önem kazanmıştır. Güney Kafkasya coğrafyasının istilaya açık bir konumda bulunması nedeniyle Azerbaycan ve Gürcistan şehirleri birçok devlet tarafından değişik tarihlerde istila hareketlerine maruz kalmışlardır. Bu nedenle yerli halk kendisini korumak ve mevcut silahlarını geliştirmek zorunda kalmışlardır. Özellikle coğrafi konumları nedeniyle Derbend yakınlarındaki Zerih Karan halkının silah yapımında ön plana çıkmalarına neden olmuştur. Zerih Karan, kılıç ve zincir gömlekler, zırhlar, hançerler, mızrakların dahil olduğu çeşitli askeri teçhizatlar üretmekte meşhur olmuşlardır. Kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda bölge topraklarının büyük bir çoğunluğu tarıma elverişli verimli arazilerden oluşmaktaydı. Ayrıca Kura (Kür) ve Aras Nehirleri havzalarının tarım için elverişli koşullara sahip olması neticesinde bölge önemli tarımsal üretim alanlarından biri haline gelmiştir. Bölgede nohut, mısır, bakla, mercimek, ıspanak, kavun, karpuz, hıyar, soğan, za'feran gibi meyve-sebzeye rast gelinmesi ve pamuk, ipek, tahıl gibi endüstri bitkilerinin yetiştirilmesi hem iklim şartlarının çeşitli ve elverişli olduğunu hem de tarımın yüksek gelişme seviyesinde olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda çeşitli tarım ürünlerinin bulunması şehirlerin iktisadi hayatlarında önemli rol oynadığı görülmektedir.

Azerbaycan ve Gürcistan verimli topraklara sahip olmasına rağmen, bazı kesimlerde sulama kanallarının inşa edilmesine ve onarılmasına da ihtiyaç duyulmaktaydı. Sulama kanallarından büyük ölçüde istifade edilmesi ile birlikte ekincilik, pamukçuluk, ipekçilik, üzümçülük, bağ ve bostan gibi tarımsal üretimin ve çeşitlerinin artmasına yardım etmiştir. Sulama kanalları tarımın gelişmesine katkı sağladığı gibi bölgenin iktisadi potansiyelinin de gelişmesine ve büyümesine önemli imkânlar sağlamıştır.

Kura ve Aras Nehirleri tarımsal faaliyetlere elverişli ortam sağladığı gibi çeşitli hayvan türlerinin barınmasına, insanların zaman içerisinde buralara yerleşmelerine, ticaret faaliyetlerinin gelişmesine ve şehirlerin büyümesine imkânlar sunmuştur. İktisadi faaliyetler içerisinde ise balıkçılık önemli yer tutmaktaydı ve çeşitli balık türlerinin bulunması bölgeye iktisadi bakımdan üstünlük kazandırmaktaydı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAJYCAN VE GÜRCİSTAN'DA TİCARET

Devletlerin siyasi ve iktisadi ilişkilerini sağlayan en önemli unsurlarından olan ticaret, bir malın ucuza satın alınıp, sonrasında ise daha pahalıya satılması ile sermayenin arttırılması yoluyla elde edilen kâr-kazanç ilişkisidir (İbni Haldun, c. 2, 2013: 203). Ticaret, Aramî dilinden Arapça diline geçmiş ve “t-c-r” kökünden türemiş bir kelimedir (Bedirhan, 2014: 371).

Azerbaycan ve Gürcistan, Asya ile Avrupa arasında önemli bir coğrafi konuma sahip olması nedeniyle uluslararası ticarete transit geçiş rolü üstlenmiş ve iktisadi alanda önemli imkânlar elde etmiştir. Ayrıca bu bölgeden önemli ticaret yollarının geçmesi ile birlikte bölgede dahili ve harici ticaretin canlanmasına da olanaklar sağlamıştır. Şehirlerde endüstri, tarım ve hayvancılık gibi alanlara olan talebin artması, para münasebetlerinin gelişmesi de ticaretin gelişmesini sağlayan önemli unsurlar arasında yer almıştır. Hindistan ve Orta Asya'dan gelen ticaret yolları Azerbaycan ile Gürcistan topraklarından geçerek Anadolu ve Batı'ya giderdi. Ayrıca kara ve deniz yolları vasıtasıyla Avrupa, Yakın ve Uzak Doğu ülkeleri arasında da ticaret yapılırdı (Bünyadov-Yusifov, 2007: 322). Azerbaycan'ın Hazar Denizi'ne kıyısı bulunması ve buradan ticaret gemilerinin işlemesi sonucunda ticaretin gelişmesine katkı sağlayan önemli bir husus olmaktadır. Uluslararası ticaretin gelişmesi ile birlikte bölgedeki şehir ve köylerin gelişmesine, kalabalıklaşmasına olanak sağladığı gibi pazarların da gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu nedenle Azerbaycan ve Gürcistan bölgesi ticari ve iktisadi faaliyetlerin yoğunlaştığı birer cazibe merkezi haline gelmiştir.

Gence, Tebriz, Derbend, Duvin (Debil), Berde, Bakü, Nahçıvan, Erdebil, Beylekan, Hoy, Meraga, Urmiye ve diğer Azerbaycan şehirleri ticaret hayatında önemli yer tutmaktaydı (Elçibey, 2012: 114). Gürcistan'da ise Tiflis, Kutaisi, Gori, Ahaltsikhe, Ahalkalaki, Ani, Samşvilde, Dmanisi, Poti, Sohumu gibi birçok şehir dönemin önemli ticaret merkezleri olmasının yanında her bir şehrin ayrı ayrı endüstri alanlarına sahip olması ile daha da önem kazanmaktaydı (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 159).

XII. ve XIII. yüzyıllarda Azerbaycan ve Gürcistan en ihtişamlı dönemlerini yaşamışlardır. Bu dönemlerde İldenizli (Azerbaycan Atabegleri) hükümdarları Atabek Kızıl Arslan ve Muhammed Cihan Pehlivan, Gürcistan'da ise Kral III. Davit, Kraliçe Tamara ve Rusudan dönemlerinde ticaretin gelişmesi için büyük çabalar sarf edilerek yeni şehirlerin kurulmasına, ulaşım olanaklarının gelişmesine, tüccarların barınma, yeme, içme, dinlenme ve

güvenliğin sağlanmasına yönelik kervansaray gibi faaliyetlerin inşa edilmesine büyük önem vermişlerdir (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 145, 159; Nesirov, 2003: 83).

1. Ticarete Yön Veren Unsurlar

1.1. İslahat Hareketleri

İlhanlı Devleti döneminde ticaretin gelişmesine engel olan sorunlar ortadan kaldırılarak her yerde geçerli olan ticaret kanunları ve mali sistem uygulanmaya başlandı. Gazan Han (1295-1304), devlet yönetimini eline aldıktan sonra birçok alanda ıslahat hareketlerinde bulunmuştur. İktisadi alanda yaptığı ıslahat hareketleri ise önemli bir yer teşkil etmekteydi. Gazan Han döneminde vergilerin türleri, oranları ve ödemeler ile alakalı büyük sorunlar yaşanmaktaydı.

Barthold yaptığı araştırmalarında bir ülkenin harap olmasının sebebi vergilerin ağırlığında değil de, mültezimlerin vergileri alma usullerinin ve halkın bir defa ödedikleri vergilerin tekrar alınmaması için teminatın olmamasına bağlamaktadır (Barthold, 1931: 148).

Vergi gelirleri, mültezimler tarafından toplanıyordu ve vergiler zulüm ve rüşvet yoluyla tahsil edilmekteydi. Devletin hazinesine girmesi gereken vergiler mültezimler tarafından gönderilmiyordu. Bu gibi nedenlerden dolayı Gazan Han, vergilerin iltizam usulü ile toplanmasını yasaklamış, iktisadi faaliyetlerin merkezden denetlenmesi, ayrıca tüccarların can ve mal güvenliğinin sağlanması ve ticaret yollarının bakım, onarım ve kontrolünün de sağlanması için gerekli tedbirler almıştır (Yuvalı, 2017: 264). Özellikle Tebriz'deki halktan vergi toplama işinde çok fazla zulüm yapıldığı, mültezimlerin halktan daha başka *kopçur* talep etmeleri nedeniyle halkın şehri terk etmelerine neden olmaktadır. Gazan Han, bu usulsüz davranışları ortadan kaldırdı. Şehir halkından sadece *damga (tamga)* biraz fazla alınarak halkın *kopçur* resminden muaf tutulmalarını emretmiştir (Validi, 1931: 19-20).

Gazan Han'ın ıslahatları Azerbaycan ve özellikle devletin başkenti Tebriz'in iktisadi gelişiminde önemli rol oynamıştır. Tebriz'e gelen tüccarlar için elverişli şartlar sağlamak amacıyla şehrin her tarafında kervansaray, pazar ve hamam inşa edilmiştir. Ayrıca Gazan Han Tebriz şehrinin etrafına bina ettiği hisarda beş kapı inşa ettirdi (Onullahi, 1982: 51).

Barthold, Ani harabeleri üzerine bir tetkik çalışması yaptığı sırada Ebu Said Bahadır Han'ın (1316-1335) fermanın bulunduğu bir kitabe keşfetmiştir. Bu ferman ile Ebu Said Bahadır Han, gayr-i kanunî ve köylüler için yıkıcı vergilerden dolayı halkı himaye altına almaya çalışmıştır. Fermanın yer aldığı kitabe, herkesin görebileceği şekilde cami duvarına konulmuştur. Ebu Said Bahadır Han'ın fermanına göre *damga (tamga)* ve *bac* vergisinden başka bir vergi alınmayacağı, *kılan* ve *nimari* veya *vergi* bahanesiyle halktan bir şey talep

edilmeyecektir. Çünkü Ani ve Gürcistan'ın diğer şehirlerinde kılan ve nimariler, gayr-i kanunî havaleler ve tarh toplama nedeniyle zulüm ve taşkınlık yapmışlardı. Bu durum yerleşim yerlerinin harap olmasına, şehir ve köylerin boşalmasına neden olmaktadır (Barthold, 1931: 137-138).

Ticaret yolları üzerinde yaşanan güzergâh değişiklikleri nedeniyle bir dönem için Tebriz'in ipekten elde etmiş olduğu gelirin büyük oranda zarara uğramasına neden olmuştur. 1341'de Tebriz, ham ipek üzerinden alınan gümrük (tamga) vergisinden sağladığı gelir 300.000 dinar civarındaydı. Bu gelir ise gümrük vergileri arasında en yüksek meblağa sahip olanıydı. Timur, Tebriz'i yeniden ham ipek ve ipekli dokuma ticaretinin merkezi konumuna getirmek amacıyla ıslahat hareketlerinden ziyade siyasi mücadeleler içerisinde bulunmuştur. Şirvan'da Şamahı ile Gilan'da Lahican ve Reşd'in ham ipek kaynakları deniz yolu vasıtasıyla Astrahan'a sevk edilmekteydi. Bu nedenle Timur, ham ipek kaynaklarını Tebriz'e çekmek için 1395'te Astrahan, Saray ve Azak (Azov) gibi önemli ticaret merkezlerini yıkıma uğrattı. Timur, Tebriz'i ticaret merkezi haline getirme çabaları neticesinde Osmanlı hükümdarı I. Bayezid ile siyasi-askeri gelişmelerin yaşandığı 1402 Ankara Savaşı'nda karşı karşıya kalmasına neden olmuştur (İnalçık, 1997: 274).

Akkoyunlu Devleti'de ticarete önem veren devletler arasında yer alıyordu. Bu nedenle Uzun Hasan (1453-1478), ticaretin gelişmesi ve devamlılığını sağlamak amacıyla ticaret vergisinde bir düzenleme yapmak suretiyle *Uzun Hasan Kanunları*³³ olarak bilinen bazı ıslahat hareketlerinde bulunmuştur. Ticaretin gelişmesine engel teşkil eden ve ülke sınırları dahilinde ticaret vergisi olarak alınan *damga (tamga)*yı 20 dirhemden bir dirheme indirildi (Erdem-Paydaş, 2021: 228). Uzun Hasan, verginin tamamen kaldırılması taraftarı olmasına rağmen Uzun Hasan'ın Emirleri bu uygulamaya taraftar değillerdi. Emirlerin muhalif bir tavır sergilemesi üzerine Uzun Hasan, vergide indirim yapma yoluna gitmiştir (Minorsky, 1998: 864-865).

Akkoyunlu hükümdarı Göde Ahmed (1497-1498)'de bazı ıslahatlarda bulunmuştur. Divan vezirlerinin çiftçi kesiminden şeriat kanunlarının belirlemiş olduğundan fazla bir dinar

³³ Uzun Hasan Kanunları veya Hasan Padişah Kanunları adı ile anılan kanunlardan 8 tanesi Ömer Lütfi Barkan tarafından genel bir değerlendirme ile yayınlanmıştır. Bu kanunlar, Ömer Lütfi Barkan'ın ifadesi ile Başvekâlet arşivinde, büyük nüfus ve arazi tahrirlerinin sonuçlarını tespit eden defterler içinde muhafaza edilmektedir. Kanunlar Diyarbakır, Mardin, Ergani, Urfa, Erzincan, Harput, Birecik ve Çermik bölgelerine aittir ve kanunlar her bölge için ayrı yazılmıştır (Barkan, 1941: 91-93). İranlı tarihçiler tarafından ise "Düstur-ı Hasan Padişah" veya "Kanun-ı Hasan Padişah" olarak anılan bu kanunlar Şah Tahmasb dönemine kadar Safevi Devleti tarafından da uygulanmıştır. Ayrıca bu kanunlar mahalli vergiler, bac ve damga (tamga) vergilerinin alınması ile ilgili konuları kapsamaktadır (Özcan, 2011: 174, 177).

ya da bir men vergi almamaları, insan tayfalarının tamamı divanî tekâliflerden (olağanüstü vergi) muaf tutulmalarını, ihracat³⁴ ve şıltak vergisi ile kimse yük altında tutulmayacağını beyan etmiştir (Paydaş, 2023: 200).

1.2.Ticaretî Engelleyici Hususlar

Ticaretin gelişmesi amacıyla birçok faaliyetler yapılmasına rağmen, ticaretî engelleyecek doğal ve beşeri olaylarda meydana gelmekteydi. Ticaret ve üretimde temel unsur insan faktörü olması nedeniyle insan gücüne ve nüfusuna büyük ihtiyaç duyulmaktaydı. Tarihi süreç içerisinde meydana gelen savaşlar, doğal afetler gibi olaylar insan nüfusuna doğrudan etki yapmaktadır. Yaşanan olaylar neticesinde insan varlığına son verilmesi ticaret ve üretim yapma faaliyetlerinin kısıtlanmasına neden olmuştur. Şehir ve köylerde nüfus sayısında düşüş olması neticesinde endüstri alanları iş yapamaz hale gelmekteydi.

1.2.1.Savaşlar

İnsanlığın başlangıcından beri var olan savaşlar, iktisadi faktörler, bölgesel hâkimiyeti sağlama düşüncesi, anlaşma şartlarını kabul ettirme ve ticari faaliyetleri koruma gibi pek çok etkenden dolayı ortaya çıkmıştır. Savaşların başlamasında önemli etken olan iktisadi faktörler, savaşlar nedeniyle iktisadi durum ve ticaret ilişkilerinin olumsuz yönde etkilenmesine neden olmuştur.

İbni Haldun'a göre savaş, insanlar için doğaldır ve doğanın emridir. Bu nedenle milletler, kavimler, topluluklar savaştan uzak kalmış değillerdir. Ayrıca kökeninde intikam alma isteği yatan savaşın dört sebebi olduğunu da ilave etmektedir. İbni Haldun'a göre savaşın birinci nedeni kıskançlık, ikinci neden kin ve düşmanlık, üçüncü neden kutsal savaş çağrısı yani "Cihat", dördüncü neden ise ayrılıkçılara ve başkaldıranlara karşı yapılan savaşlardır (İbni Haldun, c. 2, 2013: 52).

Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyâseddin Hüsrevşâh, önemli ticaret limanı olan Trabzon üzerine 1206'da bir sefer düzenledi ve yaptığı sefer nedeniyle Anadolu, Rus ve Kıpçak şehirleri arasında yaşanan kara ve deniz ticaretî işlemez bir hale geldi. Meydana gelen bu olumsuz durum neticesinde ise halkın büyük zararlara uğramasına neden olmuştur (İbnü'l-Esîr, c. 10, 2016: 99).

Azerbaycan, özellikle Arrân (Kuzey Azerbaycan) zengin otlakları, yaylakları ve kışlaklarının yanında, zengin şehir ve köylere sahip olması Moğolların ilgisini çekmesine sebep

³⁴ Eyaletlerde bulunan askerler ve devlet kullukçularının ihtiyaçlarını karşılamak üzere toplanan bir vergi çeşididir (Paydaş, 2021: 230).

oluyordu. Azerbaycan ve Gürcistan'ın Moğollar ile ilk kez karşılaşmaları 1220'de gerçekleşmişti. Otrar'da Moğollara ait tüccarların öldürülmesi sonucunda Cengiz Han, Subutay Bahadır ve Cebe komutasındaki “*el-Muğarribe*” adı verilen 20.000 kişilik bir orduyu Harezmsah Muhammed'in yakalanması için batıya doğru gönderdi. Harezmsah Muhammed'i yakalamak üzere harekete geçen ordu Rey'e doğru hareket etti. Rey, Hemedan, Zencan yolunu takip ederek Azerbaycan topraklarına kadar geldiler. Buradan yoluna devam eden Moğol ordusu Mugan (Mukan) üzerinden Gürcistan'a ulaştılar. Moğollar ile ilk kez karşılaşan Gürcüler, 617 Zilkade (1220 Aralık-1221 Ocak)'de Moğollar ile mücadeleye girdiler. Fakat Gürcülerin hezimetini ile sonuçlanan savaş sonrasında Moğollar, Gürcistan topraklarını her taraftan yağmalamış ve her yeri harabeye çevirmişlerdi (Cüveynî, 2013: 162-163; İbnü'l-Esîr, c. 10, 2016: 214, 225-227; Subaşı, 2022: 46-47).

Gürcüleri mağlup eden Moğollar istila hareketlerine devam ederek 30 Mart 1221'de Meraga'yı ele geçirdiler. Devamında ise Erdebil, Tebriz, Beylekan, Gence, Şamahı ve Tiflis şehirlerini istila ederek iktisadi bakımdan çöküntüye uğratmışlardır (İbnü'l-Esîr, c. 10, 2016: 234-237). Moğollar, Nahçıvan'da da büyük tahribatlarda bulunmuşlardır. Buradaki halkın hepsini öldürerek büyük bir nüfus kaybına neden olmuşlardır (Ebü'l-Fidâ, 2017: 318).

Celeleddin Harezmsah, 1226'da Gürcülerle ve ardından Ahlat ile çevresinde mücadele içerisinde bulunmaktaydı. Bu durumdan istifade eden Yıva Türkmenleri, Urmiye ve çevresine hâkim olmuşlar, aynı zamanda kendilerini korumak amacı ile de Hoy halkından haraç almaya başlamışlardı. Hâkimiyeti tamamen eline alan Yıva Türkmenleri etrafı yağmalamaya ve yol kesmeye başlamışlardı. Özellikle Erzurum-Tebriz yolunu keserek ticaret kervanlarını yağmalamışlardı. Erzurum'dan Tebriz'e gitmekte olan ve yanlarında 20.000 kadar küçükbaş hayvan bulunan büyük bir kervan kafilesine Tebriz yakınlarında saldırarak büyük oranda ticaret mallarına el koymuşlardı (İbnü'l-Esîr, c. 10, 2016: 313). Yaşanan saldırılar neticesinde ticaret yolları tehlikeli bir hâl alıyor ve bu da iktisadi krizlerin yaşanmasına neden oluyordu.

Celeleddin Harezmsah, Yıva Türkmenleri'nin olumsuz davranışlarını bertaraf etmek üzere Ahlat üzerinden hareketle Urmiye yakınlarına geldi. Yıva Türkmenleri'ni şiddetli bir şekilde cezalandıran Harezmsah Celeleddin, tüccarlardan yol kesmek amacıyla ele geçirilen malları geri aldıktan sonra Tebriz'e döndü (İbnü'l-Esîr, c. 10, 2016: 314).

1231'de Moğollar, Gence şehrini ele geçirdiler ve erkek, kadın, çocuk herkesi kılıçtan geçirdikleri gibi (*Anonim Vakayiname*, 2017: 122) şehir etrafındaki tarım alanlarına da büyük zararlar vererek üzüm bağlarını tahrip etmişlerdir (Genceli Kiragos, 2018: 38).

Azerbaycan'a bağılı şehirlerde dokumacılık endüstrisi gelişmiş olup, ipek ve yün kumaşlar imal ediliyor, halılar dokunuyordu. Bu nedenle Altın Ordu hanları, Azerbaycan'ı ele geçirmek amacıyla akrabaları olan İlhanlı Devleti ile sürekli mücadele içerisinde bulunmuşlardır (Yakubovskiy, 2021: 112). Altın Ordu ve İlhanlı Devleti arasında yaşanan siyasi çekişmeler Gürcistan bölgesinde de büyük bir insan kaybının yaşanmasına neden olmuştur. Berke Han'a ait 300.000 kişilik bir ordu Kür, Alazani ve İvri bölgelerini talan ederek çöle çevirmişlerdir. Meydana gelen talan neticesinde bu bölgelerde uzun bir süre insan yaşamı için elverişli bir ortam oluşmamıştır (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 181).

XIV. yüzyılda tarih sahnesine çıkmaya başlayan Timur ise, Gürcistan üzerine yaptığı seferler sırasında Gürcülere ait şehirler ve evlerin yıkılmasının yanında, tarım ürünlerine büyük zararlar verildiği görülmektedir. Meyve ağaçlarının kökünden söküldüğü gibi buğday tarlaları da ordu tarafından çiğnenmiştir (Yezdi, 2019: 335). Ayrıca ordunun geçişini sağlamak amacı ile üzüm bağları da kesilmiştir (el-Hüseynî, 2011: 6).

Gürcistan yaşadığı işgaller karşısında Gürcü diline yeni deyimlerde girmeye başlamıştır. *Napuzari* (Temel yeri), *Nasahlari* (Ev yeri), *Nasoplari* (Köy yeri), *Nakalakari* (Kent yeri), *Natsihari* (Kale yeri) gibi isimler XV. yüzyıldan sonra yer adı olarak kullanılmaya başlanmıştır (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 202).

Azerbaycan ve Gürcistan birçok devletin askeri seferlerine maruz kalmasına rağmen, en fazla zarar XIII. yüzyılda başlayan Moğol seferleri ile olmuştur. Moğollar, Azerbaycan ve Gürcistan'ın iktisadi, ticari, sosyal ve kültürel hayatına büyük bir darbe vurmuştur. Bu seferler sırasında ticaret yolları dağıldı, ticareti geliştirmek amacı ile yapılan mimari yapılar yıkıldı, şehirler harabeye döndü, şehir ve köylerde nüfusun azalmasına yol açtı, tarım alanları zarar gördü ve ekili toprakların çoraklaşmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda tarım mahsulleri ciddi derecede azalmaya başlamıştır.

Moğol seferlerine ve Moğolların geride bıraktığı tahribatlara tanıklık etmiş bulunan İbnü'l-Esîr, Moğolların yaptığı tahribatı belirtirken: *"Kulaklar bir benzerini işitmiş değildir. Bu felaket başka hiçbir felakete benzememektedir. Tarihçilerin ittifakla kaydettiklerine göre dünyanın büyük bir kısmını istila eden Büyük İskender bu kadar süratle istila edememişti. Sonra Büyük İskender on yıl gibi uzun bir müddet içinde istila ettiklerini ele geçirirken pek de kimseyi öldürmüş, katliam yapmış değildir. O sadece geçtiği yerleri itaati altına alarak geçip gidiyordu. Ama bu zalimler yeryüzünün büyük bir kısmını, hatta en güzelini, en mamur ve fevkalâde olanını, halkı en iyi ve yeryüzünde yaşayan insanların en üstün ahlâka ve güzel yaşayışa sahip*

olan insanlarını bir sene içerisinde tamamen yok edip gittiler. Bu zalimlerin girdikleri şehirlerde onlardan korkmayan ve bugün yarın bana da ulaşip öldürecekler diye endişelenmeyen bir Allah'ın kulu kalmamıştı” sözleri ile paylaşmaktadır (İbnü'l-Esîr, c. 10, 2016: 212).

Genceli Kiragos ise Moğolların yaptığı tahribatı: “Bu ordu, geçtiği yerlerde tesadüf ettiği insanları, hatta köpeklere varıncaya kadar bütün hayvanları katl ve imha ediyor ve atlar hariç olmak üzere kıymetli elbise ve eşyayı bile tahrip ediyordu” sözleri ile bahsetmiştir (Genceli Kiragos, 2018: 18).

Şehirlerin iktisadi alanda yaşadığı gerilemeyi elde edilen gelirler üzerinden tespit etmek de mümkündür. İlhanlı dönemi müelliflerinden Hamdullah Müstevfi'nin verdiği malumatlara göre Errân ve Mugan'ın geliri Atabekler döneminde 300 tümen iken İlhanlı döneminde bu rakam 30 tümene kadar düşmüştür. Geştasfi, Moğol akınları öncesinde 100 tümen gibi bir gelire sahipken, İlhanlı döneminde 118.500 dinar olmuştur. Gürcistan ise 500 tümen gelir elde ederken, İlhanlı döneminde ise bu gelirin 120 tümene kadar düştüğü görülmüştür (Hamza, 2008: 122-127; Çiftçi, 2016: 87-61).

XV. yüzyılın en önemli siyasi olaylarından biri de II. Mehmed tarafından İstanbul'un fethedilmesiydi. İstanbul'un alınması Gürcistan'a da olumsuz sonuçlar yaşatmıştır. Gürcistan, Avrupa ile siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkilerini Bizans Devleti vasıtası ile gerçekleştirmekteydi. Bu nedenle İstanbul'un alınması ile Gürcistan'da iktisadi durum daha da kötüye gitti. Dahili ve harici ticaret durma noktasına geldi. Aynı zamanda şehir ve köylerde yaşam zorlaştı. Halk yoksullaştığı gibi şehirlerde küçülmeye başladı (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 207).

Tebriz ile Bursa arasındaki ipek ticaret yoluna hâkim olma düşüncesi Osmanlı Devleti ile Akkoyunlu Devleti arasında uzun süren mücadelelerin yaşanmasına neden olmuştu. II. Mehmed, kaçakçılık faaliyetlerini önlemek amacıyla Tokat'ta yeni bir gümrükhane inşa etmişti. Fakat bu gümrükhane 1472'de Uzan Hasan tarafından yıkıma uğratıldı. İki devlet arasında yaşanan siyasi ve iktisadi münasebetler Tebriz'in dahili ve harici ticaretinde olumsuz gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Buna karşılık Doğu'da barışçıl bir politika izleyen II. Bayezid döneminde ipek ithalatı ise rekor seviyelere ulaştı. I. Selim, iktidarı döneminde İran'dan gelecek her türlü ipek ithalatına ambargo uyguladı ve buna bağlı olarak Osmanlı sınırları içerisinde de ham ipek ticaretini tamamen yasakladı (İnalçık, 1997: 281).

İstila hareketleri, iktisadi alanda düşüşe neden olduğu gibi güvensiz bir ortamın oluşması sebebiyle harici pazarın duraklamasına da etki etmiştir. Ticaret yollarının bozulması, kervanların devamlı olarak saldırılara maruz kalması ve yağmalanması üzerine harici pazarla olan ilişkilerin kesilmesi ile sonuçlanmıştır.

1.2.2.Doğal Afetler

İnsan kontrolü dışında meydana gelen, insan etkisi ile engellenemeyen, büyük can ve mal kaybına neden olan deprem, kıtlık ve hastalık gibi doğal olayların yaşandığına dair tarihi kaynaklarda az da olsa bazı bilgilere yer verilmektedir.

Orta Çağ kaynaklarının verdiği bilgilere göre 1042-1043'te Tebriz'de büyük bir deprem meydana geldi. Deprem neticesinde şehrin kalesi, surları, evleri, pazar yerleri büyük yıkıma uğradı. Deprem sırasında şehir hâkimi, şehir dışında bulunması ile depremde kurtulanlar arasında yer almıştır. Büyük kayıpların yaşandığı şehirde kaynaklar 50.000 kişinin öldüğü bilgisini vermiştir (İbn Kesîr, c. 12, 1994: 142; Abû'l-Farac, c. 1, 1999: 298; İbnü'l-Esîr, c. 8, 2016: 107). Nâsır-ı Hüsrev ise depremde 40.000 kişinin öldüğünü belirtmiştir (Nâsır-ı Hüsrev, 2020: 23). Abû'l-Farac'a göre şehir hâkimi yaşanan felaketin ardından depremin büyüklüğü nedeniyle çuval parçalarını sırtına alarak küller üzerinde oturmuştur (Abû'l-Farac, c. 1, 1999: 298).

1138'de Gence ve Azerbaycan'ın diğer yerlerinde de deprem meydana geldi. Birçok yeri tahrip etmekle beraber, en şiddetli sarsıntılar ise Gence'de yaşanmıştır. Kaynakların verdiği bilgilere göre deprem sırasında 230.000 kişi ölmüştür. Ölenler arasında Azerbaycan hâkimi Karasungur'un iki oğlu da vardı. Abû'l-Farac depremin etkisini "*bütün şehir yerin dibine geçti ve yerden siyah sular fıskırdı*" sözleri ile belirtmiştir (Abû'l-Farac, c. 2, 1999: 375; İbnü'l-Esîr, c. 9, 2016: 151).

XII. yüzyılda Albanya tarihi üzerine önemli bir kaynak olan ve Mhitar Koş tarafından yazılmış salnamede Gence depreminin yaşandığı tarih ise 1139 yılı olarak verilmiştir. Mhitar Koş büyük yıkımlara neden olan depremin etkisini salnamesinde ise: "*Areg ayında, bu ayın 18. Gününde, Cumartesi gününe bağlanan gecede, mukaddes Georgi bayramı gününde (30 Eylül 1139 yılı Cumartesi günü), Allah'ın dünyaya gazabı tuttu. Yerin hiddeti ve büyük yıkımlar dehşetle yayılarak bir Albanya toprağına da ulaştı. Tıpkı "(Allah) yeri yerinden oynatıyor ve onun rükünleri titriyor"* ve bir başka yerde "*(Allah) yere gözünü dikiyor, o da titriyor"* denildiği

gibi. Bu zelzele neticesinde birçok yerde (şehirlerde), Parisos³⁵ ve Haçın³⁶ vilayetlerinde, ister ovalık kısımda olsun, ister dağlarda olsun çok yer dağıldı. Depremde başkent Gence şehri de ahalisiyle birlikte Cehenneme vasil oldu. Ahalinin başına çöküp yakılan manastırlar ve kiliselerle birlikte dağlık mahallerde birçok kale ve köy de dağıldı. Viran olan binalar ve kalelerin altında sayısız hesapsız insan telef oldu. Bu olay Ermeni takviminin 588. yılında vukû bulmuştu.” sözleri ile ifade etmiştir (Mhitar Koş, 2006: 331-332).

1272-1273'te Tebriz'de büyük bir deprem meydana geldi. Depremin etkisi o kadar büyüktü ki evlerin birçoğu harap oldu (Fazlullah, 2022: 112).

Gürcistan'da da doğal afetlerin yaşandığı görülmüştür. 1088'de Gürcistan'da şiddetli depremler meydana gelmiştir. Büyük felaketlere sebep olan depremde Tmogvi kalesi ve şehrinin yer aldığı birçok şehir ve köy yerle bir oldu. Sayısız insanın canından olduğu gibi depremde sağ kalanlar ise evsiz barksız kalmıştır. Yaşanan felaketlerin ardından Gürcü Kralı II. Giorgi 1089'da tahttan inmek zorunda kalmıştır (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 136; İberieli, 2014: 170). Gürcü Kralı II. Demetre'nin (1270-1289) iktidarı döneminde yaşanan savaşların ardından Samtshe merkezli olmak üzere çevre bölgeleri de etkileyen büyük bir deprem meydana geldi. Depremin etkisiyle birçok ev, kilise, manastır, kale ve köprü gibi mimari yapılar yıkıldı. Kartli bölgesinde de hissedilen deprem, Mtsheta Kilisesi'nin yıkılmasına neden olmuştur (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 184).

İnsanlık tarihi boyunca görülen ve birçok insanın ölümüne neden olan en ölümcül salgın olan veba salgını hakkında kaynakların verdiği malumatlara göre Azerbaycan ve çevresini de etkisi altına aldığı görülmektedir.

İbn Kesîr, İbnü'l-Cevzi'den yaptığı nakle göre 1058'de Azerbaycan'da açlık nedeniyle büyük bir veba salgını yaşandığını bildirmektedir. Azerbaycan'a bağlı şehirlerde çok az sayıda insan veba salgınından kurtulabilmişti (İbn Kesîr, c. 12, 1994: 173). Yaşanan korkunç veba salgını sonucunda birçok kişi hayatını kaybetti. Bu nedenle çarşı ve pazar gibi yerlerin boşalmasına neden olduğu gibi ticaret de durma noktasına gelmiştir. Aynı zamanda ticaretin azalmasına bağlı olarak ürünlerin fiyatının artmasına neden olmuştur (İbnü'l-Esîr, c. 8, 2016: 127).

1346-1347'de Tebriz büyük bir veba salgını ile karşı karşıya kalmıştır. Salgın ve zulüm nedeniyle halkın büyük bir çoğunluğu şehri terk etmek zorunda kaldı. Yaşanan salgının yanında

³⁵ Arsah vilayetinin Parisos kalesi ve şehri.

³⁶ Orta Çağ'da günümüzdeki Ağdam, Mardakert (Akdere) ve Hankendi kazalarının bulunduğu arazi.

Çobanoğulları (Sulduslar) hükümdarı Melik Eşref'in (1343-1358) de halka karşı yaptığı zulümler de iyice arttı. Şehirde bu durumlar yaşanırken Melik Eşref'te veba salgınından korkarak şehri terk etmek zorunda kalmıştı (Us, 2019: 43).

Veba salgını nedeniyle göç hareketlerine maruz kalan Tebriz şehri bu kez de kıtlık ile mücadele etmek zorunda kalmıştı. 1388'de yaşanan kıtlık büyük bir insan kaybının yaşanmasına neden olmuştur. Bir men³⁷ tahıla sahip herkes işkence ile öldürülmekteydi. Kış mevsiminde kıtlık o kadar şiddetli bir hâl aldı ki bir men ekmeğe Tebriz ölçüsü ile 10 dinara satılır bir hale geldi. Yaşanan bu kıtlık, Tebriz ve çevresinde yaklaşık 100.000 kişinin ölmesine neden olmuştur (Yılmaz, 2002: 196; Us, 2019: 86). Tebriz şehri 1430'da yine bir kıtlık ile karşı karşıya kalmış ve meydana gelen hadise sonucunda 100.000 kişi hayatını kaybetmişti (Hasan-ı Rumlu, 2020: 202).

1092'de Ani ve çevresinde büyük bir doğal afet meydana gelmiştir. Ermeni müverrihlerinden Vardan, çekirge ve kuraklık nedeniyle büyük bir kıtlığın meydana geldiğini ifade etmiştir. Bu durum Ani halkının büyük üzüntü duymasına neden olmuştu. Çünkü halk, ölümlerini defnedemiyor ve düzenli bir şekilde dini ayinlerini yapamıyorlardı. Vardan biraz abartılı olarak, Beh adındaki bir adamın büyük cesaret ve dindarlık sergileyerek altı bin ölünün gömüldüğüne dair bir hikâyeden bahsetmiştir. Ayrıca İran'dan gelen zengin bir kişinin de birçok deve yükü ile buğday getirdiğini ifade etmiştir (Müverrih Vardan, 2017: 48).

Meydana gelen olaylarda verilen sayılar biraz abartılı olarak verilse de yaşanan olayların büyüklüğünü ve yıkımın neticelerini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

1.2.3. Başarısızlıkla Sonuçlanan Kâğıt Paranın Tedavüle Girmesi

İlhanlı hükümdarı Geyhatu Han (1291-1295), zevk ve eğlenceye düşkün olması, akıl almaz derecede büyük masraflar yapması ile bilinmektedir. Gereksiz harcamaların artması ve hazinenin boşalması nedeniyle maliyeciler iktisadi durumu düzeltecek çıkış yolları aramaya başladılar. Çin'den gelen Pulad Çing Sang, üzerinde padişahın damgası olan ve sikke-dirhem yerine geçen bir kâğıt paradan bahsetmiştir. Vezir Sadreddin Halidî, diğer yerlerde olmayan bir işi yapmak istediğinden bu konuda büyük çaba harcamaktaydı ve sonunda kâğıt paranın uygulanması için teşebbüslerde bulundu (Yuvalı, 2017: 251; Fazlullah, 2022: 182).

³⁷ Eski bir ağırlık ölçüsüdür. İran'da en önemli ağırlık birimi olma özelliğini koruyan men, İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın iktidarı döneminde yapılan ölçü islahatında 260 dirhem olarak esas alınmıştır (Kallek, 2004: 105-107).

Emirlerden Şiktur Noyan, kâğıt paranın ülkenin iktisadi yapısının bozulmasına, padişahın adının kötüye çıkacağını ve halkın bozulmasına neden olacağı düşüncesi ile bu uygulamaya karşı çıktı. Fakat Sadreddin Halidî, Şiktur Noyan'ın altın sever biri olması nedeniyle kâğıt paranın iptal edilmesine çalışıyor diyerek itirazda bulundu. Ardından Ak Buka, Tagaçar, Tammaçi ile birlikte Sadreddin Halidî yaptığı çalışmalar neticesinde 12 Eylül 1294'te Tebriz'de kâğıt para tedavüle girdi. Aynı zamanda kâğıt paranın kullanılmasını teşvik etmek amacıyla bir de ferman ilan edildi (Fazlullah, 2022: 182-183).

Tedavüle giren kâğıt paranın halk tarafından kabul görmemesi üzerine iktisadi alanda bazı sorunların yaşanmasına neden oldu. Tebriz halkı, dokuma ürünleri, kumaş ve gıda ürünlerini pazardan çektiler. Kalabalık nüfusa sahip şehirlerin boşalmaya başlaması ile birlikte kervan ticareti de işlemez oldu. Kâğıt para uygulamasının piyasayı alt üst etmesi üzerine Geyhatu Han tarafından iki aylık bir kullanımdan sonra bu uygulamaya son verilmiştir. Ticari alışverişler eskisi gibi altın ile yapılmaya başlandı. Böylece şehirleri terk eden halkın geri dönmesi ile birlikte pazar yerleri ve şehirler mamur hale gelmeye başlamış oldu (Fazlullah, 2022: 183-184).

1.3.Ticaret Yolları

Azerbaycan ve Gürcistan bölgesi, tarihi dönemlerden beri önemli ticaret merkezlerine sahip olmuş ve önemli ticaret yolları arasında yer almışlardır. Doğu ve Batı ile ticaret genellikle kara yolları ve deniz vasıtası ile gerçekleştirilmekteydi. Bölgenin siyasi konumunun elverişli olması ve iktisadi potansiyelinin yüksek olması neticesinde birçok devletin istila hareketlerine maruz kalmasına neden olmuştur. Yaşanan bu durum sonucunda ticaret yollarının güzergâhlarında bazı değişikliklerin yaşanmasını da beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda şehirlerin iktisadi taleplerinin farklı olması da yol güzergâhlarının şekillenmesini etkileyen bir diğer unsur olmuştur.

Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev, Kırım, Kafkas, Rus, Kıpçak ile ticaret yapan Anadolu, Suriye ve Irak tüccarlarına karşı, deniz ve karayollarını kapatan Trabzon İmparatoru üzerine yürüyerek İmparator Aleksi'yi ticaret yollarını açmaya mecbur etmiş ve sırf ticaretin güvenli bir şekilde yapılmasını sağlamak için elinden geleni yapmıştır (Keleş, 2002: 439).

Orta Çağ kaynaklarının verdiği bilgilere göre Azerbaycan ve Gürcistan'ın kendi içerisinde gelişmiş bir yol ağına sahip olduğu görülmektedir. Geniş ticaret yolları ağının bulunması ticari ilişkilerin gelişmesi için elverişli ortamlar yaratmıştır.

X. yüzyılda Azerbaycan, sınırları içerisinde birçok yöne ulaşım sağlayan gelişmiş bir yol güzergâhına sahipti. Berde-Erdebil Yolu: Berde-Mugan-Beylekan-Versan-Belhak-Berzend-Erdebil. Berde-Bab el-Ebvab: Berde-Berdic-Şamahiye-Şirvan-Lâyican-Bab el-Ebvab. Berde-Tiflis Yolu: Berde-Cenze (Gence)-Şemkür-Hunan-Gendeman-Tiflis. Berde-Debil Yolu: Berde-Kalkatas-Metezis-Dûmis-Keylekûyen-Sisecan-Debil. Erdebil-Zencan Yolu: Erdebil-Sepidrud-Sarah-Toy-Zencan. Erdebil-Meraga Yolu: Erdebil-Kursara-Meraga yolu takip edilerek kervan ticareti yapılmaktaydı (İbn Havkal, 2014: 273; İstahri, 2015: 181-182). Önemli bir geçiş noktasını oluşturan Zencan, XIII. yüzyılda da önemli bir konuma sahipti ve Rum, Horasan, Şam ve Irak topraklarına ticaret bağlantısını sağlamaktaydı (Kazvinî, 2019: 448).

X. yüzyılda Anadolu'nun Güneydoğu kesimlerine ulaşım Erdebil-Amid yolu ile sağlanmaktaydı. Bu yol ile Erdebil-Meraga-Urmiye-Selmas-Hoy-Bergeri-Erciş-Ahlat-Bitlis-Erzen-Meyyâfârîkin ve Amid güzergâhı takip edilerek Anadolu'ya ulaşıldı (İbn Havkal, 2014: 275; İstahri, 2015: 182). Anadolu ile yapılan bu ticaret güzergâhı XII. ve XIII. yüzyıllarda da önemini koruyarak devam etmiştir. El-İdrisî ve Necîb Bekrân'ın kayıtlarına bakıldığında zaman, aynı güzergâh üzerinden çok sayıda ticaret kervanlarının ulaşım sağladığı görülmektedir (el-İdrisî, 2021: 175; Necîb Bekrân, 2021: 175).

Sultaniye-Erdebil yolu ile hem Anadolu'ya hem de Azerbaycan şehirlerine ulaşım sağlanmaktaydı. Zencan istikametinde devam eden yol Zencan'da ikiye ayrılarak bir kol Tebriz-Meraga-Ermen ve Rum güzergâhı ile devam ederek Anadolu'ya ulaşırdı. Diğer kol ise Erdebil ve Serav'a doğru devam etmekteydi. Tutsevari-Kağez Konan-Sencide-Helhal-Taleş güzergâhı ile Erdebil'e ulaşıldı (Hamza, 2008: 193-194).

Bölge ticareti için Trabzon Limanı'nda büyük önem arz ediyordu ve Karadeniz'in kuzeyi ile Avrupa arasındaki ticaret Trabzon Limanı vasıtasıyla sağlanıyordu. Bu nedenle XII. yüzyılda Rusya ve Karadeniz'in kuzeyi ile ticari ilişkiler Tiflis-Trabzon yolu kullanılarak yapılmıyordu (el-İdrisî, 2021: 209). Aynı şekilde Rusya'dan gelen ticari ürünlerde Karadeniz istikametinden Trabzon-Tebriz yolu kullanılarak Asya'ya taşınmaktaydı (Yılmaz, 2016: 15).

XIII. yüzyılda da uluslararası ticaretteki önemini korumaya devam eden Trabzon Limanı yoğun bir ticarete sahipti. Tebriz şehrinde çıkan ticaret kervanı Erzurum'u geçtikten sonra kuzey istikametine doğru yönelerek Bayburt üzerinden Trabzon Limanı'na ulaşırdı (*Marko Polo Seyahatnamesi*, Tarihsiz: 21). 1318'de Doğu seyahati için Venedik'ten hareket eden Keşiş Odoric Pordenon'da Karadeniz üzerinden Trabzon-Zigana-Erzurum-Ağrı Dağı güzergâhını takip ederek Tebriz şehrine ulaşmış bulunmaktaydı (Lee, 2015: 7-12). Batı ile ticari ilişkileri

sağlayan bir diğer önemli ticaret yolu ise, batıya açılan tek liman konumundaki Ayas Limanı'ydı. Tebriz şehrinden yola çıkan tüccarlar Ağrı-Erzurum-Erzincan-Sivas-Kayseri-Konya'ya ulaşırdı, buradan güneye doğru devam ederek Ayas Limanı'na ulaşırdı (*Marko Polo Seyahatnamesi*, Tarihsiz: 20). XIV. yüzyılın başlarında Trabzon'dan Tebriz'e Orta Asya'ya uzanan, İskenderun Körfezi yakınlarındaki Ayas'tan başlayıp Tebriz'e giden yollar önemli ticaret yolları arasında yer almaktaydı (Lybyer, 1987: 143).

Gürcistan, dahili ve harici ticaretini bütün bölgelere ulaşabilen geniş bir yol ağı vasıtasıyla gerçekleştirmekteydi. Gürcü hükümdarlarından III. Davit ve Tamara, ulaşım elverişli olmayan yolları iyi bir şekilde tamir ederek genişlettiler. Özellikle Kraliçe Tamara Mesheti şehrini Tiflis'e bağlamak amacıyla Trialeti üzerinden kestirme bir yol inşa ettirdi (Lordkipanidze, 1987: 40; Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 145, 159). Gürcistan, Bizans Devleti, İran, Mısır ve Rusya gibi ülkelerle ulaşımı sağlayan önemli ticaret yollarına sahipti. Batı ülkeleri ile ilişkilerini Doğu-Batı ticaret güzergâhının en önemli yollarından biri olan Çoruh Nehri yakınlarındaki Ardanuç (Artenuç) üzerinden yapmaktaydı. Ayrıca Ardanuç, Trabzon üzerinden İstanbul ile ticari ilişkilerin kurulmasını sağlayan önemli bir yolu teşkil etmekteydi (Giviasvili; 2007: 17). X. yüzyılda bu yol üzerinden aktif bir şekilde ticaret yapılmaktaydı ve büyük bir ticaret merkezi olması ile buraya Ermenistan, Suriye, Trabzon, İberya, Abasgia gibi yerlerden ticaret amacıyla birçok tüccar gelmekteydi (Heyt, 2000: 52; Kollautz, 2000: 50). XIII. yüzyılda Ardanuç, ticaret yolu aktif şekilde kullanılmıştır. Özellikle Gürcistan, Batı ile ticari ilişkilerini Ardanuç üzerinden devam ettirmiştir (Lordkipanidze, 1987: 40).

İran ile ticaret ilişkileri ise iki yol üzerinden yapılıyordu. Bunlardan biri Tiflis-Zencan, diğeri ise Tiflis-Duvin-Meraga yollarıydı. Kafkas ülkeleri ile ticaret, Kafkas bölgesinin dağlık bir araziye sahip olması nedeniyle Kafkasya geçitleri ve Derbend üzerinden gerçekleştirilmekteydi (Lordkipanidze, 1987: 40). Gürcüler, Tiflis-Erzurum-Trabzon ile Tiflis-Erzurum-Halep istikametindeki İpek Yolu ticaretinde büyük kazançlar elde etmekteydi (Pamuk, 2007: 129).

İpek Yolu güzergâhı üzerinde bulunan Tebriz, Anadolu'ya açılan önemli bir durak konumunda bulunmaktaydı. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Tebriz, İlhanlı Devleti'nin başkenti olduktan sonra önemi daha da arttı ve bu vesile ile Tebriz'e ulaşım sağlayan birçok yol ağı da gelişme göstermiştir (Yılmaz, 2016: 15). Doğu ve Batı'ya giden ticaret yollarının ortasında kalması Tebriz'i önemli kılmaktaydı. Bu durum Tebriz'in birçok devlete başkentlik yapmasına neden olmuştur. İlhanlı Devleti ile başlayan süreç, Akkoyunlu Devleti ile de devam etmesi üzerine Tebriz'in ticari, endüstri, sosyal ve iktisadi alanlarda daha da gelişmesini sağlamıştır.

Sultaniye-Tebriz yolu ile Sultaniye-Zencan-Nikbay üzerinden Serçem'e ulaşılır ve yol burada ikiye ayrılmaktadır. Biri Meraga, diğeri ise Miyanec'e devam eder. Miyanec yolu takip edilerek Senkelâbâd-Ocan (Ovcan)-Sâitâbâd güzergâhı üzerinden Tebriz şehrine ulaşıldı (Hamza, 2008: 195). Tebriz'den Azerbaycan'ın diğeri şehirlerine ticaret yolları Tebriz-Ovcan-Erdebil-Uşneviyye-Urmiye-Eher-Meşkin-Hoy-Salmas-Meraga-Serav-Dihharkan-Merend-Nahçıvan şehirleri üzerinden sağlanırdı (Hamza, 2008: 115; Çiftçi, 2016: 48).

XV. yüzyılda Timur'u ziyarette bulunan İspanyol elçisi Clavijo, Trabzon-Erzincan-Erzurum-Ağrı-Hoy-Tebriz yolunu takip ederek Semerkand'a doğru gitmiştir. Clavijo, geçtiği şehirlerden olan Tebriz'in önemli bir ticaret merkezi, zengin ve muhteşem bir yer olduğu, ayrıca şehirde bulunan kervansaraylar ve çarşılarda ticaret hayatının canlı olduğunu ifade etmiştir (Clavijo, 2016: 78-114).

XV. yüzyılda Anadolu ile ticaret, Tebriz-Bursa ticaret yolu kullanılarak kuzey ve güney olmak üzere iki koldan yapılmaktaydı. Kuzey yolu Bolu-Kastamonu, güney yolu ise Ankara-Çorum-Amasya-Erzurum-Aras Vadisi (Sa'd Çukuru) istikametinden devam ederek Tebriz şehrine ulaşırdı (İnalçık, 1960: 51).

Osmanlı Devleti ile Akkoyunlu Devleti arasında siyasi-askeri mücadelelerin yaşandığı dönemlerde Venedik, Osmanlı'ya karşı ittifak arayışı içerisinde olması nedeniyle Uzun Hasan'ın desteğini sağlamak üzere Akkoyunlu sarayına elçiler göndermiştir. Bu elçiler arasında yer alan Barbaro, Venedik'ten hareket ederek deniz yolu ile Kıbrıs'a geldi. Buradan itibaren kara yolu ile Silifke-Tarsus-Adana-Urfa-Mardin-Siirt-Hoy güzergâhını kullanarak 1474'te Tebriz şehrine ulaşmıştır. Barbaro, seyahati esnasında birçok saldırıya maruz kalmış ve yol güzergâhı üzerinde güvenliğin tam olarak sağlanamadığını da beyan etmektedir. Barbaro, Tebriz'de her çeşit ürünün bulunduğundan ve fiyatların çok düşük olduğundan bahsetmiştir. Aynı zamanda Tebriz'in önemli bir ticaret merkezi olduğuna da değinmeden geçmemiştir (Barbaro, 2016: 39-55). Barbaro, Anadolu'nun güney kısmından Tebriz'e ulaşmasına rağmen Trabzon-Tebriz yolu güzergâhı hakkında da malumatlar vermiştir. Trabzon'dan Tebriz istikametine doğru gidildiğinde Bayburt-Erzincan-Harpur ve buradan itibaren Ermenistan sınırına dahil ettiği Muş-Cevaz-Erciş-Hoy-Tasuc (Tesuc) yolu takip edilerek Tebriz şehrine ulaşıldı (Barbaro, 2016: 89-93). Trabzon-Tebriz yolunda Venedik ve Cenevizlilerin, Karadeniz'de bulunması ve aktif bir şekilde ticaret yapmaları ile birlikte XIII-XV. yüzyıllar arasında Trabzon-Tebriz ticaret yolunun yoğun bir şekilde çalışmasına katkı sağlamışlardır. Özellikle Venedik ve Cenovalılar için doğudan batıya gidecek baharatın taşınmasında Trabzon-Tebriz yolu güzergâhı önemli bir yere sahipti (Gabashvili, 2002: 391).

XV. yüzyılda Gürcistan'a ulaşımı sağlayan Tebriz-Kutaisi yolu da mevcuttu. Tebriz-Şamahı-Derbend- Bakü istikameti takip edilerek Gürcistan sınırlarına girilir. Buradan itibaren ise Tiflis-Guri (Gori)-Koutais (Kutais) şehrine ulaşılmaktaydı (Barbaro, 2016: 93-100).

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ı ziyarete çıkan bir diğer Venedik elçisi Ambrogio Contarini'ydi. Contarini, 23 Şubat 1473'te Venedik şehrinde ayrılarak birçok Avrupa şehrini gezdikten sonra Karadeniz'in kuzeyinden seyahatini yaptı ve 9 Temmuz 1474'te Gürcistan'a bağlı Cotochis (Cotatis, Kutais)'e ulaşmıştır. Devamında Gorides (Gori)-Merend yolunu takip ederek Tebriz'e ulaşmıştır. Ayrıca önem arz eden Tiflis-Derbend yoluna da değinmektedir. Tiflis'ten başlayan yol Cotatis (Kutais)- Şamahı şehirlerinden geçilerek Derbend'e ulaşıldı (Barbaro, 2016: 102-109).

XV. yüzyılda Anadolu topraklarına büyük ölçüde egemen olan Osmanlı Devleti, İpek Yolu'nun kuzey güzergâhını denetim altına almak amacıyla harekete geçti. 1461'de Trabzon Rum İmparatorluğunu ve 1473'te Akkoyunluları devre dışı bırakan Osmanlı Devleti Erzurum'a doğru ilerleyerek İpek Yolu üzerindeki konumlarını arttırmış bulunmaktaydı (Pamuk, 2007: 129).

XV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile ticari ilişkiler İstanbul ve Bursa merkezli olarak yapılmaktaydı. Bursa, Azerbaycan'a iki yol ile bağlanmaktaydı. Bunlardan ilki Bursa-Bolu-Tokat-Sivas ve Erzincan; diğeri ise Bursa-Kütahya-Konya-Kayseri-Sivas ve Erzincan güzergâhını kullanarak Azerbaycan sınırlarına girerek Tebriz, Erdebil ve Şamahı şehirlerine ulaşırdı. İstanbul'a ise hem kara ile hem de deniz yoluyla ulaşmak mümkündü. Deniz yolu ile önce İstanbul-Sinop-Trabzon'a gidilir ve buradan itibaren kara yolu takip edilerek Erzincan üzerinden Azerbaycan'a ulaşıldı. Kara yolunu oluşturan güzergâh ise İstanbul-İzmit-Bolu-Tokat-Sivas-Erzincan-Tebriz'den meydana gelirdi. Aynı zamanda Azerbaycan'dan gelen tüccarlar Sivas-Konya-Isparta-Antalya yolunu takip ederek Akdeniz sahillerine gelirdi (Dedeyev, 2004: 106-107).

Geniş bir ticaret yolu şebekesinin bulunması Azerbaycan ve Gürcistan'da iktisadi ilişkilerin gelişmesi açısından elverişli ortamlar yaratmıştır. Beylekan'da yapılan arkeolojik kazılarda Azerbaycan Atabegleri Devleti, Şirvanşahlar, Derbend Emirleri, Anadolu Selçukluları, Ahar Hâkimleri, Gürcüler ve Bizans Devleti'ne ait sikkelerin bulunması XI-XIII. yüzyıllarda dahili ve harici ticaretin geliştiğini göstermesi açısından önemlidir (Haydarov, 2007a: 345; Şemşek, 2023: 95). Bölge arazisi üzerinden geçen gelişmiş yol ağı şebekesi şehirlerde ve kasabalarda kervansarayların inşa edilmesine, yeni binaların yapılmasına ve

köprülerin kurulmasına sebebiyet vermiştir. Yerli ve yabancı tüccarların ticaret ile uğraşmasına imkânlar sağlamıştır.

1.3.1.Ticaret Yolları Üzerindeki Köprüler

Azerbaycan ve Gürcistan, Asya ile Avrupa'yı birleştiren önemli ticaret yolları üzerinde bulunması ile bölgede dahili ve harici ticaretin geliştirilmesi amacıyla birçok önemli tedbirler de alınmaya başlanmıştır. Ticaret yolları ve deniz yolları uluslararası ticaretin merkezleştiği şehirlerden geçen temel ulaşım yolları olarak görülmektedir. Bu durum devletin iktisadi alanına olumlu biçimde yansımış olması nedeniyle devlet yöneticileri ticaret yollarının gelişmesi için kervansaraylar, köprülerin inşa edilmesi ve kanalların açılması gibi büyük imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

Bölgenin engebeli bir araziye ve zengin akarsu ağına sahip olması, ticaret yollarının Aras Nehri üzerinden geçmesi, ticaretin güvenliğini sağlamak ve ulaşım kolaylığı sağlaması nedeni ile köprülerin inşasını gerekli kılmıştır. Köprülerin inşa edilmesi ile birlikte yerleşim yerlerinin gelişmesine de katkı sağlamıştır. Aynı zamanda köprüler, ticaret faaliyetlerinin geliştirilmesine engel olan hususları ortadan kaldırması açısından da büyük rol oynamaktadır.

Aras Nehri'nin karmaşık bir arazi yapısına sahip olması nedeniyle köprü inşa etme geleneği çok eski dönemlere kadar gitmektedir. Dahili yollardaki engelleri azaltmak ve bölge çevresindeki uluslararası ticaret yollarındaki trafiği azaltmak amacı ile inşa edilen köprüler en ünlü anıtlar arasında yer almaktadır (Kanbarova, 2024: 5).

1.3.1.1.Hudaferin Köprüleri

Serbest dolaşımı sağlaması açısından büyük ve küçük çaplı olmak üzere Aras Nehri üzerinde birçok köprü inşa edilmiştir. Bunlardan en önemlisi ise Hudaferin Köprüleri'dir. Yüksek sanatsal ve teknik özellikleri sayesinde hem yerel hem de bölgesel önemi açısından Azerbaycan'ın en çok bilinen milli mimarlık örneklerinden biri olarak görülmektedir. Ayrıca Hudaferin Köprüsü, en büyük gümrük vergisi toplama merkezi olarak da kullanılmaktaydı (Şemşek, 2023: 76).

Köprü, Güney ve Kuzey Azerbaycan'ı birbirine bağlayan en yoğun geçiş güzergâhına sahip yollar üzerinde inşa edilmiştir. Önemli bir coğrafi konum üzerinde bulunması ile köprü, dahili ve harici ticaret ilişkilerinde önemli bir rol üstlenmiştir (Kanbarova, 2024: 7-8).

Hudaferin Köprüleri hakkındaki bilgilere ilk olarak Hamdullah Müstevfi'de rastlanmaktadır. Hamdullah Müstevfi'ye göre köprü'nün inşası Hz. Muhammed'in

sahabelerinden Bekir bin Abdullah tarafından H. 15 (M. 636)'te yapılmıştır. Ayrıca köprünün Duzmar (Dozmar) şehrine bağlı Zengebar köyü yakınlarında olduğunu söylemektedir (Hamza, 2008: 121; Çiftçi, 2016: 56). Fakat kaynakların verdiği bilgilere göre Bekir bin Abdullah'ın bu bölgeleri fethi 644'te olduğu görülmektedir. Abbaskulu Ağa Bakıhanov'da Aras Nehri üzerindeki Hudaferin Köprüsü'nün Bekir bin Abdullah tarafından inşa edildiği kaydedilmektedir (Bakıhanov, 2000: 23; Keleş, 2016: 127).

Hüdaferin Köprüsü, Azerbaycan'ın Cebrail kentinin, Akera Nehri'nin Aras Nehri ile birleştiği stratejik noktada 11 ve 15 kemerli olmak üzere iki köprü olarak inşa edilmiştir (Keleş, 2016: 127-128). 15 kemerli köprü Şeddâdî hükümdarı I. Fazl'ın (985-1031) iktidarı döneminde 1027'de inşa edilmiştir (Memmedova, 2008: 106; Keleş, 2016: 127). Bu köprü tarih boyunca Azerbaycan'ın kuzeyi ve güneyi arasında iktisadi, siyasi, sosyal, kültürel ve askeri alanlarda ilişki kurması açısından büyük bir öneme sahiptir.

Mühendislik harikası olarak görülen 15 kemerli köprünün ayakları nehir kayaları üzerine inşa edilmesi nedeniyle kemerleri farklı boyutlara sahiptir. Engebeli bir mevkide olması ile köprü düz bir şekilde olmayıp, eğri bir şekilde inşa edilmiştir. Köprünün uzunluğu yaklaşık 200 m., eni 4,5 m. ve en büyük kemerin yüksekliği ise 10 m.'dir. Köprü güzel yontulmuş taşlardan inşa edilmiştir. Köprünün tonozları ise İslâm dönem mimarisine ait özellik taşıyan ok şeklindedir. Tonozların taç kemerleri taştan inşa edilmişti. Köprünün kalan bölümleri kaba kaya taşlarından yapılmıştır. Köprünün parapeti kısmında kerpiç malzeme kullanılmıştır (Giyasi, 2015: 18-19).

11 kemerli köprü, 15 kemerli köprünün 750 m. batısında yer almaktadır. Yapılan araştırmalara göre köprü XIII. yüzyılda İlhanlılar döneminde antik kalıntılar üzerine inşa edildiği tahmin edilmektedir. Köprünün kemerleri, 15 kemerli köprüde olduğu gibi kubbe şeklinde yapılmıştır. Köprünün inşasında kireçtaşından yontulmuş taş bloklar kullanılmıştır. Köprünün uzunluğu 130 m., eni 6 m. ve yüksekliği 12 m. yüksekliğe sahiptir (Memmedova, 2008: 106; Giyasi, 2015: 19).

1.3.1.2.Ziyâü'l Mülk Köprüsü

Aras Nehri üzerinde inşa edilmiş bir diğer köprü ise Ziyâü'l Mülk Köprüsü'ydü. En büyük hayırlardan biri olarak görülen bu köprü Ziyâü'l Mülk Nahcivanî tarafından Duzmar (Dozmar) şehrine bağlı Kerker kasabası yakınlarında inşa edilmiştir (Hamza, 2008: 121; Çiftçi, 2016: 56).

Timur dönemi tarihçilerinden Şerefüddin Ali Yezdî, bu köprüden bahsederken “*köprü öyle sağlam yapılmıştı ki, dünyada bir benzeri yoktu*” ifadelerini kullanmıştır. Tamamen taş malzeme ile yapılan köprünün iki ucunda iki kapı bulunmaktadır. Ayrıca köprü üzerinde 60 karı genişliğinde iki ark mevcuttur (Yezdî, 2019: 152). El-Bakuvi ise bu köprüden bahsederken dünyanın mucizelerinden bir yapı olduğuna değinmiştir (el-Bakuvi, 1992: 72).

1.3.1.3.Kırmızı Köprü

Kazak bölgesinde 175 m. uzunluğa sahip ve Kırmızı Köprü adı ile anılan bir köprü daha inşa edilmiştir. Halk arasında bu köprü Sınık/Sınıg Köprü olarak bilinmektedir (*Azerbaycan Tarihi*, 2014: 93). Rus istilasını nedeniyle köprü “*Krasny Most*” yani Kızıl Köprü olarak da adlandırılmaktadır (Karabağlı, 1990: 1).

1.3.1.4.Baslati Köprüsü

Gürcistan’da ticaret hayatının gelişmesi ile birlikte yol ve köprü gibi sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu durumun önüne geçmek ve ulaşım imkânlarının kolaylaştırılması amacı ile Baslati Köprüsü inşa edilmiştir. Bu köprü günümüzde de aktif bir şekilde kullanılmaya devam etmektedir (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 159).

Bazı kaynaklarda Gürcü Kralı IV. Davit tarafından inşa edildiği söylene de, köprü üzerinde bulunan yazıtta “*Herkesin efendisi İsa, yenilmez Krallar Kralı Bagrat’a her iki dünyada şan ver*” ifadesi yer almaktadır. Yazıtta Gürcü Kralı III. Bagrat’tan (980-1014) bahsedilmesine rağmen, halkın Kraliçe Tamar’a karşı duydukları saygı ve sevgilerden dolayı köprüye Tamar’ın köprüsü denilmektedir (Gamakharia-Akhaladze, 2016: 78).

Köprü, Sohum şehri yakınlarında, Baslati Nehri’nin üzerinde “*tek omurlu*” kemer köprü olarak inşa edilmiştir. Kalker levhaların kullanıldığı köprünün uzunluğu 35, eni ise 8 m.’dir. Ayrıca köprü yontulmuş taşlarla kaplanmıştır (Gamakharia-Akhaladze, 2016: 77).

Timur Devleti döneminin önemli tarihçilerinden Târîh-i Kebîr adlı eserin yazarı el-Hüseynî’de, Mirza Şahruh’un Karabağ’da bulunduğu sırada Kür ve Aras Nehirleri üzerine köprülerin inşa edilmesi talimatı verdiği dair bir bilgi paylaşmış olmasına rağmen, bu köprülerin hangi bölgelerde imar edildiği hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemektedir (el-Hüseynî, 2011: 105).

1.3.1.5.Culfa Köprüsü

Orta Çağ dönemine ait Azerbaycan’ın önemli mimarlık abideleri arasında yer alan Culfa Köprüsü, Aras Nehri’nin bir kolu olan Elince Çayı üzerinde inşa edilmiştir. Taçvari bir mimari

yapıya sahip köprü, muhtelif hacimli nehir ve dağ taşları kullanılarak inşa edilmiştir. Köprünün kemer kenarları yontulmuş beyaz taşlardan ve orta kısmı ise nehir taşları ile örülmüştür. Nehir yatağından 1.5 m. yükseklikte bir kaya üzerine inşa edilen köprü, her iki taraftan yüksekliği 0.8 m. olan bir temel üzerinde inşa edilmiştir. Köprünün alt kısımda genişliği 7 m., yüksekliği taş temele kadar 5 m., nehre kadar ise 6.5 m.'dir (Culfa Köprüsü, c. 1, 2005: 112).

1.3.1.6.Dedeli Köprüsü

XIII. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilen köprü, Nahçıvan sınırları içerisinde yer alan Şerur rayonu arazisi üzerinde inşa edilmiştir. 30 m. uzunluğa sahip köprünün genişliği 4 m. ve merkezde suyun sathından yüksekliği ise 12 m.'dir. Köprü inşa edilirken köprünün bir taraftaki temeli sal taş üzerinde, diğer taraftaki temeli ise 2 m. derinliğe sahip bir çukur içerisine konulmuştur. Aynı zamanda köprü, kenardan bakıldığı zaman gökyüzüne doğru kalkış yapan bir uçağı anımsatan bir mimari yapıya sahiptir (Dedeli Köprüsü, c. 1, 2005: 129).

1.4.Ticaret Yollarında Konaklama Yerleri; Kervansaraylar

Padişahın görevleri arasında kanal açmak, köprüler inşa etmek, köylerin ve tarım alanlarını mamur kılmak, yeni şehirler kurmak, kaleler inşa etmek, ana yollar üzerine ribâtlar ve talebe yetiştirmek için medreseler yapmak gibi önemli vazifeleri bulunmaktadır (Nizâmü'l-Mülk, 2018: 9).

Azerbaycan Orta Çağ mimarlığı türlü gelişim yollarını geçerek XV. yüzyıla doğru ilerleyip gelişerek altın devrini yaşamıştır. Bu, zamanın onayladığı mimarlık değerlerinin alt yapısını kendisinde toplaması ile ülkenin kültür tarihinde parlak bir sayfa açmasını sağlamıştır. Siyasal-iktisadi durumun istikrar kazanması ve başkenti Bakü olan Azerbaycan'ın kuzeyinde Şirvanşahlar Devleti, güneyinde Karakoyunlu Devleti ve daha sonra ise Akkoyunlu Devleti'nin kurulması mimari alanların gelişmesi ve büyümesine imkânlar sağlamıştır (Amenzade, 2002: 171).

Kervansaraylar, şehirler arasındaki uzak mesafeler ve ıssız yerlerde inşa edilmiş konaklama yerleridir. Kervansaraylar, askeri ihtiyaçların, sosyal ve ekonomik hizmetlerin yerine getirildiği tesisler olarak önem arz etmektedir (Çetin, 1990: 248).

Ticaretin geliştirilmesi için hayata geçirilen en önemli tedbirlerden olan kervansaraylar, ilk kez devlet yöneticileri tarafından vakıf olarak inşa edilmişlerdir. İlk kervansaraylar alışveriş merkezi, fırın, otel, banyo ve çiftlik gibi gelir getiren işletmelere sahiptirler. Her kervansaray arasındaki mesafe develerle bir günde veya yaya olarak 8-10 saat arasındaki bir zaman diliminde alınabilecek, 30 ile 40 km mesafe kadardır (Üstünyer, 2010: 94).

Kervansarayların çoğu, din, dil, zengin, fakir, millet farkı gözetmeden misafirlerine hizmet ederlerdi. Kervansaraylarda değişik milletlerden tüccar ve seyyahların paylaştıkları zanaat bilgisi, hüner, tecrübe, kültür ve mekân sahiplerinin ve sakinlerinin mesleki yaşamlarına katkılarda bulunmuştur (Üstünyer, 2010: 94-95).

Büyük ve küçük kervansaraylar, köprülerin inşa edilmesi mühendislik sanatının mucizeleri arasında yer alırdı. XIII. yüzyılın ortalarından başlayarak ticaret yolları yeni güzergâhlara geçmekte, Azerbaycan'a bağlı şehirler toplumların tarihi-siyasi kaderinde olduğu gibi ticaret, kültür, sanat, bilgi ve iletişim olanaklarının genişlemesi yönündeki sonsuz gayretlerinde önemli rol oynuyordu (Amenzade, 2002: 169).

Kervansarayların yapılma gayesine bakıldığı zaman birçok etkenin olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki Azerbaycan ve Gürcistan sınırları içerisinde ticaret yolları dahili ve harici birçok noktaya ulaşmaktaydı. Gelişmiş ticaret yolu güzergâhına sahip olmak ticaretin gelişmesini sağlıyordu. Bu nedenle gelişen ticaretin sürekliliğini sağlamak amacıyla birçok bölgede kervansarayların yapılmasını gerekli kılmaktaydı (Hüseynov, 2022: 165).

Bir diğer gaye ise ticaret kervanlarını sınır bölgelerinde düşman saldırılarından korumak ve onlara emniyetli bir şekilde konaklama imkânı sağlamaktı. Ticaret kervanları at, eşek ve deve gibi yük hayvanları vasıtasıyla taşınırdı. Günlerce ve haftalarca süren kervan yolculuğunda geçildiği bölgelerde güçlü bir otorite yok ise yolların güvenliği de tehlikeli olmaktaydı. Otorite boşluğunu fırsat bilen eşkiyalar, ticaret kervanlarına baskınlar yaparak zarara uğratmaktaydılar (Devlet, 2020: 156-157). Bu nedenle kervansarayların güvenliği sağlamak amacıyla kervansaraylar, üzerinde kule ve burçların yer aldığı müstahkem surlar ile çevrilmiştir. Kervansarayın kapıları ise demirden yapılarak her türlü tehlikeye karşı önlemler alınmıştır (Turan, 1993: 98; Güçlüay, 2002: 370). Ayrıca ticaret kervanlarını kaçakçı ve eşkiyalardan korumak amacıyla kervansaraylar özel korumalar da bulundurulmuştur (Şemşek, 2023: 86).

Kervansarayların yapımında diğer bir gaye ise, yolcuların konakladıkları ve geceledikleri yerlerde her türlü ihtiyaçlarını karşılamaktı. Kervansarayların imar planına bakıldığı zaman yatakhaneler, aşhaneler, erzak anbarları, ticaret ürünlerini saklayacak depolar, hayvanların barınacağı ahırlar, samanlıklar, yolcular için hamamlar, mescitler, şadırvan, hastahaneler, eczaneler, ayakkabıların tamiratı için ayakkabıcılar, ayrıca hayvanları nallamak için nalbantlar gibi tüm ihtiyaçların karşılandığı tesisler bulunmaktaydı (Turan, 1993: 98; Güçlüay, 2002: 370).

Kervansarayların içi ise İran halıları ile döşenmiş olup, duvar kenarlarında sedirler yer alırdı. Sedirlerin üzerine uzun yastıkların konulduğu odalar yolcular için her zaman hazır tutulmaktaydı. Yere serilen yataklarda, kuş tüyü yastıklar ve ipek yorganlar bulunmaktaydı (Üstünyer, 2010: 97).

Kervansaraylar ticari zaruretlerin ortaya çıkardığı müesseseler olması nedeniyle tacirlerin her türlü ihtiyaçları kervansaraylar vasıtasıyla karşılanmıştır. Kervansaraylar sosyal ihtiyaçları karşıladığı gibi emniyet ve güvenliği de sağlayan önemli bir semboldü. Kervansarayların sağlam bir şekilde inşa edilmeleri ve sahip oldukları savunma ekipmanları sayesinde kervansaraylar “Ticari Kale” konumunda yer alırdı. Bu nedenle her türlü baskın hareketlerine, eşkiyaların ve göçebelerin yağma ve talanlarına karşı tüccarlar ile ticaret malları koruma altına alınırdı. Kervansaraylarda konaklayan yolcular herhangi bir ücret ödemediği için üç gün üç gece kalabilmekteydi. Kervansaraylar vakıf olarak imar edilmelerine rağmen, kervansarayların ihtiyaçları ve masrafları ise yine vakıflar tarafından karşılanmaktaydı (Bedirhan, 2014: 389).

Kervansaraylar, ticaret ve konaklama amacı ile kullanılsa da İslâm dininin yayıldığı önemli merkezler arasında yer alırdı. Gelen tüccarlar arasında Müslümanların sayıca fazla olması ile İslâm kültürü yayılma imkânı elde etmiş oluyordu (Çetin, 1990: 250).

Ticari anlaşmaların da yapıldığı kervansaraylarda ticaret ürünlerinin fiyatlarının artması ve düşürülmesi gibi konular üzerine toplantılar düzenlenmektedir. Ayrıca pazarların durumları da tartışma konusu içerisinde yer alırdı (Üstünyer, 2010: 97).

Kervansaraylarda kalmak ve bir şehre girmek için bazı kurallar bulunurdu. İlk olarak herhangi bir şehre giren ticaret malları önce tamgacı tarafından incelenmektedir. İncelenen ticaret malları kural gereği vergiye tabi tutulurdu. Tüccarlar ise birçok bölgeden geçtikleri için bazı hastalıkları da beraberinde getirebileceği düşüncesiyle şehre girmeden önce hamamda yıkanılırdı. Hamamda yıkandıktan sonra yeni elbiselerini giymek suretiyle şehre alınılırdı. Yapılan bu tedbirler ticaret mallarına vergiye tabi olunmasını sağlamak ve bulaşıcı hastalıkların yayılmasını engellemekti (Seferli-İsayev, 2004: 100).

Bir şehrin en önemli kısmını dükkanlar ile meydanlar, pazarlar ve ticaret esnaf sıraları oluşturuyordu. Orta Çağ döneminde şehir ve kasabalar, ticaret ve esnaf merkezleri olduğu için hanlar ve depolar bulunmaktaydı. Terazilerin kontrol edildiği ve şehre getirilen malların tartıldığı şehir terazileri için binalar vardı. Orta Çağ şehirlerinde çok sayıda dilenci

toplandığından şehir yetkilileri onlar için pansiyonlar da inşa etmişlerdir (Lordkipanidze, 1987: 35).

Dahili ve harici ticaretin gelişmesi ve iktisadi alanda ülke ekonomisine katkısının büyümesinde büyük rol oynaması nedeni ile kervansarayaya gelen tüccarların, rahatlığını, dinlenmesini, gecelemesini, ticaret mallarını güvenli bir şekilde taşınmasını güvence altına almak gerekliydi. Bu nedenle ticaret yolları üzerinde yaşam merkezlerinin kurulması için hükümdarlar ve devlet yöneticileri tarafından kervansaraylar inşa edilmesine önem vermişlerdir.

1.4.1.Sengeçal Kervansarayı

Birçok tüccarın uğrak yeri olan Sengeçal Kervansarayı, Bakü'ye 40 km mesafede olmak üzere Bakü-Astara güzergâhı üzerinde inşa edilmiştir. Kervansarayın Arapça yazılmış kitabesine göre, inşası 1439-1440'ta Şirvanşah Halilullah tarafından emredilmiştir (Memmedova, 2008: 111-112).

Kervansarayın yapımında Abşeron vadisine has yontulmuş kireçtaşı kullanılmıştır. Kervansaray büyük bir hisar ile çevrelenmiş olup, sağlam olması için ise destek burçları yapılmıştır. Dört köşeli bir plana sahip kervansarayın kapısının her iki yanında iki düz köşeli oda yer almaktadır. Diğer aşamada ise üç oda bulunmaktadır. Bu odalara kervansarayın heyetinden iki taş basamaklı basamaklarla çıkılmaktadır (Memmedova, 2008: 111).

Kervansarayda yolcuların konaklamaları için ayrı odalar da bulunmaktadır. Odaların avlu tarafına açılan kapıları mevcuttur. Ayrıca kervansaray içerisinde ahırlar ve erzak ambarları vardır. Kervansarayın dış duvarları, bir sıra yüksek ve bir sıra alçak olmak üzere yontulmuş kireçtaşları ile örtülmüştür (Memmedova, 2008: 112).

1.4.2.Tiflis Kervansarayları

Gürcistan'a altın çağını yaşatan Kral III. Davit (1089-1125) ve Kraliçe Tamara (1184-1213) kalkınma politikaları uyguladıkları gibi ticaretin gelişmesi için Gürcistan'da kervansarayların inşa edilmesine büyük önem vermişlerdir. Gürcü Kralı III. Davit ticaret yolları üzerine "*Punduki*" adı verilen konaklama ve dinlenme tesisleri yaptırmıştır (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 145; İbereli, 2014: 176).

Kraliçe Tamara ise Mesheti'yi Tiflis'e bağlamak amacı ile Trialeti üzerinden bir kestirme yol açtırdı. Bu yol üzerinde ise birçok yerde kervansaray inşa ederek tüccar ve

yolcuların güvenli bir şekilde konaklamalarını, yeme, içme, dinlenme ve hayvanların barınması gibi imkânlar sağlamıştır (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 159).

Tiflis kervansarayları, iki veya üç katlı yapılardan oluşmaktaydı. Kervansarayın önündeki eyvanların üzeri ise kapalıydı. Kervansaray içerisinde kervansaray sahiplerinin kiraya verdiği galeriler mevcuttu. Burada ticaret tezgâhları ve depolama bölümleri bulunmaktadır (Üstünyer, 2021: 96-97).

Tiflis kervansaraylarında konaklayan ticaret kervanları Tiflis'in merkezinden geçen Gürcü Askeri Yolu güzergâhını kullanarak Rusya, Güney Kafkasya ve İran'a ticaret malları taşıdılar. Ticaret kervanlarının Tiflis'e girişleri ise İسانی bölgesinden Yağlıca ve Telet'i geçerek Deve Yolu denilen yol güzergâhı üzerinden girilmektedir (Üstünyer, 2010: 99-100).

1.4.3.Nahçıvan Kervansarayları

Nahçıvan bölgesinde Orta Çağ dönemlerinde faaliyet gösteren kervansaraylar içerisinde Nahçıvan-Ordubad yakınlarında, Gilan adı ile bilinen Kiran şehri kervansarayın ticaret açısından önemli bir yeri vardı. Kervansarayın temeli büyük taşlarla işlenmiş olup, duvarları çiy kerpiçle yükseltilmiştir. Kervansarayın giriş ve pencere kemerleri pişmiş kerpiçle yapılmıştır. Yaklaşık olarak 3 m. yüksekliğe sahip odaların iyi aydınlanması için pencereler dışarıdan içeriye doğru genişleyerek imar edilmiştir. Ticaret hayatında büyük hizmette bulunmuş bu kervansarayın kendisine has plan ve mimari yapısına göre Azerbaycan'daki Orta Çağ kervansaraylarının en ihtişamlı örnekleri arasında görülmektedir (Seferli-İsayev, 2004: 101-102).

1.4.4.Culfa (Cuğa) Kervansarayı

Nahçıvan arazisi üzerinde inşa edilmiş önemli kervansaraylardan bir diğeri de Culfa Kervansarayı'dır. Kervansaray, 1974'te çöl araştırmaları yapılırken ortaya çıkartılmıştır. Kervansarayın planının tam olarak ortaya çıkartılması ise 1978'de gerçekleşmiştir. Bakü-Culfa demiryolu hattının inşası sırasında (1939-1940) kervansarayın büyük bir kısmı hasar almıştır (Culfa Kervansarayı, c. 1, 2005: 112).

Genel uzunluğu 37 m. olan kervansaray, Culfa şehrinin Gülüstan (eski adı Cuğa) kentinde Aras Nehri'nin kuzey ve güney sahillerini birleştiren bir köprü'nün yanında yer almaktadır. XIII. yüzyılın başlarında inşa edilen kervansaray, Kuzey Azerbaycan arazisinde ve yol kervansarayları içerisinde en görkemli ve muhteşem örneğini teşkil etmektedir (Seferli-İsayev, 2004: 102; Kürkçüoğlu, 2007: 98).

Kervansaray inşa edilirken nehir taşından istifade edilmiştir ve su mermeri mahlulü ile sıvanmıştır. Kervansarayın orta kısmında ise çoklu odalar mevcuttur. Ayrıca kervansarayın şehir tarafına gelen kısımda, kervansarayın sağında ve solunda kemer biçiminde derin duvar oyukları olan büyük bir salon bulunmaktadır (Culfa Kervansarayı, c. 1, 2005: 112).

1.5.Limanlar

Azerbaycan'ın doğu sınırlarını oluşturan Hazar Denizi, Uzak Doğu ve Orta Asya'ya açılan bir kapı olması nedeniyle deniz ticaretinin gelişmesi açısından önem arz etmekteydi. Deniz ticaretinde önemli merkezleri ise Bakü ve Derbend (Bab el-Ebvab) limanları oluşturuyordu. Ayrıca bu limanlardan başka Azerbaycan ve Gürcistan sınırları içerisinde yer almamasına rağmen Karadeniz sahilinde bulunması ve Anadolu'ya açılan bir yol olması nedeniyle Trabzon Limanı da bölge ticareti açısından büyük öneme sahipti.

1.5.1.Bakü Limanı

Antik dönemlerden beri en önemli sahil şehirleri arasında yer alan Bakü Limanı'na çok sayıda ticaret gemileri gidip gelmekteydi. Şehirde petrol madeninin bulunması limanı önemli kılan unsurlar arasında yer alıyordu. Beyaz, siyah petrol ve zift gibi türleri bulunan petrol madeni Bakü Limanı üzerinden çevre bölgelere taşınmaktaydı (Mes'ûdî, 2023: 227).

Hazar Denizi üzerinde önemli bir liman konumuna gelmesi ile beraber Bakü, Moskova ve Merkezi Asya ticaretinde de önemli bir rol oynamaktaydı (*Azerbaycan Tarihi*, 2014: 119).

XV. yüzyılda da önemli bir liman konumunda bulunan Bakü Limanı'na, Mazenderan, Tebriz, Şamahı ve İran'ın bütün şehirlerine gönderilmek üzere hazırlanan bütün ticaret ürünleri ile dolu ticaret gemileri bu limana gelmekteydi (Zeno, 2021: 52). Ayrıca Esterabad şehrinin adı ile ün kazanmış Esterabad ipeği'de Bakü Limanı kullanılarak getirilmekteydi (Angiolello, 2021: 91).

1.5.2.Derbend (Bab el-Ebvab) Limanı

Derbend, Hazar Denizi kenarında kurulmuş bir liman şehridir. Derbend Limanı'na doğru bakan iki tepe arasında taş ve kurşunla inşa edilmiş bir sed vardı. Sed üzerinde denize doğru kapanan ve su üzerine yapılmış bir kapı bulunmaktaydı. Kapının alt kısmında ise deniz vardır. Gemiler bu kısımdan limana girmekteydi. Gemilerin izinsiz girişini engellemek amacıyla limanın ağzında zincir bulunurdu. Bu zincir, limanı idare eden bir kişi tarafından açılıp kapatılmaktaydı (*Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 104; İbn Havkal, 2014: 264; Necîb Bekrân, 2021: 114).

Derbend (Bab el-Ebvab), bulunduğu konumu itibariyle şehri ve liman bölgesini çevreleyen, aynı zamanda deniz kıyısına kadar devam eden iki duvara sahipti. Ticaret gemileri, üç yüz adımdan fazla genişliği olmayan limana demir atıyorlardı (Zeno, 2006: 49). Derbend Limanı, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya için de serbest liman konumunda olduğu gibi ticaret amacı ile Astrahan'a gidip gelen ticaret gemileri içinde önemli bir konumda bulunmaktaydı (Bi, 1991: 551). Derbend Limanı, Azerbaycan/Arrân ve Şirvan bölgesinin mahsullerini depolayarak bölgesel ve uluslararası pazara sunmaktaydı. Şehirde üretilen elbise ve za'feran gibi ürünler limana getirilirdi. Ayrıca Kafkas, Slav, Türk ve Ermen bölgesinden getirilen köleler de Derbend Limanı'nda toplanmaktaydı (Özdal, 2018: 187).

Bakü'nün gelişmesi ve Hazar Denizi'nin liman olması ile beraber Derbend Limanı, 1475'te önemli bir liman olma özelliğini kaybetmiştir (Barthold, 2021: 87). Bu durumun etkisini daha sonraki dönemlerde de görmek mümkündür. Derbend Limanı'na, geçmiş dönemlerde sekiz yüz ton ağırlığında ticaret gemileri girmesine rağmen XVI. yüzyıl başlarında yüz tonluk gemiler limana girmeye başlamıştır (Angiolello, 2021: 91).

1.5.3.Trabzon Limanı

Trabzon, önemli ticaret yolları üzerinde bulunması ve Karadeniz'e kıyısı olması ile önemli bir konuma sahipti ve tarih boyunca stratejik bir konumda kalmayı başarmıştır. Bu nedenle Anadolu ile ticari ilişkiler Trabzon vasıtasıyla gerçekleştirilmekteydi. Ayrıca Avrupa ile yapılan ticarete Karadeniz limanları ve Karadeniz'in kuzeyinin kullanılması neticesinde Azerbaycan ve Gürcistan'ın da iktisadi açıdan büyümesine imkân sağlamıştır. Trabzon limanı vasıtasıyla Tebriz'e ulaşan yollar ve bu güzergâh üzerinde bulunan şehirler de önem kazanmış bulunmaktaydı.

Orta Çağ İslâm coğrafyacılarının da dikkatini çektiği Trabzon (Tarâbzünde) Limanı, Anadolu'ya giriş kapısı konumunda bulunması üzerine X. yüzyılda İslâm ülkeleri ile birlikte Azerbaycan ve Gürcistan tüccarları Trabzon Limanı'nda toplanarak Anadolu'ya giderler ve burada ticaret yaparlardı. Buradan ihraç edilen ürünler arasında ipekli, desenli ipek, keten, yün elbiseler yer alırdı. Ayrıca limana gelen tüccarlar sayesinde Trabzon valisi de büyük gelir sağlıyordu (İbn Havkal, 2014: 268; İstahri, 2015: 179).

Trabzon Limanı, XIII. yüzyılda da ticaret amacıyla tüccarların ve yolcuların gidip geldiği önemli bir liman konumunu devam ettirmiştir. Halkı tüccar olup zengin kişilere sahipti (Necîb Bekrân, 2021: 209). XIV. yüzyıl coğrafyacısı Ebü'l-Fidâ ise "*Trabzon meşhur bir limandır*" ifadeleri ile Trabzon Limanı'nın öneminden bahsetmiştir (Ebü'l-Fidâ, 2017: 313).

1.6.Çarşı ve Pazar

İktisadi hayatın temel unsurlarından birini de çarşı ve pazarlar oluşturmaktaydı. Azerbaycan ve Gürcistan'a bağlı şehirlerde birçok çarşı ve pazar kurulurdu. Kuruluş itibariyle ana pazar şehrin merkezinde yer alırdı. Mimari açıdan pazarlar, üstleri kapalı olup çevresi ise duvarlar ile çevrili olarak inşa edilmiştir. Çarşı ve pazar içerisinde kuyumcular, bakırcılar, demirciler, çömlekçiler, manifaturacıların kendilerine ait ticaret yerleri bulunurdu. Buralarda alışveriş yapmak amacıyla çevre ülke ve şehirlerden birçok tüccar gelirdi. Ayrıca bu bölgedeki tüccarlarda alışveriş için yabancı ülkelere gitmekteydi (Memmedov, 2007: 62).

Tebriz, Erdebil, Nahçıvan, Gence, Berde, Bakü, Beylekan, Meraga ve Şemkir şehirlerinde büyük pazarlar vardı (Şemşek, 2023: 85). Berde (Berdaa, Berze'a) şehrinin en çok tanınmış kale kapılarından olan "Kürtler Kapısı" anlamına gelen Bâbü'l Ekrad yakınlarında Pazar günleri "*Kürkî-Kurkî*" (Rumca "Rabbin günü" anlamında olup Kuriakos'dan gelmektedir), "*Kurkiyye*", "*Suk el-Kurgi*" adları ile bilinen bir pazar kurulurdu. Bu pazar hakkında İstahri, İbn Havkal ve Mukaddesî gibi İslâm müellifleri kıymetli bilgiler vermişlerdir. İstahri'ye göre bu pazar Kûlserah çarşısından daha büyüktü. 1 fersaha 1 fersahlık alanda kurulan bu pazara, haftanın bir günü çevre şehir ve nahiyelerden pek çok insan gelirdi. Pazara gelen tüccarlar, ellerindeki malı sattıkları gibi ticari ilişkilerin kurulmasına da katkı sağlamaktaydılar. Ticari faaliyetlerin yoğun olması ile birlikte pazarın adı normal bir günün adını almıştı. İnsanlar haftanın günlerini sayarken "*Cumartesi/Sebt, Kurkî-Kurkiyye, Pazartesi/İsneyn, Salı/Sülesâi*" şeklinde saymıştır. Kurkî/Kurkiyye ile Pazar gününü kastederler. Pazardaki en önemli ticaret emtiasını ise ipek ve kumaş oluşturmaktaydı (İbn Havkal, 2014: 263; İstahri, 2015: 177; Mukaddesî, 2015: 394; Strange, 2015: 233; Ciner, 2018: 269). Bu ürünlerden başka pazarda ibrişim kumaşlar ve kaliteli elbiseler de satılmaktaydı (Bakır, 2000: 768). Ayrıca Berde şehrinde her gün halka hizmet verdiği ve 1 fersah uzunluğunda olmak üzere bir kürk çarşısı bulunurdu (Kazvinî, 2019: 460). XIV. yüzyılın başlarında Berde şehrindeki pazarın eski önemini kaybettiği görülmektedir. Ebü'l-Fidâ buradaki pazarın akıbetini: "*Zamanımızda burayı gören biri, şehrin harap olduğunu, sadece Maarra kadar bir kısmının ayakta kaldığını, Haleb'in harap yerleri kadar harabesi olduğunu*" şeklinde ifade etmiştir (Ebü'l-Fidâ, 2017: 321).

Erdebil'den 12 fersah uzaklıkta yer alan Kursara'da, her ay ve yılın belli dönemlerinde özellikle ay başlarında bir pazar kurulurdu. Bu pazar, 3 fersah uzunluğuna sahiptir. Yemen, Mısır, Irak, Mağrib, Şam, Horasan gibi bölgelerden tüccarlar gelmekteydi. Eşya, bez, ıtır, çeşitli meşrubat, kolan, kılıç, eğer, altın ve gümüş eşyalar, büyük baş ve küçükbaş hayvanlar ve kıymetli eşyaların alışverişin yapıldığı zengin bir pazara sahipti (İbn Havkal, 2014: 273-274).

Önemli bir liman şehri olması ile bilinen Derbend’de de ticaretin yoğun olduğu pazar yerleri bulunurdu. Tatarlar imal ettikleri kakım ve kürk ürünlerini Derbend pazarında satardılar (Contarini, 2006: 110-111).

İbn Havkal’a göre Erdebil, verimli ve geniş topraklara sahip olmasının yanında çok ucuz bir şehirdi. Yiyecek bolluğunun olduğu Erdebil’de bal, yağ, kuru üzüm yetiştirilmekte ve bu yiyeceklerin hepsi neredeyse bedava denilebilecek kadar ucuzdu. Ucuz olduğu söylenen birçok şehir ile karşılaştırıldığında halkın rahatlığı ve ihtiyaçlarının temini bakımından Erdebil ile boy ölçüşebilecek durumda değildi. Bu bakımdan Erdebil’de çoğu zaman 50 adet ekmek 1,5 menn³⁸ olup, bir kilo et ise 1 dirhemden satışa sunulmaktaydı (İbn Havkal, 2014: 260).

Tebriz, Doğu ve Batı’ya uzanan önemli ticaret yolları üzerinde bulunması ve İlhanlı Devleti’nin başkenti olması ile birlikte önemi artan bir şehirdi. Ayrıca Bağdat şehrinin yıkılması ile Tebriz şehri önemli ticaret merkezi olmaya başladı. Büyük bir pazarın kurulduğu Tebriz’e Hindistan, Musul, Bağdat, Hürmüz, Venedik ve Cenova gibi Doğu ve Batı bölgelerinden birçok tüccar gelmekteydi. Pazarda yerli ürünlerin yanında ithal edilmiş kıymetli ürünlerde yer almaktaydı. Marko Polo, Tebriz’in ticaret açısından öneminden bahsederken “*tacirler için bir cennet ve tatlı kârlar diyarı*” sözleri ile tasvir etmiştir. Ayrıca Tebriz, kıymetli taşlar bakımından da büyük bir öneme sahip olması ile ticaret ilişkilerinin daha da yoğun olmasını sağlamıştır (Marko Polo Seyahatnamesi, Tarihsiz: 28).

Timur’u ziyaret etmek amacıyla Semerkand’a giden İspanyol elçisi Clavijo, 1404’te Tebriz’de bulunduğu sırada alışverişin çok canlı olduğu Tebriz çarşılarına değinmiştir. Her çeşit malın satıldığı çarşıda, ipekli, pamuklu, yünlü eşyaların olduğu; krepler, pastalar, mücevherler, kadınlara ait ziynet eşyaları ve ıtır satılmaktadır. Her geçen gün ticaretin daha da arttığı Tebriz’de pişirilmiş yemekler de ticaret ürünleri arasında yer alırdı. Ayrıca çarşıda, kadınların da alışveriş yapmıştır. Kadınlar, kendilerinin tanınmaması için beyaz bir çarşaf giymekte ve yüzlerine ise at kıllarından imal edilmiş maske koymuştur (Clavijo, 2016: 113-114).

Tebriz’de, Kazan çarşısı adı ile bilinen büyük bir pazar kurulurdu. İbn Battûta’nın “*tüm dünya ülkelerinde görmüş olduğum çarşıların en güzeli*” olarak tasvir ettiği bu pazarda her zanaat dalı için bir bölüm yer almıştır. Kuyumcular bölümünde mücevherler, kıymetli taşlarla süslenmiş eşyalar; Amber ve misk çarşısı da adı verilen İtır Pazarı’nda ise yine kıymetli eşyaların alım satımı yapılmaktaydı (İbn Battûta, 2014: 227). Venedik elçisi Contarini, Tebriz’i

³⁸ Menn, Yakınçağ’a kadar kullanılan en önemli eşya ağırlığıdır. Bu dönemlerde Erdebil’de 1 menn, 3,328 gram ağırlığa sahiptir ve bu bakımdan 1,5 menn ise 4,992 grama denk gelmektedir (Hinz, 1990: 21).

“büyük ve kehribar bir şehir” olarak tanımlamıştır. Çok sayıda pazar bulunmasına rağmen epey pahalı olduğuna da değinmiştir. Her çeşit ürünün olduğu pazarda çok sayıda ipekli ve yünlü kumaşlar bulunmaktaydı. Ayrıca Tebriz, Haleb’e giden kervanlar için de önemli bir yerdi. Her çeşit ticaret ürünleri Tebriz’den Haleb’e taşınmaktaydı (Contarini, 2006: 90).

Venedikli Tüccar adı ile bilinen müellifin Şah İsmail’e yaptığı ziyareti sırasında verdiği malumatlara göre Tebriz şehri, XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyıl başlarında da ticari önemini korumaya devam ettiği görülmektedir. Ticaret maksadıyla gidiş gelişin fazla olduğu pazarda, her türlü ham veya işlenmiş çok sayıda ipek bulunmaktaydı. Kıymetli taşlar bakımından zengin olan şehirde ılgın, misk, lacivert, Hürmüz incisi; sikke, çivit ve Haleb, Bursa, İstanbul gibi şehirlerden getirdikleri yünlü ve değerli kumaşların ticareti de yapılmaktaydı. Ayrıca Bitlis şehrinde de çok sayıda tüccar Tebriz’e gelmekteydi. Bitlis’te satın alacak ürünlerin olmaması ve küçük esnafa karşı sunulacak bir malın bulunmaması nedeniyle tüccarlar için Tebriz cazip geliyordu (Venedikli Tüccar, 2021: 143, 159). Her dönem önemini koruyan Tebriz şehri XVII. yüzyılda da önemli ticaret merkezi arasında yer almaktaydı. Tavernier, Tebriz’e yaptığı ziyaretinde şehrin çok kalabalık olmasından, ticaretle çok ileri gitmiş ve önemli bir şehir olduğundan önemle bahsetmiştir (Tavernier, 1980: 41).

Tebriz, Anadolu, Moskova, Hindistan ve İran yolu üzerinde olan Tebriz, Türklerle, Gürcülerle, Megreyalılarla, Acemlerle, Hintlilerle, Moskovalılarla ve Tatarlarla sürekli alışverişin yapıldığı, sayısız tüccarların bulunduğu kalabalık bir şehirdi. Yaşanan yoğun ticaret sayesinde Tebriz, bütün Asya’nın en ünlü şehriydi. Kapalı çarşıları çok değerli mallarla doluydu, özellikle Gilan’dan ve başka yerlerden getirilen ipekler dikkat çekiyordu. Ayrıca hayvanların iyi ve ucuz olduğu büyük bir at pazarı da bulunmaktaydı (Tavernier, 2017: 90).

Ticaretin yoğun yapıldığı ve uluslararası bir fuar niteliği taşıyan bir diğer pazar yeri ise Anadolu sınırları içerisinde yer alan Yabanlu Pazarı’ydı. Yabanlu Pazarı konumunu teşkil eden bölge dışında olmasına rağmen Gürcistan’da üretilen malların buraya getirilmesi ve Gürcü tüccarların da yoğun şekilde ticaret yapması açısından büyük önem arz etmekteydi. Burada Gürcü ürünleri arasında yer alan kürkler, ipekli kumaşlar ve dokuma halıları yer alırdı. Ayrıca Sultan Baybars’ın, Anadolu’da bulunduğu sırada Gürcü halılarına karşı çok ilgi duyduğu ifade edilmiştir (Özdemir, 2011: 71-72). Tebriz’den ise yüksek kesime hitap eden pahalı kumaş çeşitleri ve elbiseler getirilmekteydi (Özdal, 2022: 102).

Genel itibarıyla kasabalarda faaliyet gösteren ve her çeşit ürünün satıldığı panayırlar da bulunmaktaydı. Yılın belli dönemlerinde kurulan panayırlar Uşnuh bölgesinde yer alırdı.

Ticaretin kazançlı olduğu bu panayırlarda çok fazla alışveriş yapılmaktaydı (İbn Havkal, 2014: 261). Sergi niteliği de taşıyan panayırlarda hayvan üzerine bir sergi de kurulurdu. Ali Mazaherî'ye göre bütün ilgi uyandıranı her sene Erdebil'de kurulan Ankara kedileri panayır sergisiydi. Ayrıca Erdebil'de bu hayvanları sevenlerin, dünyanın en güzel örneklerini bulabileceklerini ifade etmiştir (Mazaherî, 1972: 255).

1.7.Ticaret Kolonileri

XII. yüzyıl sonları Karadeniz ve Kafkasya sahilleri Venedik ve Cenevizlilerin ticaret amacı ile gidip geldiği bir dönem olmuştur. Venedik ve Ceneviz tüccarlarının bölgede görülmesi ile birlikte eski Yunan koloni geleneğinin yeniden canlanmaya başlaması üzerine Kafkasya ticaretinde yeni bir yön şekillenmiş oluyordu (Canbek, 1978: 40). Bu dönemlerde Karadeniz boğazlarının hakimiyeti ise Bizans Devleti'nin elinde bulunuyordu. Bu nedenle Karadeniz ve Kafkasya sahilleri boyunca ticaret yapmak için Bizans Devleti'nden izin almak gerekiyordu (Bi, 1991: 589-590).

Ticari bir güç olarak ortaya çıkan Ceneviz'in Karadeniz'e karşı olan ilgisi Paleologos hanedanının Bizans Devleti'ni ele geçirmesi ile başlamıştı. Cenevizliler, Doğu ve Batı ticaretinde söz sahibi olmak amacı ile Bizans Devleti ile ticari ilişkilerini geliştirmeye başladı. Bu dönemde Venedikliler ise Cenevizliler'e karşı en önemli ticari rakip olarak bulunuyordu (Tellioglu, 2021: 78).

Bizans İmparatorluğu'nun duraklama içerisinde bulunduğu dönemde İstanbul'un tekrardan Ortodoksların eline geçmesi, Cenevizliler bölgede güçlü bir konuma gelmesi ve Mikhail Paleologos'un Bizans Devleti'ni yeniden güçlü bir konuma getirme düşüncesinde bulunması bazı siyasi ve ticari anlaşmaların kurulmasını gerekli kılmıştır. Aynı zamanda Venedik, Mikhail Paleologos'un düşüncesini engelleyebilecek güçte olması nedeniyle Mikhail Paleologos Cenevizliler ile ticari imtiyazlar verme karşılığında bir anlaşma teklifi yaptı (Tellioglu, 2021: 78-79).

Bizans Devleti'ni böyle bir anlaşmaya sevk eden bir diğer durum ise Haçlı Seferleri nedeniyle yaşanan siyasi ve ticari bloklaşmalardı. XIII. yüzyılda Memlük-Altın Ordu-Venedik ayrı bir blok, İlhanlı-Bizans-Ceneviz arasında da ayrı bir blok meydana gelmişti. Haçlı seferleri ile birlikte Bizans Devleti, Venedik ve Avrupalı devletlerin bir sömürgesi haline geldi ve tekrar bağımsızlığını elde edebilmek amacıyla İlhanlı-Ceneviz desteğine ihtiyacı vardı (Öztürk, 1995: 117-118). Ceneviz ise Dördüncü Haçlı Seferi'nden beri Venedik ile rekabet edemez bir hale gelmişti. Venedik güçlü bir konumda bulunması ile birlikte Cenevizlileri tüm doğu

piyasalarından çıkarmaya başlamıştı. Böylece Bizans ile kurulacak ittifak neticesinde, önemli ticari imtiyazlar kazandıracak olması Cenevizliler tarafından uygun görülmesine neden oluyordu (Bailly, Tarihsiz: 386).

Siyasi bloklaşma içerisinde İlhanlı Devleti açısından bakıldığı zaman, İlhanlı hükümdarları Hülagü ve oğlu Abaka Han en büyük yenilgilerini Memlüklere karşı almışlardı. Ayrıca karşı harekâtlarda bulunsalar da başarı elde edemediler. Bir taraftan da akrabası oldukları Altın Ordu Devleti ile Azerbaycan'a hâkim olma mücadelesi içerisinde bulunuyorlardı. Yaşanan bu olaylar neticesinde Batı ülkeleri özellikle Bizans ve Papanın gönderdiği elçiler aracılığıyla ittifak ve işbirliği teklifleri yapıldı. İlhanlı Devleti'de ortak düşmanlara karşı büyük kazançlar elde edileceği düşüncesi ile Bizans-Ceneviz ittifakına dahil oldu (Yuvalı, 2017: 276).

13 Mart 1261'de Cenevizlilerin büyük imtiyazlar elde ettiği Nymphaion (Nymfe, Nif, Kemalpaşa) Antlaşması imzalandı. Yapılan antlaşma ile Cenevizliler, Venedik'e karşı Bizans'a askeri yardımda bulunacak, buna karşılık bütün imparatorluk arazisinde geniş imtiyazlar elde edecek, vergi ve gümrük muafiyeti sağlanacak, en önemlisi ise Cenevizlilere ait pazar yerleri tahsis edilecekti (Bailly, Tarihsiz: 386; Ostrogorsky, 2015: 415; Tellioğlu, 2021: 79). Böylece yapılan antlaşma ile birlikte Venedik'e ait olan ticaret üstünlüğü ve zenginleşmesini sağlayan bütün ayrıcalıklar Cenevizlilerin eline geçmiş olacaktı, diğer taraftan ise Bizans Devleti'de kendi gücünü ve ticaret potansiyelini geri plana atmış bulunuyordu.

Antlaşma ile Karadeniz sahillerine doğru açılan Cenevizliler, Kefe, Sinop, Samsun, Fatsa, Trabzon'da ticaret kolonileri kurduğu gibi (Kamalov, 2003: 48) Sohum'da da birçok sömürge kurma ve ticaret yapma hakkı elde ederek burada tutunmaya başladılar (Kırzioğlu, 1998: 3).

Azerbaycan ve Gürcistan'ın da dahil olduğu Kafkasya, Venedik ve Ceneviz ticaret kolonileri için büyük bir öneme sahipti. Çünkü Kafkasya, meydana gelen zararları kapatmakla kalmadığı gibi, Venedik ve Cenevizlilerin ticaret olanaklarından yararlanarak yeni piyasaların açılmasını sağlamaktaydı. Tüccarlar Tana'dan Hazar Denizi'ne kadar gitme imkânı buluyordu. Hazar Denizi vasıtasıyla tüccarlar Şirvan, Trabzon ve Gilan gibi bölgelere giderek buradan ipek satın almaktaydılar (Canbek, 1978: 44, 47).

Ticareti koruma siyaseti güden İlhanlı Devleti, Doğu ile Batı arasında ticaretin gelişmesi ve bölgenin iktisadi alanda kalkınması amacıyla Cenevizliler ile ticari ilişkiler kurmuştur. Birçok kârlı ticari imtiyazlar elde eden Cenevizliler, 1304'te Tebriz'de ticaret kolonisi kurdular. Bu sayede İlhanlı Devleti'de Cenevizlilerin ticaret faaliyetlerinden faydalanması ile beraber

birçok Batılı tüccar İlhanlı Devleti'ne gelmeye başladı (Erdem, 2003: 63; Tezcan, 2009: 174; Spuler, 2011: 474). Bu dönemde Tebriz büyük önem kazandı ve Cenevizliler, Bağdad, Musul, Keşmir gibi yerlerden getirilen gıda ve ticaret ürünlerini Tebriz şehrinden tedarik ediyorlardı (Kamalov, 2003: 48). Marko Polo, Tebriz hakkında bilgi verirken şehirde çok sayıda Ceneviz ve Venedik tüccarlarının bulunduğundan ve değerli ticaret ürünleri aldıklarından bahsetmiştir (*Marko Polo Seyahatnamesi*, Tarihsiz: 28; Marco Polo, 2003: 87).

Ticaret kolonileri ile büyük kazançların sağlandığı bu durum 1335'te İlhanlı Devleti'nde baş gösteren karışıklıklar ticaret hayatının olumsuz etkilenmesine neden oldu. Yaşanan güvensiz ortam nedeniyle ticaret Batı'da önem kazanmaya başladı (Erdem, 2003: 64; Deniz, 2013: 178). İlhanlı Devleti'nin zayıflaması üzerine 1338'de Venedik ticareti yasaklandı. Aynı zamanda ticaretin en önemli merkezi olan Tebriz şehrinde bulunan İtalyan tüccarları da 1340-1341 yıllarında kılıçtan geçirildiler. Hayatta kalan tüccarlar ise şehirden çıkarıldılar (Tezcan, 2009: 175). Böylece siyasi çıkarlar doğrultusunda geliştirilmeye çalışılan ticaret, İlhanlı Devleti'nin yaşadığı süreç nedeniyle ticaretin olumsuz bir şekilde etkilenmesi ile son buluyordu.

Tebriz'de İtalyan tüccarlarının kılıçtan geçirilmesi ve bir kısmının da şehirden atılması yanında Altın Ordu Hanı Canibek 1343'te Cenovalıların hâkimiyetindeki Kefe'yi kuşatma altına aldı. Yaşanan bu kuşatma neticesinde Cenovalı tüccarlar Tebriz'den ipek nakli için Trabzon'dan Pera'ya ya da Konstantinopolis (İstanbul)'e uzanan ticaret yolunu kullanmak zorunda kaldılar. Bu gelişme ise Pera-Konstantinopolis'in ticaret faaliyetlerini hızlandırmıştır (İnalçık, 1997: 271).

XIII-XV. yüzyıllarda Gürcistan'daki Venediklilerin ticareti hakkında çok az şey bilinmesine rağmen, Gürcistan'ın Karadeniz sahillerinde önemli çıkarları olması üzerine Ceneviz ile ticaret ilişkileri kurulmaya başlandı. Cenevizliler, Batum ve Poti gibi önemli liman şehirlerinde yaşamalarına rağmen kendi yönetim sistemine sahip olan ticaret kolonilerini sadece Sohum (Tskhumi)'da³⁹ kurdular. Müzakereler sonucunda ticaret kolonilerini açma

³⁹ Karadeniz'in doğu kıyısında yer alan önemli bir liman şehridir. Pontus Kralı VI. Mithridates (M.Ö. 120-63)'in Sohum'a gelmesi ile beraber şehir gelişti, tersane kuruldu ve aynı zamanda kral adına sikkedar edildi. III. yüzyıla gelindiğinde Sohum sadece Abhazların değil bütün Kafkasya'nın önemli ticaret merkezi olmuştu. Sohum'dan İran, Şam ve Mısır gibi ülkelere gidilerek ticaret ilişkileri kurulmaktaydı. Sohum'un yaşadığı bu gelişmişlik fazla uzun sürmedi ve Sohum IV. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinden gelen kavimler tarafından yıkılma sürecine girmişti. 542 yılında Bizanslılar Sohum'u boşalttı ve kalesini ise Sâsânîler'in eline geçmesini engellemek amacıyla yıktılar. 565 yılında Bizans İmparatoru I. Justinianos Sohum şehrini ve kaleyi yeniden inşa etti. VIII. yüzyılda bir krallık kuran Abhaz beyleri, Abhaz Kartvel Krallığı döneminde Sohum'u büyük bir şehir ve önemli bir yönetim merkezi haline getirdiler. XIII. yüzyılın sonlarına doğru önemini kaybeden Sohum, Cenevizlilerin Karadeniz'e yeni koloniler açması ile yeniden önemli bir liman konumuna geldi. Cenevizli tüccarların gelmesi ile Sohum canlandı ve iki asır boyunca Ceneviz ticaret kolonisi olarak önemini korudu (Aydın, 2019: 519). İlk Cenevizliler 1280

hakkını elde eden Cenevizliler, yerel makamların anlaşması ile Sohum ticaret kolonilerini açtılar. Sohum'un ticaret kolonisi olarak seçilmesinin sebebi ise, Sohum Antikçağ ve Orta Çağ'da Karadeniz sahillerindeki tek yer olması ve seyir mevsiminin kapanmasından sonra gemileri özel kanallarda tutma imkânının bulunmasıydı (Gamakharia vd, 2011: 163-165). Ayrıca köle ticaretine önem vermeleri nedeniyle Cenevizliler için Sohum, köle toplama ve küçük ticaret pazarı konumunda yer almaktaydı (Kırzioğlu, 1998: 4).

Cenevizliler, Sohum şehrine Romalılar gibi “*Sebastopolis*” demeye başlamışlardı. Ayrıca Abhazya sahillerinin kolonilere dahil olması ile beraber Cenevizliler, Abhazya sahillerinde büyük bir ticaret yapmakta ve atölyeler kurmaktaydılar. Bu durumun etkisi ile Gogra'da Makari adı verilen bir iş yeri ve Psırdzha'da bir atölye kurmuşlardı (Beygua, 2000: 43).

XIV. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak Sohum'a ve Doğu Karadeniz'in diğer şehir ve bölgelerine Asya ile Kuzey Kafkasya kökenli ticaret kervanları gelmeye başlamıştı (Aydın, 2019: 520).

Büyük tacir olan Cenevizliler köle ticaretine de büyük önem vermekteydiler. Ayrıca bu dönemlerde köle ticareti alanında Cenevizlilerin en iyi bildikleri iş olarak görülmekteydi. Cenevizliler, Kafkasya ve Kıpçak pazarlarından aldıkları ve büyük kazançlar elde ettikleri köleleri Bizans, İspanya ve Mısır'a götürüyorlardı (Canbek, 1978: 47). Köle satın almanın yanında, kölelerin kaçırıldığı da oluyordu. Genç, güçlü-sağlam delikanlıların yanında güzel kızlarda kaçırılarak, Batı ülkelerinde yüksek fiyatlara satılıyordu. Ayrıca Cenevizliler, koloniler vasıtasıyla Kafkasya Palmiyesi ile bilinen Şimşir ağacını Avrupa ülkelerine götürüyorlardı (Beygua, 2000: 43).

Gürcistan makamlarının izni ile mevcut olan Ceneviz ticaret kolonilerinin durumu 1370'li yıllarda Gürcistan-Ceneviz ilişkilerinin gerilmesi ile bozulmaya başladı. Cenevizliler kolonileri ellerinde tutmak amacı ile 1373'te Kefe'den Gürcistan'a özel bir elçilik heyeti göndermek zorunda kaldı. 1438'de ise Ceneviz hükümeti, Cenevizliler ile ticaret yapan Gürcü

yılında Sohum'da bir İtalya'nın “Mugetto” (Lyly) adlı ticaret gemisini alması ile yerleştiler. Geminin alış satış işlemi ise İtalyan noter tarafından kendi yerinde yapıldı. Gürcistan'ın güçlü askeri gücü nedeniyle Cenevizliler müzakere yapma yoluyla ticaret kolonileri açma hakkını elde etmeye çalıştılar. Gürcistan Kralı VIII. Davit (1346-1360) tarafından onayın alınması ile beraber Cenevizliler 1354 yılında ticaret kolonisi açma hakkını elde ettiler. Ceneviz'in uluslararası arenadaki siyasi başarısı, anlaşmaya varılmasında önemli bir rol oynamıştır. Gürcistan Kralı, Cenevizlilerin düzenli temyizini karşılamak amacı ile Sohum'da ticaret kolonisinin kurulmasına izin verdi. Ticaret kolonisinin ilk konsolosu ise Ambrogio di Pietro'ydü (Gamakharia vd, 2011: 165).

halkından kendi çıkarları doğrultusunda vergi toplamaya çalıştı. Fakat bu durum bir süre sonra büyük tepkilerin yaşanmasına neden oldu (Gamakharia vd, 2011: 166-167).

İstanbul'un fethinden önce Sohum'un Osmanlı Devleti tarafından itaat altına alındığına dair bilgilerin mevcut olduğu görülmektedir. 1451'de Osmanlı Devleti'ne itaat eden Sohum, Cenevizlilere karşı duyduğu güven neticesinde bu itaatten vazgeçti ve vermekte olduğu haracı da kesti. Bu durum üzerine 1454'te Osmanlı donanması Sohumkale'yi tahrip ederek şehri yeniden itaat altına aldı. Bu durum neticesinde Abhazya ve Sohum'da arasında uzun bir süre idari düzen kurulamadı (Kırzıoğlu, 1998: 6; Aydın, 2019: 520).

1475'te Osmanlı Devleti, Kefe ve Kırım'daki Ceneviz kolonilerini ele geçirdi. Böylece Cenevizliler, Sohum'daki ticaret kolonilerini de kaybetmiş oldular. Cenevizliler, Sohum'daki ticaret kolonilerinden sadece Gürcüler ile ilişkiler içerisinde bulunmaktaydılar (Gamakharia vd, 2011: 169).

1.8.Ticaret Örgütleri

1.8.1.Ahi Teşkilatı

Azerbaycan gelişmiş endüstri ve iktisadi bir yapıya sahip olması, çeşitli sanat dallarının bulunması ile birlikte esnaf ve küçük tüccarlar, kamu menfaatlerini korumak amacıyla dini-sosyal, politik örgütler (ahi) ve meslek örgütleri kurmuşlardır. Ahi teşkilatı genel itibariyle Azerbaycan'ın Bakü, Gence, Tebriz, Beylekan, Hoy ve Erdebil gibi iktisadi durumu gelişmiş şehirlerde ön plana çıkmaktaydı (Süleymanova, 2011: 69; Şemşek, 2023: 83).

Ahilik teşkilatı, bünyesinde esnaf birlikleri, ustalar, kalfalar ve çıraklardan meydana geliyordu. Teşkilatın başında şeyh bulunurdu ve ahi grubuna, teşkilatına rehberlik eden kişiler ahi şeyhine bağlıydı. Kendi prensiplerini barındıran ahiliğin kendi içerisinde bazı temel kuralları vardı. Teşkilata girecek olan bir kişi ilk önce bu ahlaki kurallara uymak zorundaydı. Ahilik kaynağını İslâm'ın ruhundan alması nedeniyle teşkilat mensuplarında bulunması gereken bazı vasıflar vardı. Bunlar ise vefa, doğruluk, cömertlik, güvenlik, tevazu, nasihat, affedici olma ve tevbeydi (Haydarov, 2007b: 60; Süleymanova, 2011: 70).

Cahen'e göre Ahilerin atası ve teşkilatın ilk kurucusu XI. yüzyılda yaşamış Ahi Ferec Zencanî'dir. Bundan başka Türk ahilerinin Azerbaycan-Ermeni sınırlarında XII. yüzyılda yaşamış ve Urmiyeli Ahi Türk diye bilinen başka bir ataları daha bulunmaktadır (Cahen, 1979: 199). Devletşah, Azerbaycan'ın en önemli şairlerinden Nizamî Gencevî'nin, Ahi Ferec Zencanî'nin müridi olduğunu söylemesine rağmen (Devletşah, 2011: 189), Azerbaycan

tarihçilerinden Asger Ahmed bu durumun yanlış olduğunu beyan ederek Zencanî'nin Nizamî Gencevî'nin doğumundan yetmiş yıl önce vefat ettiğini söylemektedir (Ahmed, 2016: 162).

Dini-içtimai ve siyasi bir teşkilat yapısına sahip Ahi teşkilatı Tebriz'de de büyük gelişme göstermiş bulunmaktaydı. Kaynaklarda “*ovzan*”, “*esnaf muhtarif*”, “*senna*” gibi terimlere rastlamak mümkündür. Ayrıca Tebriz'de Ahi Şehabeddin Tebrizi, Ahi Ali, Ahi Mir, Ağa Ahi, Ahi Zahid, Seyidağa Ahi, Ahi Bala, Ahi Rıza, Ahi Ahmedtaş gibi isimlere tesadüf olunmaktadır (Onullahi, 1982: 45).

Azerbaycan'da bulunan diğer ahiler ise; ahiliğin Anadolu'daki kolunu oluşturan Şeyh Nasirüddin Mahmud (Ahi Evran), Ahi Ebulferic ez-Zencani, Şirvanlı Ahi Yusuf, Ahi Muhammed, Ahi Sadeddin Ebu'l-Kasım et-Tebrizi, Şeyh Ahi Mirem, Ahi Kasab, Nizami Gencevi gibi isimlerden oluşmaktaydı (Süleymanova, 2011: 75-76).

İlhanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemlerine ait Ahilik Azerbaycan'da bir teşkilat haline gelmemiş olsa da, XI-XII. yüzyıllarda Azerbaycan topraklarında Ahilere ait çok sayıda zaviyelerin ve türbelerin bulunması Ahiliğin Azerbaycan'da gelişmiş olduğunu göstermektedir. Ayrıca Ahilik, ülkenin içtimai, iktisadi ve kültürel hayatında büyük öneme sahip olmuştur (Ahmed, 2016: 168-169).

Gürcistan'da ise hem serbest hem de serflerin bulunduğu tüccar ve zanaatkârlardan oluşan bir kuruluş vardı. Bunlar kent nüfusunun büyük bir çoğunluğunu oluşturmaktaydı ve nüfusun kalan kesiminden ayırt edilebilmesi için özel tasarımı bir elbiseye sahiptiler. Zengin tüccarlardan oluşan seçkinler grubu “*didvacharni*” olarak adlandırılır ve kuruluşu yaşlı bir kişi (vachartukhutsesi) tarafından yönetilirdi. Zengin tüccarlar ülkedeki kervan ticaretini kontrol eder, ticaret işlemleri yapar ve tüccar örgütlerini yönetirdi. Zengin tüccarlar gün geçtikçe etki kazanmaya başladı ve bu durum neticesinde Kral tarafından görüşleri dikkate alınarak mahkemeye dahil edildi. Aynı zamanda diplomatik işlerde tüccarlardan da faydalanma yoluna gidilmiştir (Lordkipanidze, 1987: 36).

2.İhracat Ürünleri

Azerbaycan ve Gürcistan önemli ticaret yolları üzerinde bulunması neticesinde bölgeye çok sayıda tüccar ve seyyahın gelmesi ticaret ürünlerinin daha geniş alanlara yayılmasını sağlıyordu. Ayrıca her bölgenin ve şehirlerin imal ettikleri ürünlerin birbirinden farklılık göstermesi ile bölge ticaretinin daha yoğun olmasına etki etmekteydi. Ürün çeşidinin fazla olması ile ürünlerin kalitesi ve fiyatlarında da farklılık yaşanmasına neden olmaktadır. Harici

ülkelerden gelen tüccarlar fiyat açısından uygun ve kaliteli ürünlerin tedarikini sağlayarak ticari faaliyetlerin daha fazla gelişmesini sağlamıştır.

Tüccarlar yanlarında getirdikleri kendi mallarını sattıkları gibi bunun karşılığında ise dokuma ürünlerinden, ipek, kumaş, elbise, boya maddeleri, silah türleri, maden ürünleri taşırlardı. Ticaret merkezlerini birleştiren ticaret yolları ve deniz yolu üzerinden başka ülkelere ihracı olurdu. Şehirlerde, doğu ve batı ülkelerinde imal edilen bütün ürünlere ulaşılabilirdi. Ayrıca her şehrin ayrı ayrı endüstri mallarına sahip olması şehirlerin ticari potansiyelinin gelişmesini sağlamaktaydı. Kurulan ticari ilişkiler ile Azerbaycan ve Gürcistan'da imal edilen malların dünya pazarlarında yer almasında önemli rol oynamıştır. Özellikle Azerbaycan halıları dünyada tanınmaya başlamıştır. Gence, Berde, Beylekan, Şamahı, Tebriz, Bakü, Tiflis ticaretin yoğun olduğu şehirler olmasının yanında üretilen mallar ise Doğu'nun ve Avrupa'nın ticaret merkezlerini birleştiren ve deniz yolu vasıtasıyla başka ülke pazarlarına ihracatı sağlanırdı (İlkin, 2006: 16).

2.1.Dokuma Ürünleri Ticareti

İhracatı yapılan önemli ürünler arasında dokuma ürünleri yer alırdı. İhraç ürünleri arasında Berde'den perde; Bab el-Ebvâb'dan keten, keten kumaş; Debîl'den yünlü giysiler, yün kumaş, döşek, minder, yastık, halı ve kolan yer alırdı. Mukaddesî'ye göre burada imal edilen kolanların, baklava dilimli yorganların ve kızıl desenli elbiselerin eşi benzeri bulunamazdı (Mukaddesî, 2015: 394; Ciner, 2018: 269). Berde'de dut ağacının zengin olması neticesinde ipek üretimi de büyük gelişme göstermişti. Üretimi yapılan bol miktarda ipek, birçok dokuma ürünlerinin elde edildiği Fars ve Huzistân bölgesine gönderilirdi (İstahri, 2015: 177; Mukaddesî, 2015: 394; Ciner, 2018: 269). Hoy'dan ipekli dîbâ kumaşları, Salmas'tan simli kumaş ve keten, Şabran'dan ise ipek ihraç edilmekteydi (Bünyadov, 2017: 251-25; Kayhan, 2018: 6).

Alman seyyah Johannes Schiltberger'e göre en iyi ipek Şirvan'da yetiştirilmekteydi ve burada üretilen ipek dokumalar Şam, Kefe, Anadolu'da Bursa, Venedik ve Lucca'ya ihraç edilirdi (Schiltberger, 1995: 89). Önemli ihraç ürünleri arasında Karabağ bölgesindeki Kanar adlı bir kaleden adını alan Kanari ipeği idi. Bir diğeri ise Şeki (Şaki)'den adını alan Sicchi veya Sacchi ipeği idi. Ayrıca *Gandja (Gence) ipeği* ise Luccalı ipek dokumacıları tarafından çok rağbet gören bir ticaret ürünüydü (Ashtor, 2008: 525; Angiolello, 2021: 89, 209).

Azerbaycan'dan Hazar bölgesine de elbise imali için kumaşlar sevk edildiği görülmektedir. Hazarlar ve halkının temel giysileri arasında uzun tunik/karâlık ve cübbe/ekbiye

yer almasına rağmen, bu elbiseleri imal edebilecek malzemelerin bulunmaması nedeniyle Azerbaycan bölgesinden tedariki sağlanıyordu (İstahri, 2015: 200). İpekli ve yünlü kumaşları ile ün kazanmış bir diğer bölge ise Tiflis şehriydi ve burada imal edilen dokuma ürünleri de dış pazarlarda büyük öneme sahipti (*Marko Polo Seyahatnamesi*, Tarihsiz: 23). Şamahı, Gence ve büyük bir ipek ticaretinin yaşandığı Tiflis'ten Anadolu'nun en büyük kavşak noktalarından biri olan Erzurum'a ince olan ipeğe *şarbasi*, kalın olan ipeğe ise *ardaşi* adı verilen iki çeşit ipek gönderilmekteydi. İhracatı yapılan ipekler için batman⁴⁰ başına iki ekü ödenmekteydi. Sabit bir fiyatın olmadığı ipek fiyatları yıllara göre değişkenlik göstermekteydi. Fiyatlar yıllara göre yükselip düşebiliyordu (Tavernier, 2017: 61). Tebriz'den ihraç edilen eşyalar arasında yaldızlı ipek parçalar, dokumacılık eşyaları, elde hazırlanmış zarif eşyalar, halı, atlas, kemha, keten parça ve ipekli kumaş önemli yer tutmaktaydı (Onullahi, 1982: 54). XIII. yüzyılda Bağdat şehrinin İlhanlı Devleti tarafından yıkılması ile birlikte Tebriz şehri Hindistan, Musul, Bağdat, Hürmüz, Venedik ve Cenova'dan tüccarların geldiği büyük bir pazar haline geldi. Burada dokunan kumaş, ipekli kumaşlar Tebriz'e gelen tüccarlar aracılığıyla Anadolu ve Batı ülkelerine sevk edilirdi (*Marko Polo Seyahatnamesi*, Tarihsiz: 28-29; Safran, 1993: 150). Tebriz'in kendine ait dokuma ürünleri XIV. yüzyılda Avrupa'da da büyük ilgi görmekteydi. İlhanlı hükümdarı Ebu Said Han (1316-1335) dönemine ait *tirâz*, İtalyalı bir tüccar tarafından satın alınarak Avrupa'ya götürüldü ve IV. Rudolph'un kefeni olarak kullanılmıştır (Uyar, 2022: 169). Yine Tebriz'de Attabî, Saklaton, Hatâî ve Atlas gibi kumaşlardan kaliteli elbiseler imal edilmekteydi ve bu elbiseler Batı ülkeleri ile yapılan ticarete önemli yer tutmaktaydı (Bakır, 2000: 768).

Cenovalı tüccarlar tarafından İran ipeğine bağımlı kalınmasının nedeni ise Moğol İmparatorluğu içerisinde meydana gelen karışıklıklar neticesinde Çin ipeğinin Avrupa'ya taşınmamasından kaynaklanmaktaydı. İran ham ipeğinin çok da pahalı olmasına rağmen, XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Cenovalı tüccarlar vasıtasıyla İtalya sınırlarına girmeye başlamıştı. İtalyan ipekli dokuma endüstrisinde hammadde kaynağı olan ipeğin büyük bir kısmı Hazar kıyısındaki şehirlerden tedarik edilmekteydi. Özellikle Şamahı, Karabağ ve Gilan önemli ipekçilik merkezleri olarak görülmekteydi (İnalçık, 1997: 270).

⁴⁰ Eski bir ağırlık ölçüsüdür. Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan tarafından XV. yüzyılın ikinci yarısında konulan ve Doğu Anadolu bölgesinde Osmanlı hakimiyetinin kurulmasından sonra da "Hasan Padişah Kanunları" adı ile uygulanmaya devam eden kanunlardan anlaşıldığına göre, o bölgede "Hasan Padişah Batmanı" adı ile bilinen bir batman çeşidi kullanılmıştır. Buna göre 1 batman Amid'de kumaş için 1580 dirhem; Mardin'de ipek için 1580, şarap için 936 dirhem; Erzincan'da ipek için 1920 dirhem; Bayburt'ta çivit, demir, kalay, lök, yağ, bal vb. ürünler için 2400 dirhem; Musul'da ipek için 800 dirhem; Kemah'ta pamuk için 2040 dirhem olmuştur (Kaller, 1992: 199).

XV. yüzyılda da ticari önemini devam ettiren Tebriz, her çeşit malın satıldığı ve dokuma ürünleri ile meşhur Tebriz pazarlarında ipekli, pamuklu, yünlü dokumalar ve krepler tüccarlar tarafından en çok tercih edilen ürünler arasında yer almayı sürdürmüştür (Clavijo, 2016: 113). Bol miktarda üretimi yapılan ipekli ve yünlü kumaşlar ise Haleb'e taşınırdı (Contarini, 2021: 90). Ayrıca Tebriz'den kırmızı ipek kumaşlar Haleb ve Osmanlı ülkesine ihracı yapılan önemli emtialar arasında yer alırdı (Venedikli Tüccar, 2021: 159). Tebriz'de dokunan kumaşlar ve ipekli dokumalar XVII. yüzyılda da önemli ticaret malları arasında yer almaktaydı. Evliya Çelebi, ticareti yapılan bu ürünler hakkında övgü ile bahseder ve ayrıca kadifesi ve darayîsinin de meşhur olduğunu ilave etmiştir (Evliyâ Çelebi, 2008: 291).

İpek ürünleri ile ünlü bir diğer bölge de Şamahı şehriydi. Şamahı ipeği, İranlı tüccarların dikkatini çektiği gibi Venedik ve Cenovalı tüccarlar tarafından da ilgi odağı olmuştu. Üretimi yapılan ipekler, Ceylan, Sultaniye, Şam, Kefe, Anadolu, Suriye ve Batı ülkelerine gönderilmekteydi (Clavijo, 2016: 118).

İpek ticareti ile ün yapmış ve büyük kervanların geldiği önemli şehirlerden biri de Erdebil'di. Seyahati sırasında Erdebil'de bulunan XVII. yüzyıl seyyahı Tavernier, buraya 800-900 deveyi bulan ve ipek taşıyan büyük bir kervanın geldiğini ifade etmiştir. Erdebil'in Gilan ve Şamahı gibi şehirlere yakın olması, İstanbul ve İzmir'e giden ticaret yollarının buradan geçmesi üzerine çok sayıda tüccarın akın etmesine neden olmaktaydı. Ayrıca her çeşit ticaret malını Erdebil'de bulmak mümkündü (Tavernier, 1980: 43-44; Tavernier, 2017: 99). Gilan bölgesinde üretimi yapılan ipek, Erdebil ticaretinin büyüyüp gelişmesinde doğrudan etkisi bulunmaktaydı. Çünkü Çin ve Hindistan ile yapılan kervan ticaretinde karşılaşılan coğrafi engeller, ayrıca İpek Yolu üzerinde yaşanan saldırılar bazı zorlukları da ortaya çıkarmaktaydı. Yaşanan bu zorluklar neticesinde ipeğin deniz yolu vasıtası ile değil de kara yolu ile taşınması Erdebil ticaretinin gelişmesini sağlayan önemli bir alternatif yoldu (Aksoy, 2024: 86).

Gürcü perdeleri de Anadolu ile yapılan ticaret ürünleri arasında önemli yere sahipti. Gürcü perdeleri, Anadolu'da büyük rağbet görmekte ve genç kızların çeyiz eşyaları arasında yer almaktaydı (Eflâkî, 1973: 157). Ayrıca Gürcistan'dan elbise, aba, iplik, yün halı, ipek ürünler Küçük Asya (Anadolu)'ya sevk edilirdi (Spuler, 2011: 473). Halı dokumaları ile ünlü bir diğer şehir Tiflis şehriydi ve buradan Tebriz-Trabzon güzergâhı takip edilerek Anadolu'ya halı sevkiyatı yapılırdı (Gabashvili, 2002: 390; Yılmaz, 2016: 24).

2.2.Maden Ürünleri Ticareti

Bakü’de eski tarihlerden beri üretimi yapılan petrol, evlerin, hamamların ısıtılmasında, sağlık endüstrisinde ve hayvanların tedavisi gibi birçok alanda kullanıldığı gibi ticareti yapılan önemli maden ürünleri arasında yer almaktaydı.

XIII. yüzyılda petrol önemli ihracat ürünleri arasında yer alırdı. Petrolün sevkiyatında taşıma aracı olarak develer kullanılıyordu. Marko Polo, uzak bölgelere taşındığından bahsetmesine rağmen hangi ülkeler üzerine sevkiyat yapıldığı hakkında bilgi vermemiştir (*Marko Polo Seyahatnamesi*, Tarihsiz: 21). XV. yüzyılda petrolün sevkiyatı yapılırken ayı balığının derilerinden faydalanılmaktaydı. Şehrin yakınlarında bulunan bir ada üzerinde ayı balığı avlanılırdı. Avlanan ayı balığının derileri soyulur ve istifade edilen yağları ise eritilirdi. Böylece bu derilerden tulumlar yapılarak petrol ile doldurulurdu. Petrol ile dolu tulumlar çevre şehir ve ülkelere ihracatı yapılırdı (el-Bakuvi, 1992: 104). Bakü’de çıkarılan petrolün işlenmesi ile petrol yağı üretimi de yapılmakta ve buradan Deylemân ülkesine gönderilmekteydi (*Hudûdü’l-Âlem*, 2008: 104). Bakü’de petrol madeninden hariç katran, kükürt ve tuz kaynakları da çıkarılarak başka ülkelere ihracı sağlanırdı. Gıda maddesi yanında deri ve kumaş üretiminde de kullanılan tuz, Şirvan yakınlarındaki Masabzan bölgesinde üretimi yapılarak başka ülkelere ihraç edilmekteydi (el-Bakuvi, 1992: 95, 105). Derbend’de üretimi yapılan tuz ise Abbasi Devleti’ne gönderilmekteydi (Çelik, 2016: 27).

Erdebil’de mahel, kırmızı ve yemeni adıyla da bilinen ve aynı zamanda yünlerinde boyanmasında kullanılan zacc madeni çıkarılmaktaydı. Elde edilen zacc madeni Yemen ve Vasıt’a ihracı yapılırdı. Vasıt halkı ise yünleri sadece zacc madeni ile boyamaktaydı (Ebu Dülef, 2017: 69). Göl suyunun buharlaştırılması sonucunda kap üzerinde bıraktığı tortudan elde edilen boraks madeni Urmiye Gölü çevresinde üretilmekteydi. Üretimi tamamlanan boraks madeni Irak, Suriye ve Mısır gibi ülkelere ihraç edilirdi (Özdal, 2019: 67). Gümüş ve altın alaşımlarının kalitesinin test edilmesinde kullanılan mihenk taşı da önemli ticaret malları arasında yer alırdı. Mihenk taşı, Şirvan’ın merkez şehri Şâvârân bölgesinde çıkarılarak ihracatı sağlanmaktaydı (*Hudûdü’l-Âlem*, 2008: 104). Hoy şehrinde, yer altından kürek ve kazma ile çıkarılan köklerden kırmızı renkli Lâke üretimi yapılmaktaydı. Elde edilen maden ise Hürmüz’e gönderilirdi. Ayrıca kökler, Hindistan’ın birçok bölgesinde kırmızı renk elde etmek ve işlemek amacıyla Hindistan’a da sevk edilirdi (Venedikli Tüccar, 2021: 152). Altın, gümüş ve bakır gibi kaynakların zengin olması neticesinde metalürji sanatı da gelişme göstermiştir. Tiflis’te bakır, gümüş ve altın eşyalar imal edilerek çevre bölgelere ihracatı yapılmaktaydı (Gabashvili, 2002: 390). Megrelya bölgesinden altın ve gümüş ticareti yapıldığı gibi Anadolu’ya büyük miktarda

demir madeni gönderilmekteydi (Tavernier, 2017: 306-308). Selmas'tan bakır kap kakak, Şemhor'dan ise balçıktan yapılmış çanak çömlekler çevre bölgelere sevk edilen önemli ticaret emtiaları arasında yer almaktaydı (Bünyadov, 2017: 251-252).

2.3.Silah Ticareti

İhracat maddelerinin önemli bir kısmını da askeri teçhizatlar ve silahlar oluşturuyordu. Selçuklu tarihçisi Mehmet Altay Köymen'e göre ticaret sahasının geniş olması neticesinde Anadolu'ya birçok bölgeden askeri malzeme gelmekteydi. Ticaret ürünlerinden biri olan Gürcü kalkanı ise büyük öneme sahipti (Köymen, 1986: 617).

Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Türk devletleri ile de ticaret ilişkileri gelişme göstermiş olup silah ticaretinde önemli bir yere sahipti. Yakın dövüş savaş aletlerinden olan kılıcın en önemli üretim merkezleri Zencan, Ebher ve Tebriz'de bulunuyordu. Sade bir görünüme sahip olan bu kılıçlar, dört tanesi 1 dinar olmak üzere Bulgar tacirleri tarafından satın alınır. Bulgar tacirleri ise buradan aldıkları kılıçları Visu adlı küffar beldelerine götürerek karşılığında kunduz ve samur kürkleri alırlardı. Bu ticaret sayesinde Bulgar tüccarları büyük kazanç elde ederlerdi (el-Gırnâtî, 2018: 153, 192-193).

Tiflis'te ihracatı yapılan malzemelerin çeşitliliğine bakıldığında zaman ok kılıfı, fil dişi ile kaplı yay kılıfı ve atlar için kullanılmak üzere eyerler ve dizginler yer alırdı (Lordkipanidze, 1987: 38-39). Gelişmiş bir endüstriye sahip Sürmeli'den ise eyer, ok kılıfı, orduda eyerin altındaki belleme adı ile bilinen renkli haşa gibi malzemelerde ihracatı yapılan ürünlerdir (Bünyadov, 2017: 250).

2.4.Hayvan Ticareti

Azerbaycan ve Gürcistan'da dağlık alanların ve meraların geniş olması neticesinde hayvancılık gelişmiş durumdaydı. Her türlü hayvanın yetiştirilmesi sayesinde önemli gelir kaynağı sağlanırdı. Dağlık arazilerde koyun ve keçi; düzlük arazilerde ise at, manda, sığır, öküz gibi hayvanlar yetiştirilirdi. Aynı zamanda hayvancılık sayesinde halkın, et ve süt gibi gıda ihtiyaçları da karşılanmaktaydı. İhracat ürünleri arasında at ve katır önemli bir yer teşkil etmekteydi (Bi, 1991: 548).

Berde (Berze'a), kaliteli cins katırların yetiştirildiği önemli bir şehirdi (Mukaddesî, 2015: 394; Ciner, 2018: 269). Buradan Hint ülkelerine ve başka ülkelere katır ihraç edilirdi (İstahri, 2015: 180). Ayrıca Gürcistan'dan da çok sayıda eşek ihracı yapılırdı (Lordkipanidze, 1987: 39). Gürcistan ve Kafkasya'da yetiştirilen safkan atlar ise Anadolu'ya Anadolu Selçuklu Devleti'ne gönderilirdi (Yılmaz, 2016: 24; Özdal, 2022: 100). Uşnuh'ta çok miktarda koyun ve

hayvan yetiştirilmekte olup Musul, el-Hadise gibi el-Cezire bölgelerine gönderilirdi (İbn Havkal, 2014: 261). Dokuma endüstrisinde kullanılmak üzere deri hammaddesi sağlamak amacıyla Tiflis ve Kabala şehrinden çevre bölgelere kunduz sevk edilirdi (Lordkipanidze, 1987: 38-39; Hudûdü'l-Âlem, 2008: 104).

Bölgenin su kaynakları açısından zengin olması ile birlikte balıkçılıkta gelişme göstermişti. Deniz ve nehir kıyılarında yaşayan halk balıkçılığa büyük önem veriyordu. Balıkçılık, Azerbaycan sınırlarından harici ülkelere ihracı yapılacak kadar gelişme göstermişti. Bu nedenle ihracatı yapılan ürünler arasında balık önemli bir yere sahipti. Berde, Bâjgâh, Kür ve Aras Nehirleri ve Hazar Denizi balık üretiminde önemli merkezler olarak teşkil etmekteydi. Berdea (Berde)'de *sürmâhî* (*sermâhî*); Kür ve Aras nehirlerinde *bursan*, *derakin* (*zerâkan*) ve *kuşûbe* (*aşûbe*) adında cins balıklar bulunur ve özellikle sürmâhî balığı tuzlanarak (İbn Havkal, 2014: 263; İstahri, 2015: 177) Erdebil, Rey ve Irak gibi bölgelere gönderilerek büyük kazanç elde edilirdi (Adilov, 2019: 72). Rehab bölgesinde ise *kesbûye* ve *terrih* adı ile bilinen emsalsiz balıkların üretimi yapılarak ihraç edilirdi (Mesudî, 2015: 394).

XV. yüzyılda da balık üretimi ve ticareti önemini koruduğu görülmektedir. Bu dönemde Hazar Denizi balık üretiminde büyük öneme sahipti. Venedik elçisi Contarini, burada yetiştirilen balıktan övgüyle bahsetmiştir. Hazar Denizi'nde havyar ve morone adlı balık türü avlanılır. Bundan başka bir buçuk *braccio* ölçüsünde bir balık türü daha avlanılarak çevre bölgelere ihracı yapılmaktaydı (Contarini, 2006: 109).

2.5.Köle Ticareti

İnsanlık tarihi kadar bir geçmişi bulunan kölelik, bir insanın bütün benliği ile bir başkasının tasarrufu altında bulunmasıdır. Sosyal hayatın değişmez bir ögesi olduğu gibi iktisadi hayatında temel kaynakları arasında yer alırdı (Parlatır, 1983: 805).

Avrasya bozkırlarında bulunan Türkler, önemli köle grubunu teşkil ederdi. Türk köleler genellikle askeri hizmetlerde kullanılırdı. Zamanla Türk bozkırlarının Müslüman olması ile birlikte köle kaynağı olarak Kafkasya coğrafyasına geçmek zorunda kalmıştır. Farklı hizmetlerde kullanmak amacıyla kadın ve erkek olmak üzere Kafkasyalı, Çerkez, Megrel ve Gürcü köleler tercih edilirdi (Pero Tafur, 2016: 155; Lewis, 2017: 222). Özellikle Tiflis şehri köle ticaretinin yapıldığı önemli bir merkez konumundaydı (Lordkipanidze, 1987: 39).

X. yüzyılda önemli köle toplama merkezi Derbend (Bab el-Ebvab) limanıydı. Burası deniz kıyısında önemli bir konumda bulunması sayesinde Hazar Denizi, Avarlar, Alanlar, Taberistan, Cürcan ve Deylem'in stratejik limanıydı. Çevre bölgelerden buraya çok sayıda

gayrimüslim köle getirilerek İslâm ülkelerine gönderilirdi (*Hudûdü'l-Âlem*, 2008: 104; İbn Havkal, 2014: 264; İstahri, 2015: 178). Köle satışı için Derbend pazarı da büyük öneme sahipti. Kıpçaklar, 1222-1223 yılında Azerbaycan üzerine harekâta bulunduğu dönemde Gence Emiri tarafından mağlup olmuşlardır ve birçok Kıpçak esir olarak ele geçirilmiştir. Ele geçirilen esirler ise Derbend pazarlarında çok değersiz ve basit bir ücret karşılığında köle olarak satılmışlardır (İbnü'l-Esîr, c. 10, 2016: 261).

Oğuzlar, Armenia (Ermeniye) bölgesini yağmaladığı sırada halktan birçok kişiyi esir aldılar. Esirler arasında cariyeler ve köleler de yer almaktaydı. Esirlerin fazla olması nedeniyle fiyatları da çok düşüktü. İbnü'l-Esîr'e göre en güzel cariyenin fiyatı 5 dinar, erkek köleleri ise satın alacak kimse bulunmuyordu (İbnü'l-Esîr, c. 8, 2016: 15). XI-XIII. yüzyıllar arasında önemli köle ticareti merkezlerinden biri de Bulgar şehriydi. Ruslar, Bulgar şehrine köle getirmekte ve buradan Derbend şehrinin de yer aldığı Harezm ve Bağdat gibi önemli merkezlere götürüyorlardı (Koç, 2022: 61).

Ticaret kolonilerinin kurulması ile birlikte köle ticareti daha da önem kazanmış bulunmaktaydı. Özellikle Cenevizliler, Bizans Devleti'nden büyük imtiyazlar elde ederek Karadeniz ve Kafkasya sahillerinde ticaret yapma imkânı elde ettiler. Cenevizliler, Kafkasya ve Kıpçak pazarlarından aldıkları köleleri İspanya gibi Avrupa pazarlarında satarak büyük kazançlar elde ediyorlardı (Canbek, 1978: 47).

Köle ticaretinin yoğun olduğu Kafkasya'dan alınan köleler Anadolu üzerinden İslâm ülkelerine Mısır'a gidiyor ve Eyyubi, Memlûklü Devleti'nin ordusunda, devlet kademelerinde hizmet ediyorlardı. Anadolu'daki önemli köle ticaret merkezi Sivas şehriydi. Köleler ilk olarak Sivas'ta satılır, daha sonra ise diğer bölgelere sevk edilirdi (Turan, 1993: 120; Turan, 2008: 361). Muzaffer Baybars el-Çaşnegir (Çerkez asıllı olup olmadığı kesin olarak belli değil), Zâhir Berkuk, Zâhir Tatar, Zâhir Çakmak, Eşref İnal el-Alâî ve Eşref Kayıtbay gibi isimler Memlûklü Devleti'nin Çerkez asıllı devlet adamları arasında yer alırdı (İbni Tagrıberdi, 2013: 118, 253, 446, 515, 540, 580). Memlûk Sultanı Nasır Muhammed, saltanatı döneminde tacirleri toplayarak yanlarında yüklü miktarda para vererek Çerkezya bölgesine gönderirdi. Bu bölgeden güzel cariyeler ve köleler alınmasını istemekteydi. Tüccarların getirdikleri köleler karşısında Sultan, tüccarları değerli hediyeler ile ödüllendirirdi. Bu durum ise diğer tüccarların da harekete geçmesini sağlamaktaydı (İbni Tagrıberdi, 2013: 143).

Önemli ticaret malları arasında yer alan kölenin satışında bazı kriterlerde mevcuttu. Kölenin satış değerini alıcı ile satıcı birlikte belirlerdi. Bir kölenin değeri hacim, uzunluk,

ağırlık ve sayı ile belirlenemediği için kölenin güzelliği ve çirkinliği ile belirlenirdi. Güzellik meselesinde Câhiz, her bakan kişinin kolayca anlayabileceği bir durum olmadığını söylemektedir. Bu durumu sadece kuvvetli bir bakışa, uzman bir görüşe, tıp sanatına malik olan kişiler tam olarak kavrayabilmekteydi (Câhiz, 2006: 101).

Köle satışı ve azad edilmesi ile ilgili belgelerde kölenin kökeni, vücut özellikleri, fiyatı ve ikâmeti gibi önemli bilgiler sunulmuştur. 3 Rebî’u’l Evvel 731/15 Aralık 1330 tarihli köle satış belgesinde önemli detaylar görülmektedir: “*Kamâluddîn Huseyn b. ‘Abdullâh b. Osmân el-Sîvâsî’nin satımı bir aded: Tahmâsb adında, uzun boylu, beyaz tenli, kırmızı yüzlü, kara gözlü, açık kaşlı, elinde Giyâsu’d-dîn Mahmûd b. ‘Abdullâh el-Ahrâkî’nin mektubuna sahip olan bir aded Çinli köle nakit 500 “Tebriz şehri saf gümüş dînârına”, Tebriz şehri tamgâcî ve dellâllerinin huzurunda satıldı. Eğer çalınmış veya bulunmuş çıkar ise sorumluluğu satıcıya aittir. Filân ve filânın dellâllığıyla, 3 Rebî’u’l Evvel 731/15 Aralık 1330*” (Özgüdenli, 2006: 249; Bakır, 2017: 734-735). Böylece köle satış sözleşmesi ile Tahmâsb adında bir Çinli kölenin 500 Tebriz gümüş dinarına satıldığı anlaşılmaktadır.

11 Rebî’u’l Evvel 731/23 Aralık 1330 tarihi köle azad belgesinde ise: “*Bu vesika, Sadr-ı Kebîr Hvace Filânu’d-dîn filân’ın; Rus asıllı, Balaban isimli, orta boylu, kırmızı yüzlü, gök gözlü, çatık kaşlı, bir aded köleyi Allah rızası ve o gün için ki: “ne mal fayda eder ne de oğullar; meğerki Allah’a tamamen salim bir kalp ile gelenler olsun” azad ettiğini bildirir. Bundan sonra o kendi nefsinin hâkimidir. Her nerede ister ise orada ikâmet eder. Bugünden sonra, azad edenin yakınları ve başkalarından hiç kimsenin bu köle üzerinde hiçbir hak ve yetkisi yoktur. Onun huzurlu bir şekilde devlete dua ile meşgul olması için engelde bulunulmasın ve ona zahmet verilmesin. Bu şekilde taahütte bulundu. Seçkin (â’yân) ve güvenilir bir topluluğun huzurunda. 11 Rebî’u’l Evvel 731/23 Aralık 1330*” ifadeleri kullanılmıştır (Özgüdenli, 2006: 250).

Çeşitli Hristiyan halkların köle olarak satılmasının sebebine bakıldığı zaman, Hristiyan halkın Müslümanların eline geçmelerini ve din değiştirmelerini önlemek amacıyla köle olarak satılmalarına izin verilirdi⁴¹ (Pero Tafur, 2016: 155). Bir başka sebep ise Kafkasya halklarının ekonomik koşullarının kötü olması ve geleneklerine bağlı kalmalarından kaynaklanırdı. Kafkasya halkı ticarete para kullanmak yerine takas usulü ile alışverişlerini

⁴¹ Köle satışının yapılma yöntemi ise şu şekilde yapılırdı: “Satıcılar kadın köleler gibi erkek köleleri de soyundururlar ve üzerlerine bir keçe kaftan örterler ve onlar için bir değer biçerler. Bir süre sonra üzerlerindeki örtüyü kaldırırlar ve onları, vücutlarında bir kusur olup olmadığını tetkik için bir aşağı bir yukarı yürütürler. Satıcı, altmış gün içinde köle veba nedeniyle ölürse ödediği parayı iade edeceğini garanti etmek zorundadır. Farklı milletlerden köleler satılırken aralarında eğer Tartar bir erkek veya kadın varsa, diğerlerine göre onlara üçte bir daha fazla değer biçilir; çünkü hiçbir Tartarın efendisine hiçbir şartta ihanet etmeyeceğine kesin gözüyle bakılır” (Pero Tafur, 2016: 156).

gerçekleştirmektedirler. Kıyı bölgelerine gelen yabancı gemiler, yöre halkına ocak demiri, kazan, kılıç, kalkan ve gömlek bezi gibi eşyalar verip karşılığında ise köle olarak kullanılacak çocuk alıyorlardı. Halk, civar bölgelerden genellikle hırsızlık yöntemiyle çocuk alıp satıyordu. İlginç geleneklere sahip olan halk, hırsızlığı büyük bir yiğitlik olarak görmekte ve hırsızlık becerisi olmayan bir erkeğe kız verilmemiştir. Yöre halkı, kendi beylerine karşı vergilerini dahi çocuk köle vererek ödüyorlardı (Umar, 1998: 276). Osmanlı Devleti de köle ihtiyacını Kafkas Bölgesi'nden Çerkez, Abaza ve Gürcü köleler ile sağlamaktaydı (Parlatır, 1983: 817).

Megrelya bölgesinde de çok sayıda köle satılmaktaydı. Kalabalık bir nüfusa sahip olunan bölgede XVII. yüzyıla gelindiğinde nüfusunun azaldığı görülmektedir. Bu durumun sebebi ise Megrelyalıların komşuları ile yaptığı savaşların yanında her cinsten insanın köle olarak satılmasından kaynaklanmaktaydı. Son dönemlere kadar Megrelya'dan ya satılarak ya da takas usulü vasıtasıyla 12.000 insan İslâm ülkelerine, İranlılara ve Türklere gönderilmiştir. Ayrıca her yıl 3.000 köle İstanbul'a götürülmekteydi (Chardin, 2014: 125-126).

Gürcistan'ın da yer aldığı ve Anadolu, Rusya, Hindistan, Afrika gibi ülkelerden getirilen 220 köle ve bu köleler ile evlendirilen 220 cariye imaret işlerinde kullanılmak üzere Rab'-i Reşîdî'ye vakfedildiği görülmektedir. Kölelerden doğan her çocuk da anne-babası gibi miras malıydı. Kölelerden birinin ölmesi ya da çalışamaz durumda olması halinde erkek çocuk babasının işini yapacaktı. Eğer kölenin erkek çocuğu yoksa, çalıştırılmak üzere müteveli tarafından yeni bir köle satın alınacaktı. Bundaki amaç ise köle sayısının azalmasını engellemektir. Cariyenin ölmesi durumunda ise, eşinden ayrılan bir kadın ya da köle ile evlendirilmek üzere yeni bir cariye satın alınacaktı. Vakfedilmiş her kölenin çocukları, babalarına ait meslekleri öğrenmek ve yapmakla mükelleftiler (Özgüdenli, 2006: 225).

Gürcistan'da görülen ilginç bir adalet anlayışına göre hırsızlık yapan bir kişi köle gibi satılabilmekteydi. Hırsızlık ve soygunculuk mevzu bahis olduğu takdirde, çalınan malın yedi katı kadar bir ödeme yaptırılmaktaydı. Eğer hırsız bu ödemeyi karşılayamadığı takdirde köle gibi satılırdı. Yapılan satıştan elde edilen para yeterli olmadığı takdirde ise, hırsızın karısı ve çocukları varsa, önce karısı, o da yeterli gelmediği zaman çocukları satılırdı. Köle ticaretinden çok fazla para kazanmak için en yakışıklı çocuklar ve en güzel kızlar seçilirdi. Ayrıca bölgenin ileri gelen kişileri de evli kadınları ve genç kızları gizli bir şekilde kullanılırdı. Tavernier, Megrelya'da insanların birbirlerini satmaya alışkın olduklarını ifade etmiştir. Erkek ya da kadın paraya ihtiyaç duydukları zaman hemen çocuklarından birini satılması için pazarlara gönderilirdi. Genellikle çocukları çerçilere vererek karşılığında kumaş kuşaklar ya da benzer eşyalar ile takas edilirdi (Tavernier, 2017: 304, 306, 309).

2.6.Gıda Ürünleri Ticareti

Gıda ürünleri hakkında kaynaklarda çok az bilgiye yer verilmektedir. Mevcut bilgilere göre kuru üzüm, şeker, meyve, pirinç Tebriz-Trabzon yolu kullanılmak üzere Tiflis'ten ihraç edilmekteydi (Gabashvili, 2002: 390). Uşnuh'tan ise bal, badem, ceviz gibi gıda ürünleri Musul ve el-Cezire bölgelerine sevk edilirdi (İbn Havkal, 2014: 261). Ocan (Ovcan) verimli topraklara sahip olması neticesinde ziraat işleri oldukça yaygındır. Elde edilen ziraat ürünleri Kazanî ve Elber vakıflarına gönderilirdi (Hamza, 2008: 115).

2.7.Boya Ürünleri Ticareti

Boya, dokuma, gıda ve ilaç endüstrisi gibi birçok alanda kullanılan za'ferân bitkisi, ihracatı yapılan ürünler arasında yer alırdı. Za'ferân, Bab el-Ebvâb'ta üretimi yapılarak çevre bölgelere ihracatı sağlanırdı (Mukaddesî, 2015: 394; Ciner, 2018: 269). Dokuma ürünlerinin boyamasında kullanılan bitki türü olan kök boya (füvve) da önemli ticaret unsurları arasında yer alırdı. Versan, Berde ve Hazar Denizi kıyısında yer alan Derbend (Bab el-Ebvâb) önemli kırmızı boya üretim merkezleri arasındaydı. Bu bölgelerde üretimi yapılan boya bitkisi ise Hazar Denizi üzerinden Cürcan'a götürülür ve buradan da hayvanlara yüklenerek Hindistan'a sevk edilirdi (İbn Havkal, 2014: 270). Bu ise Derbend'in Uzak Doğu ülkeleri ile yoğun bir ticaret potansiyeline sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

2.8.Ağaç Ürünleri Ticareti

Orman çeşitliliğinin fazla olduğu Gürcistan'dan çok sayıda kereste çeşitleri ihraç edilmekteydi (Spuler, 2011: 473). Sohum'da çok sayıda Şimşir (Çimşir) ağacı bulunmaktaydı. Şimşir kesmek amacı ile bu bölgeye gelen gemiciler define bulmuş gibi olurlardı. Fakat burada ilginç bir durum yaşanmaktaydı. Kabileler tarafından Haçaça adı verilen korsan gemilerinden korkulmaktaydı. Bu durumu bilenler bölge beylerine karşılıklı olarak rehin alıp rehin vermek şartıyla serbestçe Şimşir ağacı keserlerdi (Ahmed Cevdet Paşa, c. 1, 1972: 254).

Sohum'da ticaret kolonilerinin kurulması ile birlikte Cenevizli tüccarlar Abhazya kıyılarında önemli derecede ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. Eski Abhazya şimşirine "*Kafkasya Palmiyesi*" adı verdikleri Şimşir ağacını gemilere yükleyerek Batı ülkelerinde kilo ile satıyorlardı. Şimşir ağacı demir kadar sağlam ve uzun ömürlü olması nedeniyle çok rağbet görmekteydi. Ayrıca bu dönemde dokuma tezgâhları da Şimşir ağacından yapılmaktaydı (Beygua, 2000: 43). Güzelliği ile ünlü Nahçıvan şehrinde Helenç ağacı bulunmaktaydı. Muhtelif eşya yapmakla mahir olan Nahçıvan halkı, Helenç ağacından kap kacak imal edilerek çeşitli ülkelere ihraç edilmekteydi (el-Bakuvî, 1992: 116).

3.İthalat Ürünleri

Dış alım olarak da adlandırılan ithalat, bir ülkenin başka bir ülkeden mal ve hizmet alması durumudur. Başka ülkelerin harici ticaret için imal ettikleri ihtiyaç fazlası ürünlerin ülke dahilindeki talebi karşılamak amacıyla satın alınmasıdır (Damat, 2020: 7).

İktisadi faaliyetlerin gerçek amacı ülkenin ve halkın refah seviyesini yükseltmektir. Bu nedenle tüketicilerin kullanması gereken mal ve hizmetlerin seviyesini geliştirmek gerekliydi. Devlet yöneticileri bu amaca ulaşabilmeleri amacıyla dahili ve harici ticareti geliştirmek zorundaydı. Ülke sınırları içerisinde bulunmayan bir ürünün tedariki ise harici ülkelerin pazar ve piyasalarından sağlanmaktaydı. Aynı zamanda tüccarlar tedarik edilecek bir ürünün kaliteli ve halk tarafından yoğun bir talebinin olmasına dikkat etmekteydiler. Kaynakların verdiği malumatlara bakıldığı zaman şehirlerin ve köylerin endüstri alanındaki üretim faaliyetlerinin farklı düzeyde olduğu görülmektedir. Yaşanan bu farklılık ise ticaret mallarının fiyat ve kalitesinde farklılıkların yaşanmasına neden olduğu gibi bu malların farklı bölgelerden tedarik edilmesi ihtiyacını doğurmaktadır. Böylece harici ticaretin gelişmesine olanak sağlamış olmaktadır. Kaynakların verdiği bilgilere göre; ithalat hakkında kısıtlı bilgilerin olmasına rağmen birçok bölge ile ticaret yapıldığı görülmektedir. İthalatın yapıldığı ülkeler arasında Hindistan büyük öneme sahipti. Türkistan ve Irak yolu takip edilerek Hindistan'dan kökler, kokulu maddeler ve çini eşyalar (Bi, 1991: 552); Şiraz'dan ise gülsuyu ve itriyyat getirilirdi (Onullahi, 1982: 54). Gürcistan'da ise Hint elmasları büyük rağbet görüyordu. Bu nedenle kiliselerde ve ayinlerde kullanılmak üzere Hint elmasları ile süslenmiş altın ve billur kaplar yapılmıştır (*Gürcistan Tarihi*, 2003: 411).

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın iktidarı döneminde Hindistan bölgesinden hediye amaçlı değerli eşyalar getirilmekteydi. Gelen eşyalar arasında yay çekmede kullanılmak üzere yakut ve elmasların yerleştirildiği altın bir yüzük, 4 karat ölçüsünde olan iki yakut ve iki altın küpe, her biri 5 karat olmak üzere 60 dizi inci, 20 karat ölçüsünde olmak üzere keskin uçlu elmas ve mücevherler ile işlenmiş ölü kuşlar yer alırdı. Bunlardan başka ceviz şeklinde ve 1,5 ons ölçüsünde yakut, çok değerli olmamakla beraber firuze ve incilerde bulunmaktaydı (Barbaro, 2016: 61, 64).

Azerbaycan şehirlerinde dokuma endüstrisi gelişmiş olmasına rağmen, dışarıdan ürün tedariki de sağlanmaktaydı. Rey bölgesinden Azerbaycan'a pamuk, güzel elbiseler, hırkalar ve dış elbiseler getiriliyordu (İbn Havkal, 2014: 292). Dokuma ürünleri arasında sırmalı, ipekli, yünlü ve çiçekli kaftanlar; astarları ipekten olup kakım ve samur postundan dokunmuş kürkleri;

ipek halılar yer alırdı (Barbaro, 2016: 64). Tebriz, Keşmir'den şal; Merv, Tus, Nişabur, Yezd, Kirman'dan atlas ve yaldızlı parçalar; Çin'den kemha; Rusya'dan çuha ve keten parça; Konstantinopolis'ten yün parça ve ipekli kumaş; Almanya'dan ise yün parça ve kotan parça tedarik edilmekteydi (Onullahi, 1982: 54; Bi, 1991: 552). XV. yüzyılın başlarında Gürcistan, Şirvan ve Gilan'dan ham ipek; Yezd'den ise ipek parça ithalatı büyük öneme sahipti (Onullahi, 1982: 62). Tebriz dokuma ürünleri ile meşhur olması ve birçok bölgeye kumaş ihracatı yapmasına rağmen Haleb ve Osmanlı ülkesinden özellikle Bursa ve İstanbul'dan kumaş ithal ettiği gibi gümüş, ışgın, misk, lacivert ve Hürmüz incisi gibi madenler de getirilmekteydi (Onullahi, 1982: 62; Venedikli Tüccar, 2021: 159).

Hatay memleketinden Tebriz'e inci ve sedef getirilmekteydi. İthal edilen inci ve sedef Tebriz'de işleniyor ve değişik mücevherlerin kullanılması ile yüzük ve küpeler imal ediliyordu (Clavijo, 2016: 119). Ayrıca Tebriz'e Seylan'dan inci, yakut; Bedehşan'dan yakut; Hindistan'dan anber, misk, ıtırli katran, zümrüt; Nişabur'dan firuze ve Almanya'dan ise katran gibi değerli maden çeşitleri ithal edilmekteydi (Onullahi, 1982: 54).

Tebriz, bulunduğu konumu nedeniyle birçok devlet tarafından saldırıya maruz kalmaktaydı. Bu nedenle her zaman gelişmiş silah teknolojisine sahip olmak zorundaydı. Tebriz civarında demir zırhların imal edildiği imalathaneler olmasına rağmen silah Gürcistan, Şam ve Frenk gibi bölgelerden tedarik edilmekteydi (Onullahi, 1982: 54).

Azerbaycan verimli topraklara sahip olması ve birçok ürünün yetiştiriliyor olmasına rağmen ithal edilen ürünler arasında incir de yer alırdı. Berde'ye incir çeşitleri Lesüb bölgesinden getirilmekteydi (İstahri, 2015: 177). Bakü'de ise tahıl mahsulü azdır, bu nedenle Bakü şehri tahıl ihtiyacını Şirvan ve Mugan'dan karşılamaktaydı (el-Bakuvi, 1992: 104). Tebriz'de bol miktarda meyve ve sebze bulunmasına rağmen bahar ayında toplanmadığı için elma, limon ve narenciye gibi ürünler Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan Gilan'dan tedarik edilmekteydi (Venedikli Tüccar, 2021: 157). Vestan beyaz bal üretiminin yapıldığı önemli bölgeler arasında yer alırdı ve buradan Tebriz'e beyaz bal, peynir ve kaliteli yağ getirilmekteydi (Venedikli Tüccar, 2021: 146). Tebriz'e balık Urmiye Gölü'den, balık havyarı ise Akdeniz ve Hazar Denizi kıyısındaki Mahmudabad'dan getirilmekteydi. Akdeniz'den gelen havyar küçük olmasına rağmen lezzetli bir tada sahiptir. Venedikli Tüccar, Mahmudabad'dan getirilen havyarın Akdeniz'deki havyara oranla daha lezzetli olduğundan bahsetmiştir (Venedikli Tüccar, 2021: 156-157).

İthalatı yapılan ürünler arasında atlar da önemli bir yer tutmaktaydı. Tataristan'dan tüccarlar tarafından Tebriz'e tanesi 4-5 duka değerinde olup 4, 5 ve 6 bin dukaya sattıkları ve yük taşımada kullanmak amacıyla küçük atlar getirilmekteydi. Küçük olması nedeniyle atlar sadece yük taşıma işinde kullanılıyordu (Barbaro, 2016: 73). Erdebil'e 12 fersah mesafedeki Kursara Pazarı'na Irak bölgesinden sarı, altın, gümüş aletler, eşyalar, koyunlar, sığırlar, katırlar, eşekler, atlar gibi ticaret malları getirilmekteydi (İbn Havkal, 2014: 274).

Safvetü's-Safâ adlı eserde Erdebil'in ticareti hakkında önemli bilgilere yer verilmiştir. Esere göre şehrin önemli endüstri şehri olmasının yanında Serab'daki tuzlalardan tuz ticareti yapılırdı. Ayrıca Erdebil ve çevresindeki bölgelerde kurulan pazarlarda köle ticaretinin yapıldığı ve Grek, Peçenek, Hazar, Saklablı (Slav) kölelerin Erdebil ile çevresine getirilirdi. Ayrıca nehir üzerinden tuz ve petrol taşındığı gibi Tebriz'e de kına ağacı satılmaktaydı (Aksoy, 2024: 85).

Ticaret, Orta Çağ şehirlerinin başlıca fonksiyonlarından biri olması, Azerbaycan ve Gürcistan'ın XI-XV. yüzyıllarda ticaret ilişkilerinin sosyal-iktisadi, siyasi ve medeni gelişimi bakımından araştırılması önemli sorunlarından birini teşkil etmekte olup, ayrıca diğer ülkelerle münasebetlerinin öğrenilmesi de büyük ilmi öneme sahip bir durumu arz etmekteydi. Güney Kafkasya'nın stratejik konumu devletler için yeni bir pazar olması nedeniyle Azerbaycan ve Gürcistan ile ticari ilişkilerin kurulmasına imkân tanımaktaydı. Ticaret, Azerbaycan ve Gürcistan'a büyük gelir getirmesi sonucunda şehirlerin sayısının artmasına ve iktisadi hayatın zenginleşmesine önemli katkı sağlamaktaydı. Azerbaycan ve Gürcistan, Selçuklular, Harezmsahlar, Moğollar, İlhanlı Devleti, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri için büyük öneme sahip bir coğrafya olmuştur. Geniş endüstri üretimine sahip şehirleri, bölgeden geçen önemli ticaret yolları, şehirlerde iktisadi hayatın yüksek gelişme seviyesi gibi nedenlerin etkisi ile Azerbaycan ve Gürcistan sadece siyasi alanda değil, iktisadi alanda da önemliydi. Azerbaycan ve Gürcistan coğrafi konumu ile ticaretin gelişmesi ve uluslararası ticarete transit ülke hüviyeti kazanmasında önemli bir yer teşkil etmekteydi. Güneyinde İpek Yolu, kuzeyinde ise Kürk Yolu gibi iki büyük ticaret yolunun geçmesi Azerbaycan ve Gürcistan'a uluslararası ticarete ayrıcalıklı bir önem kazandırıyordu. Bölgeyi ziyarete gelen elçiler, seyyahlar takip etmiş olduğu güzergâhlar dönemin önemli ticaret yollarını göstermesi açısından önem arz etmekteydi. Ticaret yollarının önemli merkezlerden geçmesi ve Azerbaycan'da birleşmesi neticesinde ticari faaliyetlerin gelişmesini hızlandırmıştır. Üretim faaliyetleri yaygınlaşmakta, şehir pazarları büyümekte, şehir hayatı gelişmekte, ticaret ve endüstri şehirleri büyümekteydi. Önemli ticaret ürünlerinde ortaklaşa hareket eden şehirler, kendi faaliyetlerini iktisadi taleplere

uygun olarak şekillendirmişlerdi. Bu nedenle her bir şehir ayrı ayrı ticaret ürünleri ile ön plana çıkmış bulunmaktaydı. Hazar Denizi de Azerbaycan açısından ticari faaliyetlerde önemli derecede rol oynamaktaydı. Bâbü'l Ebvab (Derbend) ve Bakü limanları vasıtasıyla Hazar'ın kuzeybatı ve güney sahillerinde yoğun bir şekilde ticari faaliyetler yaşanıyordu.

XI-XV. yüzyıllarda Azerbaycan birçok büyük ve iktisadi bakımdan gelişme göstermiş şehirleri ile dikkat çekmiştir. Bu dönemler arasında büyük, orta ve küçük şehirler bulunmaktaydı. Ayrıca bu dönemlerde hâkim olmuş devletlere başkentlik yapan şehirler de mevcuttu. Bu dönemlerde ön plana çıkan şehirlerin bir kısmını değerlendirecek olursak, bu şehirlerden biri Tebriz şehri olmuştur. Harici ticaret faaliyetlerinin genişlemesi, özellikle Azerbaycan topraklarından geçen uluslararası ticaret yollarının daha da gelişmesi ile Azerbaycan şehirlerinin iktisadi hayatına önemli bir etki göstermiştir. Avrupa ve Asya ticaretinde önemli bir rol oynaması bakımından Tebriz, Yakın ve Orta Şark'ın en önemli ticaret merkezi olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Tebriz'i önemli kılan hususlara bakıldığında zaman gelişmiş bir ticaret yolu ağına sahip olması neticesinde devlet sınırları dahilindeki şehirleri ve komşu devletleri birbirine bağlaması açısından şehri önemli kılmaktaydı. Bu hususta Tebriz şehri, uluslararası ticaret yollarının kavşağında bulunmasının yanında ticaret yollarının kesiştiği noktada yer almaktaydı. Tebriz'in gelişmesini sağlayan önemli hususlardan biri de birçok devlet tarafından başkent olarak belirlenmesiydi. Tebriz, X. yüzyılın sonlarında Revvadiler Devleti'nin başkenti olması ile birlikte hem siyasi hem de iktisadi gelişmesinin yanında büyük ticaret merkezine dönüşmeye başlamıştı. Bu durum Azerbaycan Atabegleri, İlhanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerine de başkentlik yapması ile devam etmiştir. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın hâkimiyeti döneminde Azerbaycan ve Avrupa arasında, özellikle Venedik ile kurulan siyasi ve iktisadi faaliyetler Tebriz'in dahili ve harici ticaretinin gelişmesinde önemli imkânlar sağlamıştır.

Bakü, Hazar Denizi kıyısında bir liman şehri konumunda olması ile harici ülkeler arasında yapılan ticarete çok önemli bir rol oynamaktaydı. Ticaretin gelişmesi ile birlikte başta Bakü şehri olmak üzere Azerbaycan'a bağlı diğer şehirleri ve Gürcistan'ı büyük bir pazar haline getirmekteydi. Azerbaycan'ın önemli ticaret merkezlerinden biri de Beylekan şehri idi. Beylekanlı tüccarlar, Rusya'dan Derbend'e getirilen köle, cariye, silah ve kürk çeşitlerini satın alarak Beylekan'a getirirlerdi. Bu ticaret malları Beylekan'dan Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerine, özellikle de Tebriz'e taşınırdı.

Gence şehrinin gelişmesi ile beraber Berde şehri geri planda kalmaya başlamıştı. Fakat bu durum Berde şehrini tamamen gözden düşürmemiştir. Berde ticaret yollarının üzerinde bulunması üzerine, Berde'nin ticaret faaliyeti 943/944'te Rus akınlarından sonra zayıflamaya başladı. Kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda XII. yüzyıla kadar Berde-Tiflis, Berde-Debil, Berde-Bâbü'l Ebvab gibi önemli yollar değişmemiştir.

Şirvan, Azerbaycan'ın iktisadi, ticari ve içtimai hayatında büyük rol oynamıştır. Kuzey ülkelerine giden kervan ticaret yolunun üzerinde bulunması ile Kuzey ve Güney ülkeleri arasında geçit özelliği taşımaktaydı. Şamahı, Azerbaycan'ın en ehemmiyetli zengin ve en eski başkentinden biridir. Şamahı, Şirvan'a siyasi ve iktisadi merkez olması üzerine Azerbaycan tarihinde çok önemli bir rol oynamıştır. Bâbü'l Ebvab (Derbend), Hazar Denizi kıyısında bulunması ile köle, safran, neft ve dayanıklı katırların ihraç edildiği önemli bir limandı. Ticaret hayatının yoğun yaşandığı bu liman vasıtasıyla Kafkasya ötesi ülkelerde bu ticarete katılım sağlamışlardır. Nahçıvan ise önemini Azerbaycan Atabegleri ve Moğollar zamanında elde etmiştir. Kaynaklar Nahçıvan'da çok sayıda zengin tüccarların bulunduğu ve gelişmiş bir şehir olduğunu yazmaktadır.

Tiflis, Gürcistan'ın büyük bir ticaret merkeziydi. 1122'de Gürcistan Krallığı'na yeniden dahil olduktan sonra Krallığın başkenti oldu ve şehir yeniden imar edilmeye başlandı. Çevre şehir ve ülkeler ile bağlantılı bir ticaret ve transit merkezi olan Tiflis endüstri, tarım ürünlerinin dış pazarlarda yerini almasını sağlayan tedarikçi konumunda bulunmuştur.

Sohum/Sivastopol, İtalyan ticaret kolonileri ile ön plana çıkan bir şehir olmuştur. 1260'lı yıllardan itibaren Karadeniz kıyısındaki ticari faaliyetler Cenovalıların elindeydi. Bu dönemde Gürcistan sahilleri, özellikle Sohum Cenovalı tüccarların ilgisini çektiği bir şehir olmuştur. İtalyanların buradaki mevcudiyetleri ise 1280'de iki İtalyan arasında gerçekleşen *Mugetto* adlı bir ticari geminin satın alınması başlamıştır.

Hamdullah Kazvini, İlhanlı dönemine bağlı olarak Azerbaycan ve Gürcistan şehirlerinin iktisadi durumları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Vermiş olduğu bilgilerde Azerbaycan ve Gürcistan'a bağlı şehirlerin gelirini kaydetmektedir. İktisadi gelişmelerin yaşandığı şehirlerde, üretimi yapılan ürünlerin çeşitlerinin artması ve harici pazarda ürünlerin geniş tüketimi nedeniyle ayrı ayrı şehirlerin zenginleşmesini sağlamaktaydı. Şehirler sadece endüstri alanları bakımından değil, ticaret olanakları bakımından tacirler için elverişli mekânlardı. Bu elverişli şartları hazırlayan en önemli hususlar ise malların ucuz olması, şehirlerde pazar ve kervansarayların sayıca fazla olmasından kaynaklanmaktaydı. Verimli arazilerin hem tarıma

elverişli hem de yol güzergâhlarının uğrak noktalarından olması Azerbaycan ve Gürcistan'ı dünya ticaret merkezi haline getirmektedir. Ucuz ve kaliteli ürünlerin bulunması, açık hava pazarlarının kurulması ile dünyanın her yerinden tüccara ev sahipliği yapması üzerine pazar yerleri önem arz etmekteydi. Pazar yerlerine gelen tüccarlar şehirlerin iktisadi ve nüfus bakımından gelişmesini önemli derecede etkilemekteydi. Tiflis, Tebriz, Erdebil, Nahçıvan, Gence, Berde, Bakü, Beylekan, Meraga ve Şemkir gibi şehirler Orta Çağ kaynaklarının verdiği bilgiler doğrultusunda büyük pazarların kurulduğu merkezler olmuştur. Para akışının yüksek olduğu pazar yerleri şehirlerin gelişimi ile paralellik göstermekteydi. Uluslararası ticarete geniş alana yayılmış fuarlar ve panayırlar da büyük öneme sahip olmuşlardır. Ticari faaliyetlerinin yoğun olması neticesinde çok fazla kazançlar elde edildiği fuar ve panayırlar vasıtasıyla harici ülkeler ile kurulan mevcut ilişkiler ülkenin iktisadi gelişmesine destek olmaktadır. Meydana gelen ticaret ilişkilerinin ne kadar yoğun ve geniş olduğunu arkeoloji kazılarında elde edilen sikke kalıntılarında da görmek mümkündür.

Gürcistan'da yapılan kazılarda Bizans, Azerbaycan Atabegleri, Selçuklular ve Rumlara ait çok sayıda yabancı sikkelerin ortaya çıkartılması ile yakın ve uzak ülkeler arasında yoğun bir ticaret varlığının olduğunu göstermektedir. Azerbaycan ve Gürcistan şehirleri hem dahili hem de harici pazarlara çok sayıda tarım ve endüstri ürünleri yanında mineral hammadde kaynakları da tedarik etmişlerdir. Neft, ipek, pamuk, yün, silah, doğal boyalar, değerli kumaşlar, kürkler, elbiseler, halılar, mücevherler, seramikler, ahşap kaplar, hayvan ürünleri olarak balık, at, katır ve bağ-bahçe ürünlerinin tedarikini sağlamışlardır.

İktisadi ve ticari hayatın, toplumlar arasında kültürel etkileşimin gelişmesinde birinci derecede önem arz eden hizmetler arasında kervansaraylar yer almaktaydı. Kervansaraylar sosyalleşmeyi sağladığı gibi farklı toplumların kültürel iletişim kurmalarına imkânlar sağlamaktaydı. Kervan ticaretinin gelişmesine bağlı olarak devlet yöneticileri şehirlerde ve ticaret yolları üzerinde kervansaraylar inşa etmişlerdir. İhtiyaçtan ötürü ortaya çıkmış olan kervansaraylar, zaman içerisinde büyük bir boşluğun doldurulduğu sosyal hizmet binaları olmuştur. Şehir merkezlerinde ve önemli ticaret yolları üzerinde bulunan kervansaraylar, bölgenin ticari hareketliliğini, dönemin mimari özellikleri ve sosyal hayatı yansıtan önemli mimari yapılar arasında yer almıştır. Ayrıca kervansarayların sayıca fazla olması ile bölgenin nüfus oranı, iktisadi durumu ve halkın durumunu görmek açısından önemlidir. Bu nedenle kervansaraylar kurulduğu bölgenin iktisadi alanda kalkınmasını sağlayan önemli müesseseler arasında yer almıştır. Ticaretin gelişmesinde en önemli etkenlerden biri de yol güvenliğinin

sağlanmasıydı. Bu amaçla kervansaraylar, ticari, iktisadi ve sosyal hayatı kolaylaştırdığı gibi bölgede devlet kontrolünün de düzenli bir şekilde güvence altına alınmasını sağlamıştır.

XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başlarında Azerbaycan Atabegleri hükümdarları Atabek Kızıl Arslan ve Muhammed Cihan Pehlivan, şehirlerin gelişmesine, ticaret yollarının güvenliğine ve kervansarayların inşa edilmesine büyük önem vermişlerdir. Bu nedenle Azerbaycan bu dönemde en parlak dönemini yaşamıştır. Gürcü Kralları da, güçlü bir iktidara sahip olması neticesinde yeni yollar, kervansaraylar, hanlar ve eski köprüleri onarmak ve yeni köprüler inşa etmek amacıyla büyük bir çaba sarfetmişlerdir. Gelir hacmi büyük olan şehirler ya endüstri merkezleri ya da önemli ticaret yolları üzerinde yer alan şehirler olmuştur. Yoğun ticaret ilişkilerinin gelişmesi ile birlikte kervansaraylar ve köprüler gibi sivil mimari yapılar inşa edilmiştir. Hudaferin Köprüsü, Ziyau'l Mülk Köprüsü, Kırmızı Köprü ve Baslati Köprüsü'nün dahili ve harici ticaret ilişkilerinin kurulması zorunluluğundan inşa edilmesine rağmen, Azerbaycan ve Gürcistan'ın sadece iktisadi alanda değil, hem de siyasi ve kültürel hayat bakımından da büyük öneme sahip olmuşlardır. Yaşanan saldırılara ve işgallere rağmen köprüler her zaman önemini korumaya devam etmiştir. Ticari hareketliliğin ve ticaret yollarının fazla olması nedeniyle köprülerin sağlam ve kaliteli inşa edilmesine neden olmuştur. Açılan sulama kanalları ise çoğunlukla tarım alanlarının sulanması amacı ile kullanılmıştır. Kanallar vasıtasıyla tarım alanlarında tahıl, çeltik, pamuk, dut ağacı, meyve-sebze gibi ürünlerin üretimi yapılarak çok sayıda mahsul elde edilmesini sağlamıştır. Aynı zamanda yeni yerleşim yerlerinin kurulması ve köylerdeki nüfusun artması ile birlikte iktisadi alanda artış yaşanmıştır. Böylece sulama kanalları bölge ticaretinin gelişmesi açısından önemli yatırımlar arasında yerini almıştır. İnsanlık tarihi ile beraber ortaya çıkan kölelik, ekonomik zorluklar nedeni ile köle ticaretini ön plana çıkarmaktaydı. Devletler köle ticareti sayesinde büyük kazançlar elde etmekteydiler. Aynı zamanda köleliğin yayılmasında savaşlarında büyük etkisi olmuştur.

Geyhatu Han döneminin en önemli iktisadi faaliyetlerinden biri ise büyük tepkilere neden olan kâğıt paranın tedavüle girmesi olmuştur. Kâğıt paranın tedavüle girmesi ile birlikte ticaret yollarının korunması, damga vergisinin yığılması alanlarında tesirli tedbirler olarak görülmüştü. İlhanlı Devleti sınırları dahilinde paranın darp edilmesi zaruri bir koşuldu. Halk ve tüccarlar tarafından benimsenmeyen bu para ile hiç kimse alışveriş yapmak istemedi. Tüccarlar ise pazarlara mal getirmeyi bırakmışlardı. Yaşanan bu durumun etkisi ile ülke sınırları içerisinde karışıklıkların yaşanmasına, halkın buldukları bölgelerden ayrılmalarına neden oldu. Ayrıca iktisadi ve ticari faaliyetlerin durması ile birlikte halk büyük sıkıntılar yaşamaya başladı.

Gazan Han tarafından yapılan ıslahatlar devlet bünyesinde önemli teşebbüsler arasında görülmekteydi. Devlet bünyesinde yaşanan olumsuz neticeler nedeniyle Gazan Han'ın dahili siyasetin kesin bir surette değişmeye ve önemli ıslahatlar yapmaya mecbur etmiştir. Islahatlar ile vergi sisteminin düzenlenmesi, vergi zulmünün ortadan kaldırılması, vergi toplama sürecinde suistimallerin engellenmesi amacıyla şehirlerdeki iktisadi hayatın gelişmesi amacı güdülmekteydi. Gazan Han'ın ıslahatları neticesinde şehir hayatının gelişmesine paralel olarak ticaret hayatının gelişmesine de yardım etmiştir. Fakat bu ıslahat hareketleri devlet bünyesinde tam nüfuz edemediği için objektif şekilde hayata geçirilemedi. Bu durum neticesinde Gazan Han, ticaret yollarının güvenliğini de temin edememiş oluyordu. Ayrıca devlet sınırları içerisinde tatbik edilmiş olan ölçü ve çek sistemi de olumsuz etkilenmiştir.

Saldırlara açık bir konumda olması nedeniyle Azerbaycan ve Gürcistan birçok devlet tarafından işgallere maruz kalmıştır. Kaynakların verdiği bilgilere göre meydana gelen işgaller sırasında en büyük zararlar Moğollar ve Timur tarafından yaşanmıştır. Bu işgaller sonucunda sosyal, kültürel, iktisadi alanlarda olduğu gibi ticaret hayatında da gerilemelerin yaşanmasına neden olmuştur. İşgallerin yaşandığı dönemlerde ülke bir taraftan büyük yıkımlara uğruyor, şehir ve köylerde insan nüfusu azalıyor, tarımsal üretim faaliyetleri azalıyor ve iktisadi hayatın önemli unsurlarından biri olan ticaret ilişkileri artık durma noktasına geliyordu. İktisadi değeri yüksek ve insan ihtiyatını kendisinde toplamış büyük endüstri ve ticaret şehirleri Moğol ordusunun başlıca hedefleri arasında yer almaktaydı. Moğol işgalleri neticesinde Tiflis, Erdebil, Beylekan, Meraga, Gence, Şamahı, Nahçıvan, Hoy, Selmas, Serab, Şemkir ve Berde gibi şehirler büyük yıkıntılara maruz kalmış ve şehirler ise halktan mahrum kalmıştı. Meydana gelen savaşlar ve işgaller nedeniyle tüccarlarda bu olumsuz durumdan nasibini almışlardır. Tüccarların ticaret yapabilecekleri bölgeler kısıtlanmış ve bazı şehirlerde nüfusun azalması ile büyük pazarların kurulması olanaklarının ortadan kalkmasına neden olmuştur.

Azerbaycan ve Gürcistan'da verimli toprakların bulunması bölgenin iktisadi ve ticari hayatında önemli bir yere sahipti. Yaşanan işgaller sonucunda verimli toprak alanları büyük yıkımlara uğradığı gibi toprakların büyük bir kısmı ise uzun süre ekilip biçilmeden kalmıştır. Ayrıca işgaller sırasında iktisadi durum için büyük öneme sahip suni sulama şebekeleri de hayli derecede zarar görmüştü. Sulama kanallarının ve su bendlerinin yıkılması nedeniyle canlı türlerinin azalmasına, şehirlerin iktisadi yapılarının bozulmasına, tarımsal üretimin azalmasına ve bölgedeki tarım arazilerinin yok olmasına sebep olmuştu. Yaşanan olumsuz durumlara rağmen Moğol işgalini azaltan bazı gelişmelerde yaşanmaktaydı. Tebriz şehri İlhanlı

Devleti'nin başkenti olmuş ve bu dönemde şehir iktisadi, içtimai, ticari ve medeni gelişiminin yüksek seviyesine ulaşmıştı.

İlhanlı Devleti ile birlikte Azerbaycan büyük bir gelişme yakalamasına rağmen bu durum XIII. yüzyılın sonlarına doğru yeniden bozuldu. İşgal altında kalan şehirlerin yıkıntılara maruz kalması, halkın buldukları bölgeleri terk etmesi nedeniyle iktisadi buhran yaşanmasına neden olmuştur.

Gürcistan, XIV. yüzyılın sonlarına doğru yeni bir işgal hareketi ile karşılaştı. Timur, Gürcistan üzerine 8 defa saldırı düzenlemiş ve bu saldırılarda Gürcistan büyük zayıflar almıştır. Şehirler, köyler yıkıma uğradığı gibi ülke iktisadi ve ticari bakımdan ağır darbe almıştır. Tarımsal üretimin bozulmasının yanında tarım çeşitleri azaldı ve kalitenin bozulmasına neden oldu. Diğer bir taraftan işgaller sırasında otorite boşluğu neticesinde ticaret yolları, kervansarayları ise devamlı surette baskınlara ve yağmalara maruz kalmaktaydı. Bu durum ise dahili ve harici ticaret ilişkilerinin kesilmesine neden olmaktaydı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MALİ YAPI

1.Sikke/Para

Geçmiş dönemlerin nümizmatik mirasını araştırmak, çeşitli çağdaş, siyasi, ekonomik yapıların analizi için değerli veriler sağlamaktadır. Bununla birlikte parasal eserler, doğal olarak, insan odaklıdır. Nümizmatikte insan odaklı yaklaşımı kullanmak, yerleşik çevreye bakılmaksızın, insanın fiziksel ve sosyal karmaşıklığının çeşitli yönlerini doğru bir şekilde açıklayan dikkate değer sonuçlar verebilir. Bu nedenle nümizmatik, Orta Çağ Azerbaycan ve Gürcistan tarihinin incelenmesi için büyük öneme sahip bir alan teşkil etmektedir. Dönemin yerel nümizmatik mirası, tarihsel olayları çok iyi yansıttığı gibi, bazen erişilemeyen ayrıntılara ulaşma imkânı sunmaktadır (Paghava-Novák, 2013: 50).

Darphâne, *dârüddarp* ve *dârüssikke* adlarıyla da anılmaktadır. Bu bileşimlerde yer alan *dâr*, *hâne* (ev) kelimesinin Arapça karşılığı olmak üzere *darb* vurma yoluyla para basma işlemine darphâne denilmektedir (Sahillioğlu, 1993: 501).

Hükümdarlık alametlerinden ve bağımsızlığın sembollerinden biri de sikke yani para basmaktır. Sikkelerin ağırlığı önceden ayarlanmış, üzerinde darbedip tedavüle çıkaran ve istendiğinde geri almayı taahhüt eden devletin, hükümdarın ya da resmi otoritenin simge veya yazısının yer aldığı, altın, gümüş ve bakır gibi madenler kullanmak suretiyle darp edilen madeni para türüdür. Sikke, Arapça'dan gelmekte olup “damga veya nakış basmak için hazırlanmış kalıp, demir kalıp” demektir. Çoğulu olan meskûkât ise “damga ile damgalanmış” anlamı taşımaktadır. Bir ödeme aracı olarak sikkeden önce tahıl ürünleri, araç gereçler, değerli madeni parçaları para yerine kullanılırken sikkenin ortaya çıkışıyla birlikte bu çeşitlilik son bulmuş ve standart bir ödeme aracı olarak sikke kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde kullanılan madeni bozuk paralar da benzer özellikleri itibariyle gerçekte birer sikke örneği teşkil etmektedir (Tekin, 2009: 179).

Yeterli miktarda hammaddenin bulunmaması sikke basan devletlerin karşılaştığı en büyük sorunlar arasında yer alırdı. Altın ve gümüş gibi değerli madenlere sahip devletlerde sikke üretimleri oldukça fazlaydı. Bu maden kaynaklarına sahip olmayan devletler ise maden ithal etmek zorundaydı. Sikke basımında devlet, yapılan masrafların karşılanması ve hazineye kâr bırakması için sikkeye maden değerinden daha fazla kıymet vermek zorundaydı (Tekin, 2009: 179).

Bir sikkenin basılma sürecinde öncelikle sikke pulunun elde edileceği hammadde hazırlanırdı. Bir dizi arındırma ve saflaştırma işleminden sonra maden külçe haline getirilirdi. Ardından külçe darphaneye gönderilerek sikke pulu imaline hazırlanırdı. Bir atölye durumunda olan darphânelerin içerisinde örs, ocak, madeni kalıplar, hazır sikke pulları ve çekiç gibi araç gereçler bulunurdu. Sikke pulu daha önceden çubuk haline getirilmiş madenden kesilmekteydi. Ardından ısıtılarak eritilen maden eriyiğini düzgün sikke pulu elde etmek için kalıplara dökülürdü. Son aşamada ise sikke pullarının üzerine tasvirler basıldıktan sonra tedavüle çıkarılmaktaydı (Tekin, 2009: 179).

Dirhem, Eski Yunan Devleti ile yapılan ticari ilişkiler vasıtasıyla *drahmi* kelimesi Farsça'ya, ardından Arapça'ya geçmiş gümüş para birimidir (Sahillioğlu, 1994: 368).

Fels, İslâmiyet'in ilk dönemlerinden itibaren basılan bakır veya bronz sikkedir. Latince *follis* kelimesinin Arapçalaşmış şekli olan *fels* "akçe, para, mangır" anlamına gelmektedir. Felsin çoğulu *fülüs* olup ağırlık ve büyüklükleri hesaba katılmaksızın bütün bakır ve bronz sikkeler hakkında kullanılmaktadır. Felsler, kesirleri tamamlamak amacıyla ufaklık para şeklinde kabul edilmiştir. Fels, hükümdarlık alametlerinden sayılmadığı için mahalli makamlar tarafından darp edilmesi konusunda tamamen serbest bırakılmıştır. Bu sebeptir ki farklı ağırlık ve ebatlarda felslerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayrıca felsin tedavüle kalması sadece basıldıkları bölgelerle sınırlı kalmaktaydı (Artuk, 1995: 309-310).

Azerbaycan'da XIV-XV. yüzyıllarda "tenge" adı verilen ve 6.2 gram ağırlığa sahip sikkeler de kullanılmaya başlanmıştır. Bu sikkenin tedavüle girmesi ise Timur'un Hindistan seferi dönüşünde gerçekleşmiştir. Bir süre sonra Timur Devleti içerisinde yaşanan iktisadi, içtimai ve dahili mücadeleler nedeniyle 6.2 gram ağırlığa sahip tenge, 4.72 grama kadar düşürüldü. Bu değer kaybı Şahruh zamanında meydana geldiği için "Şahruh tengesi" olarak adlandırılmaya başlandı (Memmedov, 2005: 198-199).

1.1.Azerbaycan'da Darp Edilen Sikkeler/Paralar

Azerbaycan'da hüküm sürmüş devletler altın (dinar), gümüş (dirhem) ve fels gibi sikkeler darp etmişlerdir. Hakimiyet sembollerinden olan sikkelerin üzerinde hükümdarın adı, lakabı, İslâm Halifesinin adı (bu durum meşruiyet alameti olarak görülmekteydi) ve Kur'an-ı Kerim'den ayetler yer almaktaydı (Adilov, 2019: 77). X. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Havkal ve İstahri, Azerbaycan ve Errân'ın paralarının altın ve gümüş olduğunu (İbn Havkal, 2014: 272; İstahri, 2015: 181) belirtmelerine rağmen yapılan araştırmalarda bakır paralarının da kullanıldığı görülmektedir (Recebli, 2017: 72).

Revvâdiler, Şeddâdiler, İldenizliler (Azerbaycan Atabegliği), İldenizliler'e bağlı Vasal Devletler (Bişkiniler, Karasunkuriler, Aksunkuriler), Şirvanşahlar, Derbend Melikleri, İlhanlılar, Celayirliler ve Akkoyunlular'a ait sikkeler mevcuttur. Önemli darphâne merkezleri Gence, Kebele, Derbend, Şamahı, Tebriz, Ahar, Geştasfi, Nahçıvan, Erdebil, Meraga, Berde şehirlerinde bulunmaktaydı (Şerifli, 2013: 390; Recebli, 2017: 81-85, 103-148). XI-XIII. yüzyıllar arasında şehirlerin iktisadi yapısının gelişmesi ve ticari ilişkilerin artması neticesinde sikkeler, geniş bölgelere ulaşma imkânı da bulmuştur (Bünyadov-Yusifov, 2007: 322; *Azerbaycan Tarihi*, 2014: 82).

1.1.1.Revvâdiler Devleti Dönemi

Erdebil, Meraga, Urmiye ve Berde şehirlerinde Revvâdî emirlerine ait sikkeler bastırılmıştır. Erdebil şehrinde 1009 tarihine ait ve Meraga şehrinde 1011 tarihli olmak üzere Muhammed b. Hüseyin adına darp edilmiş sikkeler mevcuttur. Her iki sikke üzerinde Abbasi Halifesi Kadîr Billâh'ın adı da zikredilmiştir. Bu sikkelerden başka Muhammed b. Hüseyin adına 1012'de Tebriz ve Urmiye şehirlerinde, 1014'te ise Meraga şehrinde gümüş sikkeler darp edilmiştir. Yine bu gümüş sikkelerin bir yüzünde Abbasi Halifesi Kadîr Billâh'ın adı yer almaktadır (Adilov, 2019: 79).

Berde şehrinde de Vehsûdân b. Muhammed adına ve 1016 yılına ait olmak üzere sikke darp edilmiştir. Basılan bu sikke üzerinde de diğerlerinde olduğu gibi Abbasi Halifesi Kadîr Billâh'ın ismi yazılıdır (Adilov, 2019: 79).

1.1.2.Şeddâdiler Devleti Dönemi

Şeddâdiler döneminde I. Fazl adına Cenze (Gence) şehrinde ve 1014 yılı olmak üzere gümüş dirhem darp edilmiştir. Ali b. Musa ve Şavur dönemlerine ait gümüş dirhemler darp edilmiş olmasına rağmen, nerede ve hangi tarihlerde darp edildiğine dair bilgiler mevcut değildir (Recebli, 2017: 103-105).

1.1.3.Azerbaycan Atabegleri (İldeniz Oğulları) Devleti Dönemi

Azerbaycan Atabegleri dönemine bakıldığı zaman 1179-80'de Muhammed Cihan Pehlivan (1175-1186) adına bakır dirhemler darp edilmiştir. Kızıl Arslan (1186-1191) adına yeri ve tarihi belli olmayan bakır dirhem basılmıştır. Ayrıca Kızıl Arslan adına Kebele şehrinde bakır fels darp edildiği görülmektedir. Ebu Bekir (1191-1210) adına gümüş suyuna batırılmış bakır dirhem darp edilmiştir. Ayrıca diğer yöneticilerden farklı olarak bu dirhemde "Azametli Sultan" ve "Büyük Şehinşah" lakapları yer almaktadır. Özbek (1210-1225) adına da bakır dirhemler

darpedilmiş, fakat nerede ve hangi tarihlerde darpedildiği hakkında bilgi mevcut değildir (Recebli, 2017: 107-111).

Azerbaycan Atabegleri'ne bağılı Bışkiniler, Karasunkuriler ve Aksunkuriler gibi vasal devletlerde ise bakır dirhem ve bakır felslerin darpedildiği görülmektedir. Önemli darphâne merkezleri ise Cenze (Gence) ve Ahar şehirlerinde yer almaktaydı. Bazı sikkelerin üzerinde darped yeri ve tarihi hakkında malumatlar mevcut değildir (Recebli, 2017: 112-120).

1.1.4.Kâğıt Paranın Tedavüle Girmesi

XIII. yüzyılın sonlarına doğru iktisadi alanda önemli bir olay yaşandı ve Tebriz'de ilk kâğıt para⁴² tedavüle girdi. Yaşanan bu durum, İlhanlı Hükümdarı Geyhatu Han'ın (1291-1295)'in iktidarı döneminde meydana geldi. Geyhatu Han ve veziri Sadr-ı Cihan (Sadreddin Halidî), devlet büyükleri ve eşrafı memnun edebilmek amacıyla çok büyük harcamalar ve israflar yapmışlardı. Yapılan yanlış uygulamalar neticesinde İlhanlı Devleti zayıflamaya başladı. Ayrıca altın, gümüş ve bakır sikkelerin tükenmesi ile birlikte hazine de boşaldı. Altın ve gümüş sikkelerin dolaşımını engellemek, eritilmelerine karşı önlem almak ve devlet hazinesinde toplanmasına ortam hazırlamak amacıyla İlhanlı yönetimi bir karar alarak 693 Şevvalinde (Eylül 1294) Tebriz şehrinde kâğıt para darpedilerek tedavüle çıkarıldı (Abû'l-Farac, c. 2, 1999: 644; Piriyeve, 2003: 257; Bitlisî, c. 2, 2018: 27).

“Çav/Çao” adı verilen bu yeni kâğıt para, papirüsten hazırlanmış kâğıt parçalarından ibaretti. Paranın üzeri kırmızı işaretlerle damgalı olup ve üzerlerinde kaç dinara tekabül ettiğini gösteren yazılar mevcuttur (Abû'l-Farac, c. 2, 1999: 644). Baskı maddesi olarak, matbaa

⁴² Bitlis Meliki Şerefhan Bitlisî tarafından 16. yüzyılın sonlarına doğru yazılmış olan Şerefname adlı eserde Sadr-ı Cihan'a hazinenin düzeltilmesi ve tedavüle çıkarılacak yeni para hakkında bazı telkinlerde bulunmaktadır. Bitlisî'ye göre, Amid oğlu Muhammed oğlu İzzeddin Muzaffer isimli bir bilgin, Sadr-ı Cihan'a faydalı olacak durumun, Hitay vilayeti ve Kaan memleketinde olduğu gibi altın ve gümüş yerine, kâğıt parayı tedavüle çıkarmak olduğunu bildirmektedir. Ticaretin ise kâğıt para ile yapılması üzerine gümüş ve altın hazineye aktarılacak, böylece hükümdara güçlü bir dayanak sağlayacaktı. İzzeddin Muhammed'in verdiği telkinler, hazineyi düzene koyacağı düşüncesi ile Vezir Sadr-ı Cihan bu durumu Geyhatu Han'a sundu. Geyhatu Han tarafından kabul görmesi ile birlikte, devlete bağılı bölgelerde altın ve gümüş kullanılmaması yolunda bir ferman çıkarıldı. Azerbaycan, Irak, Arap, Acem, Fars, Huzistan, Diyarbekir, Arabistan, Horasan ve Rum beldelerinin her şehrinde han paralarının kullanılması ve her şehirde ise yeni darphânelerin açılması sağlandı (Bitlisî, c. 2, 2018: 27-28).

Abdulkadir Yuvalı'ya göre, Vezir Sadreddin Halidî, Çin'den gelen Pulad Çeng Sang'ın tavsiyesi üzerine Çin'de kullanılmakta olan kâğıt para sistemine geçilmesini bildirir. Geyhatu'nun kaynatası Ak Buka'nın da destek vermesi ile kâğıt paranın kullanılması kararlaştırılır. Çin'de “Çao” adı verilen paraya, İlhanlı parası olarak “Çav” adı verilmiştir. Çav para birimi 1294 yılında Eylül ayı Onikinci gününde Tebriz'de ilk kâğıt para olarak darpedilmiştir (Yuvalı, 2017: 251). Çav'ların tedavüle girmesi ile birlikte, ticari alışverişin sadece çav'lar ile yapılacağı bildirildi. Buna uymayanların ise tellallar tarafından ölüm cezasına çarptırılacakları duyuruldu. Halkın elinde bulunan altın ve gümüş sikkelerin hazineye teslim edilmesi gerektiği ve bu sikkeler üzerine çav damgaları vurularak karşılığında yani kâğıt paralar verileceği bildirildi. Bu emre uymayanlarda ölüm cezası ile cezalandırılacakları söylendi (Abû'l-Farac, c. 2, 1999:644).

mürekkebi ve is mürekkebi kullanılmıştır. Baskı rengi olarak ise sadece “*Cinabre Kırmızısı*” tercih edilmiştir (Bakır, 2022: 378).

Uzun ve dikdörtgen şeklindeki paranın üzerindeki yazılar Hıttay hattı ile yazılmıştır. Paranın her iki tarafında “*La İlahe İllallah Muhammedun Resulullah*” ve Hıttay Hakamı tarafından hükümdara verilen lakap “*İrinci-yi Durci*” yazısı bulunmaktadır. Paranın ortasında ise daire şekli mevcuttu. Ayrıca paranın üzerinde “*Cihan Padişahı 693 yılında bu mübarek parayı ülke topraklarında uygulamaya geçirdi, onu değiştirecek olan kişi kendi eş, çocuk ve yakınıyla, kanun karşısına gelecektir*” sözleri ile paranın uzun süre tedavülde kalmasını sağlayacak bir yazı mevcuttur (Bitlisî, c. 2, 2018: 28). Çav adı verilen kâğıt para, yaşanan iktisadi sıkıntılar ve halkın benimsememesi gibi nedenlerden dolayı para sadece iki ay kadar bir süre tedavülde kalabildi. Böylece hazinede yaşanan krizi sona erdirmeye girişimleri başarısızlıkla neticelenmiş oldu (Şemşek, 2023: 88).

Çao’nun tedavülden kalkması ile birlikte Gazan Han’ın (1295-1304) iktidarı döneminde sikkelerin darp edilmesi yeniden başladı. 1307’de Tebriz şehrinde kendi adına gümüş dirhem bastırıldı (Recebli, 2017: 127). Gazan Han sikke darbinde bir dizi reformlar uygulayarak sahte sikke darp edilmesinin önüne geçmek amacıyla, sikkeler özel harflerle işlenmiş üç gizli harfle işaretlenmiştir. Gazan Han’ın yaptığı reformlar sayesinde iktisadi durum ve ticaret gelişmeye başladı. Ticaretin canlanması neticesinde Selmas, Urmiye, Berde, Gence, Meraga, Nahçıvan, Beylakan, gibi şehirlerde yeni darphânelerin açılmasını zorunlu kıldı (Piriyev, 2003: 257; Memmedov, 2007: 64-65; Şemşek, 2023: 89).

1.1.5.Celayirliler Devleti Dönemi

İlhanlılar Devleti’nin yıkılması ile birlikte Celayirliler Devleti bağımsızlığını kazandı. Celayirli yönetimi döneminde Şamahı’da Şeyh Üveys (1356-1374); Bakü’de Sultan Hüseyin (1374-1382) ve Tebriz’de Ahmed (1382-1410) adına gümüş dirhemler darp edilmiştir (Recebli, 2017: 131-133).

Azerbaycan, İlhanlı ve Celayirli Devletleri’nin merkez vilayeti olması nedeniyle Tebriz, Gence, Meraga, Nahçıvan, Berde, Erdebil, Urmiye, Bakü, Şamahı, Şabran, Beylakan, Derbend, Hoy, Elince, Guştasfi, Bilesuvar, Şerur, Serab, Astara, Salmas, Kebele, Şirvan ve Karaağaç şehir ve kalelerinde darphâneler mevcuttu. Buradaki darphânelerde muhtelif şekillerde ve ağırlıklarda altın, gümüş ve bakır sikkeler darp edilmekteydi (Piriyev, 2003: 258).

1.1.6.Şirvanşahlar Devleti Dönemi

Şirvanşahlar Devleti'nde ise altın sikkeler hakkında malumatlar oldukça azdır. Şirvanşahlar'ın hâkim olduğu dönemlerde "tenge" adı verilen gümüş tengelerin kullanıldığı görülmektedir. I. İbrahim (1382-1417) adına Derbend şehrinde gümüş tenge; I. Halilullah (1417-1465) adına Bakü, Şamahı ve Kebele şehirlerinde gümüş tenge; I. Ferruh Yasar (1462-1500) adına ise Şamahı şehrinde 1499 tarihli gümüş tenge darp edilmiştir (Recebli, 2017: 81-85). Ferruh Yasar'ın iktidarı döneminde tengelerin ağırlıkları üzerinde değişiklikler meydana gelmiştir. 1485'te 2.56, 1486'da 2.05, 1494-1495'te 1.89, 1500-1501'de ise 1.70 gram olmuştur. Bakır sikkeler ise Bakü, Şamahı ve Derbend şehirlerinde darp edilmekteydi (Memmedov, 2005: 199).

1948'de İçerişehir'de yapılan kazılar neticesinde Şirvanşah Ferruh Yasar dönemine ait sikkeler bulunmuştur. Bu sikkeler üzerinde Ferruh Yasar'ın adı, tarihi, mensup olduğu mezhebin sembolü, dört halifenin isimleri ve Ferruh Yasar'ın ünvanı yer almaktaydı (Memmedov, 2005: 199).

1.1.7.Akkoyunlu Devleti Dönemi

Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan adına, Tebriz şehrinde gümüş sikke darp edilmiştir. Sikke üzerinde "*Es-Sultan-ül-âdil*", "*Yakub Han*" ve "*Halleda'llahu Mülkehu*" yazıları bulunmaktadır (Hinz, 1992: 91). Ayrıca Tebriz şehrinde Baysungur (1490-1492), Rüstem (1492-1497) ve Elvend (1499-1504) adına gümüş tengeler darp edildiği görülmektedir (Recebli, 2017: 146-148).

1.1.8.Altın Ordu Devleti Dönemi

Altın Ordu hükümdarlarından Canibek ve Berdibek adına Tebriz, Hoy, Nahçıvan ve Meraga şehirlerinde sikke darp edilmiştir (Gabashvili, 2002: 391; Kamalov, 2003: 101-102; Kemaloğlu, 2016: 122). Ayrıca Şadibek adına ise 1409, 1411, 1413 yıllarında Derbend ve Bakü şehirlerinde sikke darp edildiği görülmektedir (Yakubovsky, 2001: 195).

1.2.Gürcistan'da Darp Edilen Sikkeler/Paralar

Gürcistan, yakın ve uzak ülkeler ile yapmış olduğu yoğun ticaret vasıtasıyla Gürcü sikkeleri ülke dışında dolaşma imkânı elde etmiştir. Özellikle Eski Ermenistan Krallığı topraklarında çok sayıda XII. yüzyıla ait Gürcistan/Gürcü sikkeleri bulunmuştur. Aynı zamanda Bizans, İldenizliler, Artuklular, Musul Atabeyliği ve Rumlara ait sikkelerde Gürcistan topraklarında dolaşımında bulunmaktaydı. Yaşanan yoğun ticaretin etkisiyle yerel sikkelerin darp

edilmesini zorunlu kılmıştır. Tiflis, Kutaisi, Dmanisi ve Akhaltsikhe gibi şehirlerde darphâneler mevcuttu. XI-XII. yüzyıllarda çok miktarda gümüş ve altın sikkeler darp edilmiştir. Ayrıca altın sikkelerin de darp edildiğini göstermesi açısından altın külçelerinin para olarak kullanılması bunun bir örneğidir (Lordkipanidze, 1987: 39-40).

XI. yüzyılda Gürcü sikkeleri, Bizans tarzında darp edilmekteydi. “*Nobilissimos*” ünvanı ile IV. Bagrat (1055), Sebastos (1068-1069), II. Giorgi (1073), Sebastos (1075-1089) ve Sebastos ünvanı ile Kurucu David’in sikkeleri bulunmaktadır. British Museum’da Kurucu David adına bakır sikkeler yer almaktadır (Gagashidze vd., 2003: 27).

1.2.1. Gürcistan Krallığı Dönemi

III. Bagrat (975-1014) adına Tiflis’te darp edilen sikke üzerinde “*Ey Mesih, Abhazlar’ın Kralı Bagrat’ı yüceltin*” yazısı bulunmaktadır. Kurucu Davit (1089-1125) adına darp edilen sikkeler üzerinde kralın adı ve ünvanları ile çevrili haç motifi işlenmiştir (Lang, 1955: 20).

XII. yüzyıl ve XIII. yüzyılın başlarında Gürcistan “Altın Çağı”nı yaşamasına rağmen, Gürcü nümizmatiklerinde “Bakır Çağ” olarak rastlanmaktadır. Buna rağmen Gürcü sikkesi Transkafkasya’nın her yerinde dolaşım içindeydi. Bu dönemler için yapılan analizlerde Gürcistan’ın diğer ülkeler ile yoğun bir ticaret ilişkisi içerisinde olduğunu göstermektedir. Gürcü parası, Bizans ve Selçuklu sikkelerinin belirli bir miktarıyla desteklenerek yerel dolaşım için temel oluşturmaktaydı (Gagashidze vd., 2003: 32).

Mezopotamya, Suriye, İran ve Orta Asya’yı etkisi altına alan ve gümüş sikkeyi dolaşımdan kaldıran “*gümüş krizi*”⁴³ nedeniyle I. Demetre (1125-1156) döneminde sadece bakır sikke darp edilmiştir. Sikkenin ön yüzünde Gürcü dini sembollerindeki “D” harfi ve Arapça “*Mesih’in Kılıcı*” ünvanı bulunmaktadır (Lang, 1955: 20-21; Gagashidze vd., 2003: 32). I. Demetre ve III. Giorgi (1156-1184) dönemleri Gürcü sikkelerinin İslâm dünyası pazarında yer alması açısından büyük önem arz etmektedir. Bu dönem sikkelerinin üzerinde Halife ve Selçuklu Sultanları’nın isimleri Arapça olarak yerini almıştır. Aynı zamanda Gürcü Kralları’nın ünvanları da Arapça olarak yazılmaya başlanmıştır (Gagashidze vd., 2003: 32).

⁴³ XI. yüzyılın ilk yarısında Orta Asya’da başlayan gümüş krizi birçok Şark ülkelerini etkilediği gibi Azerbaycan ve Gürcistan’ın da para sistemine etki etmeye başlamıştır. Gümüş krizinin yaşanmasının sebeplerine bakacak olursak İslâm dünyasının X-XIII. yüzyıllarda Kuzey ülkeleri arasında yoğun bir ticaret ilişkilerinin yaşanması, çok miktarda gümüşün taşınması, gümüş yataklarının tükenmesi ve gümüş ihraç eden ülkelerde gümüş madenin azalmasından kaynaklanmaktaydı. Kriz neticesinde gümüş sikkelerin ayarı azalmakta ve sikkelerin dış görünüşlerinin değiştirilmesi sonucunda sikkeler cılızlaşmaktadır. Yaşanan gümüş krizi harici ticaretin durgunlaşmasına neden olmaktadır. XIII. yüzyılın ikinci yarısında gümüş krizi sona ermiş, gümüş sikkelerin yeniden tedavüle girmeye başlaması ile birlikte gümüş sikkelerin kullanımı devam etmiştir (Haydarov, 2007a: 347; Piriye, 2003: 256; Bünyadov, 2017: 255).

1174'te III. Giorgi adına Tiflis'te darp edilen bakır sikke üzerinde Gürcü "*Mkhedruli*" ünvanı ve Kral'ın adı yazılmıştır (Lang, 1955: 21).

Gürcü Kraliçesi Tamara'nın (1184-1213) iktidarı döneminde sikkelerin basımı büyük hayal kırıklığı yaratması nedeniyle çağın ihtişamına gölge düşürmüştü. Devam eden gümüş krizinin yanında, düzensiz bakır sikkelerin darp edilmesi de olumsuz bir durum teşkil etmekteydi. Düzensiz sikkeler, büyüklük, şekil ve ağırlık bakımından düzensiz olmasını yansıtmaktadır (Paghava-Novák, 2013: 46). Kraliçe Tamara adına darp edilen ilk sikkeler, 1187 ve 1210 yılına ait düzensiz bakır sikkelerden oluşmaktaydı. Bu düzensiz bakır sikkeler, Kraliçe Tamara'nın iktidarı döneminde geçici olarak ilhak edilen bölgeler için büyük miktarlarda düşük değerli para birimi olarak kullanılmıştır (Lang, 1955: 23-24). 1187 yılına ait sikkenin üzerinde "*Mkhedruli*" ünvanı ile birlikte ön yüzünde Gürcüce "*Asomtavruli*" ve arka yüzünde ise Arapça yazılar bulunmaktadır (Gagashidze vd., 2003: 32).

Giorgi Lasha (1213-1222) döneminde hem düzensiz hem de düzenli bakır sikkeler darp edilmiştir. 1210 tarihli düzensiz bakır sikkenin üzerinde "*Tamar oğlu Giorgi*" ve ünvanları yazmaktadır. Düzenli bakır sikkelerin ön yüzünde tam olarak okunamamış "*Javakhtoi*" yazısı görülmektedir. Bu yazı ise Gürcistan'ın bir bölgesi olan Javakheti bölgesi olabileceği tahmin edilmektedir. Ayrıca sikkeler üzerine kuşlar, hilaller gibi fantastik figürler de işlenmiştir (Lang, 1955: 27, 29).

Kraliçe Rusudan (1222-1245) döneminde çok sayıda sikke darp edilmiştir. Bu dönemde de düzensiz bakır sikkelerin basımına devam edilmiştir. 1226 tarihli düzensiz sikke üzerinde "*Tanrı yüceliğini arttırsın, gölgesini uzatsın ve rahmetini güçlendirsin!*" cümlesi vardır (Lang, 1955: 28). Kraliçe Rusudan döneminde meydana gelen Harezmşahlar tehlikesi üzerine Kraliçe İmereti'nin başkenti Kutaisi'ye kaçtı. Kraliçe, Kutaisi'de bulunduğu sırada 1227'de kendi adına bir sikke darp ettirdi. Aynı zamanda Rusudan'ın ilk bakır sikke darp ettirdiği yerde burasıydı. Sikkenin üzerinde RuSuDaN'ı temsil eden RSN'den meydana gelen simgeler vardır. Sikkenin diğer yüzünde ise Arapça yazılmış Hristiyan dinine ait ifadeler yer almaktadır (Lang, 1955: 30; Subaşı, 2015: 192).

Bir yüz yılı aşkın bir süredir devam eden gümüş krizinin ortadan kalkması ile birlikte Kraliçe Rusudan, 1230'da Tiflis'te gümüş sikke darp edilmesine yeniden başladı. Darp edilen gümüş sikke üzerinde üç topaklı İncil'i tutan Hz. İsa'nın büstü, Gürcüce ve Arapça yazılmış ifadeler bulunmaktadır (Lang, 1955: 31-32; Subaşı, 2015: 192). Sikke üzerindeki Hz. İsa büstünün tasarımı, Bizans İmparatoru III. Nikephorus Botaniates (1078-1081)'in sikkelerinden

alınmıştır. Bu nedenle Kraliçe Rusudan'ın gümüş sikkeleri Gürcü Orta Çağ tüzüklerinde “*Botinati*” veya “*Botinauri*” şeklinde geçtiği görülmektedir (Lang, 1955: 32; Gagashidze vd., 2003: 40).

V. Giorgi (1314-1346), İlhanlı Gazan Han tarafından darp edilen ve “*Gazan Akçesi*” olarak adlandırılan Moğol akçesi yerine, kendi adını taşıyan “*Giorgauli Tetri*” (Giorgi Akçesi) olarak yeni bir gümüş sikke darp ettirmiştir (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 194).

1.2.2. Moğol Hâkimiyeti Dönemi

Kraliçe Rusudan'ın saltanatının ikinci yarısında, Moğol akınları yeniden başladı. 1235'te Gence şehrini ilhak eden Moğollar, 1236'da Tiflis önlerine kadar geldiler. Uzun bir mücadelenin ardından 1242-1243 yıllarında Moğollar ile bir anlaşma yapıldı. Yapılan anlaşma üzerine Rusudan'ın oğlu V. Davit, Moğol hükümdarı Mengü Kağan'a gönderildi. 1245'te Kraliçe Rusudan'ın ölümüne kadar V. Davit'ten haber alınmadı (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 167-168). Doğu Gürcistan'da Moğol hakimiyetinin sağlanması ile 1239-1245 yılları arasında Gürcistan'da Arapça yazılar ve Moğol sembollerinin bulunduğu anonim gümüş dramalar ve yarım dramalar darp edildi (Gagashidze vd., 2003: 40).

Kraliçe Rusudan'ın ölümünden sonra Gürcistan tahtında yasal varis sorunu yaşandı. Giorgi Lasha'nın oğlu VI. Davit, Gürcistan tahtına geçmek için Mengü Kağan'ın sarayına gitti. VI. Davit, uzun süredir haber alınamayan Rusudan'ın oğlu V. Davit'in hayatta olduğunu gördü ve böylece Gürcistan tahtına hak sahibi olarak iki varis ortaya çıktı. Moğol yasalarına da uygun olması ile birlikte Giorgi Lasha oğlu VI. Davit'e “*Davit Ulu*” ve Rusudan'ın oğlu V. Davit'e de “*Davit Narin*” adını verdiler. Böylece Gürcistan Krallığı'nın başında iki kral vardı (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 172). Bu durum 1256'da İran'ı egemenliği altına alan Hülagü Han dönemine kadar devam etmiştir (Lang, 1955: 34).

Gürcü Kralları iki Davit'in Karakurum'da bulunmadıkları dönemlerde ise bakır sikkeler Rusudan'ın oğlu Davit Narin adına Gürcistan'da darp edilmekteydi. Bunlardan ilki, önemli bir ticaret merkezi olan Dmanisi şehrinde 1245 tarihli olarak darp ettirmiştir. Ancak bu basım işlemine Tiflis'te devam edildi. Sikkenin üzerinde Gürcüce ve Arapça yazılı Kralın ismi, aynı zamanda Han'ın kölesi olduğunu ifade eden bir yazı bulunmaktadır (Lang, 1955: 36-37; Gagashidze vd., 2003: 40; Subaşı, 2015: 194). 1247 tarihli Tiflis'te Davit Narin adına darp edilen gümüş sikke ilginç özellikler taşımaktaydı. Kral at sırtında olup, altında tazı temsil eden yapraklar ve belirsiz şekiller vardır. Ayrıca Kraliyet tuğrası olarak Davit'i temsil eden D.T. simgesi bulunmaktadır (Lang, 1955: 37). Sikkenin diğer yüzünde Tiflis şehri ile birlikte Arapça

yazılar görülmektedir. Aynı zamanda Tiflis stili olarak adlandırılan sikkeler, Anadolu’da darp edilen sikkeleri de etkilediği görülmektedir (Subaşı, 2015: 194). 1252-1256 yılları arasında Davit Ulu adına darp edilmiş gümüş sikkeler mevcuttu. Sikke üzerinde “*Moğol Büyük Hanı Mengü, Bagrationi, Giorgi’nin oğlu Davit*” yazıları bulunmaktadır (Lang, 1955: 39). İki Kral adına, ortaklaşa darp edilen Bizans tipi gümüş sikkelerde yer almaktadır. Bu sikke Davit Ulu’nun Moğol derebeylerine isyan etmesi ve Gürcistan’ın batısında bulunan Davit Narin’e sığınması üzerine 1261-1262’de Kutaisi’de darp edilmiştir (Lang, 1955: 39; Subaşı, 2015: 195). 1261 yılına kadar gümüş ve bakır sikkeler Moğol Kağanı Mengü Han adına darp edilmiştir (Gagashidze vd., 2003: 41).

1.2.3. İlhanlı Devleti Dönemi

Hülagü Han’ın (1258-1265) Azerbaycan ve Gürcistan coğrafyasına gelmesi ile birlikte yeni bir dönemde başlangıcı oldu. Hülagü Han döneminde darp edilen sikkeler üzerinde “*Kaan el-Âdil*” yazısı yeniden görülmeye başlandı (Subaşı, 2015: 195).

Tiflis’te Hülagü Han tarafından darp edilen sikkeler, Mengü Han dönemindeki sikkelerden farklılık göstermektedir. Hülagü Han tarafından darp edilen sikkeler üzerinde isimlere yer verilmemiştir. Bu durum 1279’da Abaka Han adına darp edilen sikkeye kadar devam etmiştir. Tiflis’te darp edilen sikkeler, Gürcü-İlhanlı sikkesi olarak adlandırılmıştır (Gagashidze vd., 2003: 41). Abaka Han’ın (1265-1282) sikke ile yaptığı davranış, Gürcü Hristiyan nüfusa karşı uzlaşmacı bir tutum sergilediğini göstermektedir. Abaka Han’dan böyle bir tutum sergilemesinin nedeni ise, Müslüman güçlere karşı Batı Hristiyanlığı ile ittifak arayışı içerisinde olmasıydı. Hatta Gürcü kronikleri, İlhanlı egemenliği altında bulunan Hristiyanlara karşı yapılan tutumlardan dolayı olumlu bir şekilde bahsetmiştir (Lang, 1955: 44). 1281’de darp edilen sikkelerin ön yüzünde, ilk kez Uygur harfleri ile Abaka Han tarafından darp edildiğine dair bir ibare vardır. Arka yüzünde ise Arapça yazılmış Hristiyan dinine ait dört satırlık ibare bulunmaktadır (Subaşı, 2015: 195-196).

Ahmed Teküder (1282-1284) döneminde Gürcü vasalı II. Demetre ile birlikte Tiflis şehrinde 1283-1284 yıllarına ait bir sikke darp edildi. Sikkenin ön yüzünde Uygur harfleri ile yazılmış Ahmed Teküder adına ait olduğu ve arka yüzünde ise Hristiyan dinine ait ibareler bulunmaktadır. Argun Han (1284-1291) döneminde de 1284-1288 yılları arasında sikke darp edilmiştir. Yine bu sikkeler üzerinde Uygurca ve Arapça ibarelerin yazılmasına devam edilmiştir (Subaşı, 2015: 196).

Geyhatu Han (1291-1295) döneminde Tiflis şehrinde darp edilen sikkeler üzerinde Hristiyan dinine ait ifadeler devam etmiştir. Sikkelerin üzerine Geyhatu Han'ın lakabı olarak "İrincin Turci" ifadesi yazılmıştır (Lang, 1955: 48; Subaşı, 2015: 196).

Gazan Han (1295-1304) dönemi, İlhanlı egemenliğinin yüksek bir refah seviyesine ulaştığı bir dönem olmuştur. Gazan Han, iktidarı döneminde parasal reform başlatarak sikkeleri yeniden biçimlendirdi. 2.13 gram sabit bir ağırlığa sahip gümüş sikkeler, yeni para sisteminin temel birimi olarak belirlendi (Gagashidze vd., 2003: 41). Bu gümüş sikkeler birbirinden sadece darp edildiği ve tedavüle çıkarıldığı yerler ile ayırt edilebilmekteydi (Gabashvili, 2002: 389). Gazan Han, Tiflis darphânesinde hem İlhanlı-Hristiyan hem de Müslüman türlerine ait gümüş sikkeler darp ettirdi. 1296-1297'de darp edilen sikkelerin ön yüzünde Arap harfleri ile Sultan Mahmud Gazan Han yazmasına rağmen, arka yüzünde ise Gürcü Kralı Davit'in adı ve Hristiyan dinine ait ibareler bulunmaktadır (Subaşı, 2015: 197). Bu dönemde Akhaltsikhe şehrinde yeni bir darphâne kuruldu ve bu darphâne Gürcistan iktisadi tarihinde önemli bir olay olarak görülmektedir. Aynı zamanda dönemin siyasi gelişmelerini yansıtması açısından da önemlidir⁴⁴ (Lang, 1955: 49). 1301-1316 yılları arasında Akhaltsikhe darphânesinde gümüş sikkeler darp edilmiştir ve Olcaytu Han'a (1304-1316) ait sikkeler de bulunmaktadır (Gagashidze vd., 2003: 54). Olcaytu Han döneminde sikkelerin hepsi İslâmi tarzda ve ifadelere göre darp edilmiştir. Hristiyan dinine ait ibareler hiç kullanılmamıştır. 1305-1306 ve 1312-1313 yıllarında Tiflis'te basılan sikkeler üzerinde "Lâ ilâhe illâ'llâh Muhammedu'r-Resûlullâh" ve "Allah onu korusun" ibareleri bulunmaktadır (Subaşı, 2015: 198).

Ebu Said Han adına Tiflis'te alışılmadık bir tarzda sikke darp edilmiştir. Sikke, kare ve kufi desenli olup İlhanlılar'ın adı yer almamaktadır. Tarih formülü için ise herhangi bir alan mevcut değildi (Lang, 1955: 66). Darp edilen sikkelerin üzerinde "Lâ ilâhe illâ'llâh Muhammedu'r-Resûlullâh" ve dört halifenin isimleri bulunmaktadır. Arka yüzünde ise Ebu Said Han'ın adı yer almaktadır (Subaşı, 2015: 199).

1.2.4.Celayirliler Devleti Dönemi

1356'da Celayirliler, Kuzey İran ve Azerbaycan'da egemen olmaya başladığı dönem olmuştur. Bu dönemde ticari menfaatlerin sağlanması üzerine 1357'de Tiflis şehrinde Celayirliler adına sikke darp edilmiştir. Sikke darp etme işlemi V. Bagrat (1360-1393) ve VII. Giorgi (1393-1407) dönemlerinde de devam etmiştir (Gagashidze vd., 2003: 55).

⁴⁴ 1268 yılında Samtskhe Atabegi Sargis Cakeli, Gürcistan Kralı VI. Davit Ulu'nun zayıf idaresinden faydalanarak Akhaltsikhe'de bağımsız bir hanedanlık kurdu.

Gürcü Kralı VII. Giorgi ve Ahmed Celayir, 1396'da Timur'un oğlu Miran Şah üzerine kazandıkları zaferi anmak amacıyla birlikte gümüş sikke tedavüle çıkardılar. Bu sikkenin üzerinde Gürcü Kralı'nın adının ardından "zaferler kazanan/muzaffer" sıfatları yer almaktaydı. Ayrıca V. Giorgi döneminde iktisadi durumun iyileşme göstermesi üzerine Avrupalı seyyahlar başkent Tiflis için; "*Yakın Doğu ülkeleri arasında en mamur, en kalabalık, zengin ve güzel kenti*" olarak tasvir ediyorlardı (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 194; Gagashidze vd., 2003: 55).

1.2.5. Altın Ordu Devleti Dönemi

XIV. yüzyılın ortalarında Altın Ordu Devleti'ne ait sikkelerin Gürcistan iktisadi hayatında önemli bir yere sahip olması üzerine Cani Bek (1343-1357) ve Berdi Bek (1357-1380) adına Tiflis şehrinde sikke darp edilmiştir (Gagashidze, 2003: 55).

1954'te Gürcistan'da yapılan kazı çalışmalarında Anadolu Selçuklu Devleti'ne ait 88 adet gümüş sikke bulunmuştur. Bu sikkelerden 43'ü Sivas, 36'sı ise Konya'da darp edilmiştir. Bundan başka Gürcistan'da 61'i Konya, 5'i de Sivas'ta darp edilmiş olup 139 adet daha sikke bulunmuştur (Özdemir, 2011: 72).

Bizans İmparatoru Konstantin Momomah (1042-1055) ve IV. Romanos Diogen (1067-1071) dönemlerine ait Bizans sikkeleri de ortaya çıkartılmıştır. 30 civarında olan sikkeler Sohum ve Lihni'de bulunmuştur. Sikkelerin bulunması ile bütün Gürcistan'da olduğu kadar Abhazy'a da da Gürcü Kralları IV. Bagrat, II. Giorgi ve IV. Davit (Kurucu Davit)'in sikkelerinin yanında Bizans sikkeleri de kullanılmaktaydı (Gamakharia-Akhaladze, 2016: 65).

2. Vergiler

Devletin önemli gelir kaynaklarından olan vergi, devletin ayakta kalmasını sağlayan önemli unsurlardan biri olarak görülmekteydi. Devlet gelirleri, giderleri karşılayamadığı için düzenli bir vergilendirmeye ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu nedenle kamu giderlerinin karşılanması için vergi önemli bir yol olarak görülmekteydi. Aynı zamanda vergi, şehirlerin iktisadi durumu hakkında bilgi vermesi açısından da büyük öneme sahipti.

Orta Çağ dönemi kaynaklarının verdiği malumatlara göre, Azerbaycan'dan harice giden ticaret yolları üzerinde gümrükhaneler bulunmaktaydı ve ticaret ürünleri üzerinden gümrük vergisi alınırdı. Vergiler hakkındaki malumatlar kaynaklarda kısıtlı olsa da ticaret mallarından gümrük vergisi alındığına dair bilgiler ilk kez X. yüzyıl coğrafyacılardan İbn Havkal tarafından kayıt altına alınmıştır. Bu konu hakkında İbn Havkal, Azerbaycan'dan Rey'e giden ticaret yolu üzerinde Hûnec gümrükhanesinde hayvan, koyun, sığır ve köle gibi ticaret mallarından gümrük vergisi alınırdı. Bu gelir ise 100.000 dirhemden 1.000.000 dirheme kadardı

(İbn Havkal, 2014: 274-275). İbn Hurdazbih, Azerbaycan'ın vergisinin 1.000.000 dirhem olduğunu belirtmiştir (İbn Hurdazbih, 2008: 107).

İtalyan kökenli Keşiş Odoric Pordenone, Doğu ülkelerine doğru yapmış olduğu 12 yıllık seyahati esnasında Tebriz şehrine de uğramış ve burada alınan vergi hakkında kısa bir bilgi vermiştir. Pordenone, tüm dünyanın Tebriz şehri ile ticaret yaptığından ve hükümdarın sadece Tebriz şehriden aldığı verginin Fransa kralının sınırları dahilindeki bütün topraklardan aldığı vergiden daha fazla olduğunu ifade etmiştir (Lee, 2015: 12).

Moğollar, Gürcistan'a hâkim olduğu dönemde çeşitli vergiler almaya devam etmişlerdir. Köy ürünleri için "*Mal vergisi*", meralar için "*Kopçur (Kapçar/Kupçur) vergisi*", ticaretten "*Damga (Tamga) vergisi*"⁴⁵ alınıyordu. Koyun sürülerinden % 1 vergi alınmasına rağmen zamanla bu vergi paraya dönüştürüldü. Ticaret vergisi olarak ise 100 gümüş akçede 3 gümüş akçe (% 3) vergi alınıyordu. İlk zamanlarda düşük bir vergi alınmasına rağmen zamanla vergilerin ağırlaştırılması üzerine halk tarafından bir ayaklanma yaşanmasına neden oldu (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 173).

Hülagü Han, Gürcistan'da hâkimiyeti sağladığı dönemde halktan yeni bir vergi alma yoluna gitti. Bu vergi kişi yaşamı üzerinden alınan "*Tağar vergisi*"ydi ve kişiyi ağır bir yükümlülük altına almaktaydı. Bir diğer vergi ise Gürcü sarayına giren her türlü mal ve eşya için alınan "*Gümrük vergisi*" idi. Alınan bu vergi ile Kralın büyük bir zorluk yaşamasına neden oluyordu (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 173). Hülagü Han döneminde kopçur ve damga vergisi de alınmaya devam etmiştir. Bu vergiler ise mültezimlik yapan valiler tarafından toplanmaktaydı. Vergi toplama işi tahsildar, kâtip, naip ve hatta vezire varana kadar devlet memurları iş birliği içerisinde yürütülmekteydi. Tahsildarlar, cebirle birlikte yılda 10 veya daha fazla *kopçur* alırlardı (Yakubovskiy, 2021: 78-79). Damga/Tamga vergisinin büyük ve küçük olmak üzere iki türü vardı. Büyük damga, şehir kale kapısında, gümrükhanelerde, mahsullerin şehir merkezine getirildiği zaman alınmaktaydı. Damga vergisi, büyük bir meblağı teşkil etmesi nedeniyle adaleti sağlamak amacı ile büyük terazilerden istifade edilmiştir. Küçük damga vergisi ise, pazarlarda ürünlerin satımı sırasında ödenen vergi türüydü (Haydarov, 2007b: 53).

Mengü Han (1251-1259) ise 1254'te fethettiği bölgelerde nüfus sayımı yapılması talimatında bulundu ve bu görev için ise Horasan genel valisi Argun'u görevlendirmiştir

⁴⁵ Akkoyunlu Devleti'ne Timurlulardan geçme ticaret ve sanayi vergisidir. Bu vergi şehirde alınmakta olup dokunan kumaşlar ve kesilen hayvanlar gibi satılan her çeşit maldan nakit olarak alınmaktaydı. Damga (tamga) vergisi İslâm hukukuna aykırı olması nedeniyle bir süre yürürlükten kaldırıldıysa da Uzun Hasan, Yakub Bey ve Elvend Bey döneminde damga (tamga) adı ile ticaret vergisi alınmaya devam etmiştir (Erdem-Paydaş, 2021: 228-229).

(Müverrih Vardan, 2017: 103; Sebastatsi, 2017: 42; Yuvalı, 2017: 116). Nüfus sayımı ile görevlendirilen Argun, vazifesini yerine getirmek üzere Gürcistan, Ağvanlar (Arrân) ve Ermenistan bölgesine geldi. Genceli Kiragos, kadınlar hariç on yaşından büyüklerin sayımı yapıldığını söylemesine rağmen (Genceli Kiragos, 2018: 118) diğer kaynakların verdiği bilgilere göre Argun, kadınlarda dahil olmak üzere erkek, ihtiyar ve çocukların sayımını yaparak hepsini vergiye tabi tutmuştur (Müverrih Vardan, 2017: 103; Sebastatsi, 2017: 42). Kayıt altına alınan varlık çeşitleri arasında ise taşınır taşınmaz mallar, bağ, bahçe, bostan, tarla ve hayvanlarda yer alıyordu (Berdzenişvili-Canaşia, 2000: 173). Ayrıca bunların yanında şehirde esnaf, göllerde balık avcılığı yapanlar, demir madeni işletmeciliği yapanlar, demirciler ve duvar ustaları da vergiye tabi tutulmuşlardır. Böylece tüm zenginlik kaynakları ele geçirilmiş oluyordu (Genceli Kiragos, 2018: 119).

Hamdullah Müstevfi, Azerbaycan ve Gürcistan şehirlerinin iktisadi durumları hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu bilgilere göre; Erdebil, Urmiye, Serav, Meraga, Tebriz, Nahçıvan ve Hoy gibi şehirler vergi hacmi açısından ön plandaydı. Azerbaycan yıllık olarak 994.201 dinar ve 12.875 tümen bir gelire sahipti (Hamza, 2008: 122-127; Çiftçi, 2016: 57-61).

Diğer bölgelere ait vergi gelirleri ise şu şekildeydi: Errân ve Mugan 30 tümen, 3.000 dinar; Şervan/Şirvan 10.000 tümen, 3.000 dinar; Geştasfi 118.500 ve Gürcistan ise 120 tümen ve 2.000 dinar gelir elde etmekteydi. Ayrıca Hamdullah Müstevfi, Moğol akınlarından sonra yaşanan gelir kaybına da değinmektedir. Hamdullah Müstevfi'nin beyanına göre Errân ve Mugan, Azerbaycan Atabegleri döneminde 300 tümen gibi bir gelire sahip iken İlhanlı döneminde 30 tümene kadar düşmüştür. Gürcistan ise 500 tümen gelirden 120 tümene kadar düşmüştü (Hamza, 2008: 111-122; Çiftçi, 2016: 43-56).

XV. yüzyılda Tebriz'de tuyuldarlık (tımar ya da zeamet sahipliği) uygulanmaktaydı. Vergileri, yol muhafızlığı ve gümrük vergilerini tuyuldar tahsil etmekteydi. Alınan vergiler arasında pazarda dükkânı bulunan her tüccardan işine ve elde ettiği kazanca göre altı *aspri* ya da *duka* vergi alınırdı. Ayrıca zanaatkârlardan da ekonomik durumlarına göre vergi tahsil ediliyordu. Vergi alınanlar arasında hayat kadınları da yer alıyordu. Alınacak vergi miktarı ise güzelliklerine göre belirlenmekteydi. Bir hayat kadını ne kadar çok güzel olursa o kadar vergi vermekle mükellefti (Venedikli Tüccar, 2021: 158).

İthal ürünlerinden de gümrük vergisi alınmaktaydı. Hristiyan tüccarlar ithal ettikleri ticaret mallarından yüzde on, Müslüman tüccarlar ise yüzde beş oranında gümrük vergisi

veriyordu. Tüccarlar Tebriz’de ticaret mallarını satmayıp, sadece amaçları Tebriz’den geçmek ise herhangi bir gümrük vergisine tabii değillerdi (Venedikli Tüccar, 2021: 158).

Vergi bir devletin önemli gelir kaynakları arasında yer almasına rağmen, alınan vergilerin yüksek olması, vergi toplama sürecinde haksız davranışlar sergilenmesi nedeniyle halkın buldukları bölgeleri terk etmesine ve tüccarların da ticari alışverişleri bırakmasına neden olmaktaydı. Meydana gelen bu olumsuz davranışlar ticaretin gelişmesine engel olan hususlar arasında yer alıyordu.

İlk gümrük vergisinin alınması hakkında bilgi veren İbn Havkal, köle, hayvan, koyun, sığır gibi ticaret mallarından elde edilen yıllık gelirin bazen 100.000 dirhem, bazen de 1.000.000 dirhem olmasını “*yeryüzünde bu gümrük kadar çok vergi alınan yer yoktur*” sözleri ile eleştirmektedir (İbn Havkal, 2014: 274-275).

Ticaretin gelişmesine engel olan vergi türlerinden biri ise günümüzdeki gümrük vergisi niteliği taşıyan rahtar vergisi idi. Bu vergi bir feodalın arazisinden başka feodalın arazisine girildiği zaman ödenmekteydi. Her bölge geçişinde vergi ödenmesi ile birlikte ticaret mallarının daha yüksek bir meblağa verilmesine neden olmaktaydı (İsmailov, 2014: 168).

Halkın tamamen yoksul düşmesine neden olan fazla vergi alımı neticesinde yaşanan yoksulluğun ciddi boyutlara ulaşması üzerine köylü halk, buldukları bölgeleri terk etmek zorunda kalıyordu. Zamanla birçok şehir ve köy ıssız bir hâl aldı. Yaşanan bu olumsuz duruma karşı Gazan Han, iktisadi hayatın canlandırılması amacı ile bazı şehirlerde damga vergisinin lağvedilmesi, aynı zamanda bazı şehirlerde ise vergi ağırlığının azaltılması gibi bazı ıslahat hareketlerinde bulunmuştur. Fakat bu ıslahat hareketlerinden başarı elde edilemedi. Nahçıvan, Merend ve Serab halkı vergi toplayan mültezimler ve memurların fermana uygun hareket etmediklerini ve yüksek meblağda vergi aldıkları konusunda Gazan Han’a şikâyetle bulunmuşlardır (Haydarov, 2007b: 53-54; Yakubovskiy, 2021: 78-79).

Kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda ticaret hayatının canlanması, zengin hammadde kaynaklarının bol olması ve paraya olan talebin artması neticesinde sikke basımı ve yeni darphanelerin açılmasını gerekli kıldığı görülmektedir. Gazan Han (1295-1304), yapmış olduğu ıslahatlar neticesinde ticari alışverişler normal para hesabı ile yapılmış olup, bu da devletin gelirinin artmasına neden olmaktaydı. Gence, Kebele, Derbend, Şamahı, Tebriz, Nahçıvan, Erdebil, Meraga, Berde, Urmiye, Tiflis, Kutaisi, Akhaltsikhe önemli darphane merkezleri arasında yer almaktaydı. Gazan Han, parasal reformlar başlatarak sikkeleri yeniden biçimlendirmesine rağmen, Olcaytu Han’ın (1304-1316) iktidarı döneminde sikkelerin ağırlığı,

değeri düşmekte, darphanelerin sayısı azalmaktaydı. Ebu Said'in (1316-1335) iktidarı döneminde ise sikkelerin ağırlığı nisbeten saklanmış olsa da, sikkelerin ağırlığı yine aşağı inmekteydi. Bu durumla alakalı olarak sikkelerin alım gücü ve gerçek değeri aşağı düşmekteydi. Ayrıca askeri harekâtlar nedeniyle sikkelerin ağırlığında oynamalar yaşanmaktaydı. Olabilecek sahte sikkelerin darb edilmesinin önüne geçmek amacı ile bazı tedbirlerin alınmasını da gerekli kılmıştır. Arkeoloji kazılarında materyal olarak çıkarılan sikkelerden sikke darphanelerini, sikkeler üzerinde yaşanan değişiklikleri, hâkim sülalelerin şeceresini, hükümdarların isimlerini, hükümdarlık yılları gibi mevzuları ortaya çıkarmak mümkündür. Ayrıca ülkede para döneminin siyasi durumunu, dahili ve harici ilişkilerini, dönemin manzarasını anlamak ve bir sıra diğer meseleleri değerlendirmekte mümkün olmaktadır.

Azerbaycan ve Gürcistan'da devlet gelirlerinin büyük bir kısmını ticaret vergileri oluşturmaktaydı. Bölgede siyasi hakimiyetin devamlı surette değişmesi vergi türleri, tahsilat yöntemleri ve oranları da siyasi istikrara bağlı olarak değişim göstermekteydi. Her iki bölgede ticaret vergisi gelirlerin temelini oluşturmasına rağmen, Gürcistan'da feodal yapı nedeniyle derebeylerin payının daha büyük olduğu görülmektedir. Azerbaycan'a bakıldığı zaman ticaret yolları üzerindeki avantajı nedeniyle ticaret gelirlerinden daha fazla kazanç sağlamaktaydı.

SONUÇ

Azerbaycan ve Gürcistan, stratejik konumu ve önemli ticaret yolları üzerinde bulunması nedeniyle Asya ve Avrupa arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Stratejik konumları vasıtasıyla birçok devlete ve topluluklara ev sahipliği yaptığı gibi Kafkasya'nın siyasi, iktisadi ve kültürel anlamda en hareketli bölgeleri arasında yer almıştır. Özellikle İpek Yolu üzerindeki konumları, bölgenin ticari hareketliliğini arttırmış, Tebriz, Gence, Bakü, Derbend, Tiflis, Sohum gibi şehirler önemli üretim ve dağıtım merkezleri haline dönüşmüştür.

Ticaret yolları üzerinde yer alan şehirler tarih boyunca önemini korumaya devam etmiştir. Geniş ticaret ağı sayesinde bölgenin iktisadi yapısı daima canlı kaldığı gibi Azerbaycan ve Gürcistan'a bağlı şehirler ise büyük bir zenginlik ve çeşitlilik kazanmıştır. Liman şehirleri ise tarihi yolların kavşak noktaları ve başkentler bu güzergâhların mutlak uğrak yerleri olarak gelişme kaydetmişlerdir.

İnsanlar ilk dönemlerden beri iklime elverişli ve su kaynakları açısından zengin bölgeleri tercih etmeleri nedeniyle Azerbaycan ve Gürcistan önemli yaşam merkezleri olmuştur. Orta Çağ kaynaklarında da bu bölgelerin verimli topraklara sahip olmalarından sıklıkla bahsedilmekteydi. Ayrıca bölge maden kaynakları açısından zengin olması neticesinde birçok endüstri alanlarının da ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. Gelişen iktisadi yapı içerisinde endüstri faaliyetleri halkın hem geçim kaynaklarını hem de ticaret hacmini doğrudan etkilemiştir.

Deniz ve kara ticaretinde ticaret yolları, ulaşım ağı, köprü ve kervansaray yapımı gibi hizmetlerin yetersiz kalması neticesinde ticaret imkânlarının zor ve pahalı bir kazanç olmasına neden oluyordu. Ayrıca ticaret yollarının kapalı olması ve kervanların baskınlara maruz kalması, savaşlar, doğal afetler gibi nedenlerden dolayı da ürün fiyatlarında artış yaşanmaktaydı. Yaşanan olumsuz neticeler sonrasında iktisadi bakımından zorluk yaşayan halk buldukları bölgeleri terk etmek zorunda kalmaktaydı.

Ticaret yollarının ve kervansarayların güvenliğini sağlamakta büyük bir sorun teşkil ediyordu. Bu nedenle devlet yöneticileri koruma tedbirleri almak amacıyla ticareti güvence altına almaya çalışmışlardır.

Kafkasya'nın en büyük Orta Çağ şehirlerinden bir olan Gence'nin el sanatları üretimi o kadar büyüdü ki, sadece yerel değil, aynı zamanda talepleri de karşıladı. Gence, ürünlerini diğer şehirlerden ve diğer ülkelerden gelen alıcılara da pazarlamak için de bir tedarikçi haline

gelmiştir. Gence'nin ustaları, özellikle dış pazara yönelik olarak ihraç edilmek üzere ürünler ürettiler. Bunlar esas olarak şunlardı: ham ipek, ipek kumaşlar, pamuklu kumaşlar, kıyafetler, seramikler, ihraç edilen mallar karşılığında yakındaki ve uzaktaki ülkelerden gelen mallar Gence'nin iç pazarına girdi.

Azerbaycan ve Gürcistan, XIII ve XIV. yüzyıllarda büyük yıkımlara ve siyasi istikrarsızlığa yol açan Moğollar ve ardından Timur istilasına maruz kalmıştır. Yaşanan istilalar neticesinde büyük şehirler küçüldü, küçük şehirler ise köy haline geldi. Çok sayıda insanın ölmesi üzerine köy ve şehirlerde nüfusun azalmasına neden oldu. Tarım alanları boş kaldığı gibi ticaret de durma noktasına gelmişti.

İlhanlı Devleti döneminde merkezi yönetimin kuvvetlenmesi ile birlikte bölgede ticari faaliyetler yeniden bir canlanma dönemine girdi. Bu dönemde Azerbaycan, İlhanlı Devleti'nin önemli merkezlerinden biri haline gelmiş ve Tebriz başkent yapılmıştır. Tebriz, İlhanlı Devleti'nin başkenti olması ile birlikte iktisadi alanda bir dönüş noktası olmuştur. Bu durum endüstri ve ticaret açısından şehrin zenginleşmesini sağlamıştır. Ayrıca şehirde ticaret faaliyetlerinin yüksek olması neticesinde Tebriz'in ehemmiyetli bir şehir haline dönüşmesine ortam hazırlamıştır. Tebriz yaşadığı gelişmeler neticesinde uluslararası ticaret merkezi rolü oynamaya başlamıştır. Bağdat gibi uluslararası ticaret merkezini gölgede bırakan şehir Asya ticaretinin en büyük merkezi konumuna yükselmiştir.

Hülagü Han, Moğolların aksine toprak ve vergi reformları uygulayarak, tüccarların korunmasını garanti altına alarak iktisadi kalkınmayı destekleyen yenilikler yapmıştır. Fakat yapılan reformlara sonuna kadar uyulmadığı gibi, vergilerin miktarı ve toplanmasında yaşanan ölçsüzlük nedeniyle XIII. yüzyılın sonlarında devlette iktisadi ve siyasi buhranların yaşanması ile sonuçlandı. Geyhatu Han, 1294'te kâğıt para darp ettirerek buhranı durdurmaya çalıştıysa da düzensiz harcamalar nedeniyle hazinenin boşalmasına engel olamadı.

Azerbaycan, Timur'un askeri seferlerine maruz kalmasına rağmen bölge Karakoyunlu ve Akkoyunlu egemenliği döneminde yeniden toparlanmaya başladı. Karakoyunlular döneminde özellikle Tebriz bir kez daha iktisadi ve kültürel merkez haline geldi.

Gürcistan ise bu dönemlerde Moğol istilasından sonra daha karmaşık bir yapı içerisinde kalmıştı. Bu dönemde ticari yapı büyük ölçüde Moğolların kontrolü altında gelişme göstermişti. Timur istilasından sonra ise bölge hem iç çatışmalar hem de dış saldırılar nedeniyle zayıflama sürecine girmişti. Yaşanan olumsuz durumlara rağmen Tiflis'te ticaret faaliyetlerinin devam ettiği merkez olmuştu.

Osmanlı Devleti ile Akkoyunlu arasında mücadelelerin yaşandığı dönemde Venedik elçilerinin gelmesi ile birlikte bölgedeki ticari faaliyetler de yoğunlaşmaya başlamış, ticaret merkezlerinde ise canlanmalar yaşanmıştı. Bunun etkisi ile birlikte ticaret merkezleri zaman içerisinde gelişim süreci içerisinde girmişlerdir. Ticaretin gelişmesi için devlet yöneticileri tüccarlara çeşitli hak ve imtiyazlarda bulunmuşlardır. Ayrıca ülkelerinde önemli bir gelir kaynağı olan ticareti devamlı teşvik ederek ticari faaliyetlerin gelişmesini sağlamışlardır.

Uzun Hasan, devlet sınırları içerisinde vergilerin belirlenmesi ve vergilerin toplanmasında keyfi davranışların önüne geçmek amacı ile tedbir olarak Kanunname hazırlatmıştı. Böylece kanunname ile sorumluluklar ve vergi toplama kuralları belirlenmiş oluyordu. Ayrıca hazırlanan bu kanunname Doğu ülkelerinde de örnek teşkil etmesi açısından büyük öneme sahipti.

Ticaretin gelişmesi endüstrinin de gelişmesini sağlamıştır. Kolay hammadde temini, güçlü ulaşım ağı, doğu-batı ticaretinin artması, piyasadaki yoğun talebe karşılık verme düşüncesi endüstrinin gelişiminde başlıca etken olmuştur. Ticari faaliyetlerin artması ile birlikte şehirlerde tüccarların nüfusu da artmaya başlamıştır. Ticaret ürünlerinin daha geniş bölgelere yayılmasındaki en büyük etken bölgeye gelen İslâm coğrafyacılara ve Batı dünyasından gelen elçi ve gezginler yaptıkları alışverişler sonunda ülkelerine götürdükleri mallar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Pazar ve panayırlar yoğun ticari aktiviteye bağlı olarak büyümüş ve mal zenginliği açısından görülmemiş bir zenginliğe ve çeşitliliğe sahne olmuşlardır.

Sonuç olarak, 11-15. yüzyıllar arasında Azerbaycan ve Gürcistan'ın iktisadi yapıları, sadece bölgesel düzeyde değil, Avrasya bölgesinde de etkili olmuş, doğu ile batı arasındaki iktisadi ve endüstri alanındaki köprü işlevini başarıyla yerine getirmiştir. Bu dönemdeki iktisadi hareketlilik, Kafkasya'nın sadece savaş ve siyasi mücadelelerle değil, aynı zamanda endüstri ve ticaretle de tarihsel önem taşıyan bir coğrafya olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulova, G.** (2008). "Azerbaycan Kuyumculuk Sanatında İstifade Olunan İş Aletleri" *Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Bakü, s. 379-388.
- Abû'l-Farac, Gregory (Bar Habraeus).** (1999). *Abû'l-Farac Tarihi*. c. 1-2, (Süryanice'den İngilizce'ye Çev.) Ernest A. Wallis Budge, (Türkçe'ye Çev.) Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara.
- Adilov, A.** (2019). *Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Müslüman Hanedanlığı: Revvâdiler (IV-V/X-XI. Yüzyıllar)*. (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Agacanov, S. G.** (2006). *Selçuklular*. (Çev.) Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Ahmed Cevdet Paşa.** (1972). *Tarih-i Cevdet*. c. I, Hikmet Neşriyat, İstanbul.
- Ahmedov, S.** (2013). "Kubaçi Duvarüstü Tasvirleri XIII-XIV. Asır Azerbaycan Silahlarının Öğrenilmesinde Kaynak Niteliği", *Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü, 62-69.
- Ahmedov, S.** (2020). "IX-XVII. Asır Azerbaycan Miğferlerinin Tekamül Aşamaları", *Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü, 24-34.
- Aka, İ.** (2000). *Timur ve Devleti*. TTK, Ankara.
- Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud-i.** (2023). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. (Çev.) Mürsel Öztürk, TTK, Ankara.
- Aksoy, H.** (2024). *İlhanlılar Döneminde ve Sonrasında Erdebil (XIII ve XIV. Yüzyıllar)*. (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Aktan, H.** (2003). "Maden", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 27, s. 306-310.
- Alicanov, K.** (2019). *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Arrân*. (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Aliyeva, H.** (2004). "Sanat Numuneleri Üzerinde Kitabeler", *Azerbaycan Tarihi Müzesi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü, s. 86-88.
- Aliyeva, H.** (2009). "Metalin Sanata İşlenmesi ve Tertibatı", *Milli Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü, s. 249-257.

- Aliyeva, H.** (2011). “Azerbaycan’ın Orta Asır Silahlarındaki Kitabeler”, *Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü, s. 246-259.
- Altungök, A.** (2015). *İslâm Öncesi İran’da Devlet ve Ekonomi-Sâsânî Dönemi-(M. S. 226-652)*. Hikmetevi Yayınları, İstanbul.
- Alyârî, H.** (1966). *Azerbaycan Atabeğleri-İldeniz Oğulları (1146-1225)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Ambrogio Contarini Seyahatnamesi.** (2006). *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu’da Venedik Elçileri*, (Çeviri ve Notlar) Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Amenzade, R. B.** (2002). “XI-XVII. Yüzyıllarda Azerbaycan’da Abidevî Yapıların Özellikleri”, *Türkler*, c. 8, s. 166-184.
- Anonim Vakayiname.** (2017). “Anonim Vakayiname’den Pasajlar”, A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Ruşçadan Çev.) İlyas Kemaloğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Ardel, A.** (1964). “Azerbaycan”, *Türk Kültürü*, Sayı: 19, Yıl: II, Mayıs, 2-5.
- Artuk, İ.** (1995). “Fels”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 12, s. 309-311.
- Asger, A.** (2016). “Ahiliğin Yayılma Alanı ve Azerbaycan”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 78, s. 159-175, kitabxana.nmi.edu.az
- Ashtor, E.** (2008). “The Economic Decline of The Middle East During The Later Middle Ages-An Outline”, Abdulhalik Bakır, *Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Bizim Büro, Ankara, s. 511-548.
- Asım, N.** (1934). *Celâlüttin Harezemşah*. Devlet Matbaası, İstanbul.
- Aşurbeyli, S.** (2017). *Bakü Şehrinin Tarihi*. (Çev.) Sevinç Üçgül, Teas Press, İstanbul.
- Aydın, M.** (2019). “Sohum”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek-2 cilt, s. 519-522.
- Azerbaycan Coğrafyası.** (1994). (Haz.) Asaf Koçman, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.
- Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan-XXI. Asrın İlk On Yıllarına Kadar).** (2014). (Redaktör) Mehman Abdullayev, Bakü Üniversitesi Neşriyyatı, Bakü.
- Babayeva, G.** (2020). *XII-XIII. Yüzyıllarda Azerbaycan*. (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Bailly, A.** (Tarihsiz). *Bizans Tarihi*. c. 2, (Çev.) Haluk Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser.

Bakhtadze, N. (Tarihsiz). *Orta Çağ Gürcistanında Seramikler*. David Lordkipanidze, Ramin Ramishvili, Zurab Tvalchrelidze, Mikheil Tsereteli (ed.), Gürcistan Ulusal Müzesi Koleksiyonları, Levan Chilashvili'nin Anısına.

Bakıhanov, A. (2000). *Gülüstani-İrem*. Bakü.

Bakır, A. (2000). "Orta Çağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten*, Aralık, c. 64, Sayı: 241, s. 749-826. DOI: 10.37879/belleten.2000.749

Bakır, A. (2001). *Orta Çağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*. Bizim Büro, Ankara.

Bakır, A. (2001). "Orta Çağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", *Belleten*, Nisan, c. 65, Sayı: 242, s. 75-160.

Bakır, A. (2002). *Orta Çağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*. Bizim Büro, Ankara.

Bakır, A. (2005). *Orta Çağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim Kuşam ve Moda*. Bizim Büro, Ankara.

Bakır, A. (2017). "Orta Çağ İslam Dünyasında Köle Fiyatları", *Belleten*, Cilt: 81, Sayı: 292, s. 715-766.

Bakır, A. (2022). *Orta Çağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi*. Ankara Okulu Yayınları, Ankara.

Bakır, A. (2023). *Orta Çağ İslam Dünyasında Parfüm, Gıda, İlaç Endüstrisi ve Ticareti*. Ankara Okulu Yayınları, Ankara.

Bakır, A., & Altungök, A. (2023). "Erken Orta Çağın Uygar ve Mistik Türk Şehri Tebriz", *Antikçağlardan Orta Çağlara Turan-İran Coğrafyasında Şehir, Kültür ve Medeniyeti*, Kriter Yayınevi, İstanbul, s. 145-198.

Barbaro, J. (2016). *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*. (Ter.) Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

Barbaro, Venedikli Giosafat. (2022). *Doğu'ya Yolculuk, 15. Yüzyılda Kıpçak Bozkırı, İran ve Anadolu'ya Seyahat*. (Çev.) Ayzer Güler, Kronik Kitap, İstanbul.

Barkan, Ö. L. (1941). "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Beye Ait Kanunlar", *Tarih Vesikaları*, Ağustos, Cilt: 1, Sayı: 2-3,

- Barthold, W.** (1931). “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Cilt 1, Evkaf Matbaası, İstanbul, s. 135-159.
- Barthold, W.** (2021). *Kafkasya ve Doğu Avrupa Tarihi*. (Çev.) Eva Gurbanova, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Barthold, V. V.** (2022). *İran Tarihi Coğrafyası*. (Çev.) Ömer Alkaç, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Bedirhan, Y.** (2014). *Selçuklular ve Kafkasya*. Nobel Kitap, Ankara.
- Bedirhan, Y.** (2014). “Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret”, *Turkish Studies*, International Periodical For The Languages and History of Turkish or Turkic Volume 9/5, Spring, pp. 371-402.
- Bedirhan, Y.** (2017). “Orta Çağda Kafkasya Türk Şehirlerinde Esnaf Teşkilatları (Tebriz Örneği)”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 7, Cilt: 7, Sayı: 13, Bahar, s. 223-236.
- Berdzenişvili, N. & Canaşa, S. (İvane Cavahişvili).** (2000). *Gürcüstan Tarihi*. (Çev.) Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul.
- Beygua, V.** (2000). *Abhazya Tarihi*. (Abhazca’dan Çev.) Papa-pha Mahinur Tuna, Asyayın, İstanbul.
- Beyhakî, Şûcâ’u’d-Dîn Dorûd-Bâşî’yi.** (2020). *Okçuluk Sanatı (Câmiu’l-Hidâyet fi ‘İlmir Rimâyet)*. (Çev.) İbrahim Duman, Büyüyenay Yayınları, İstanbul.
- Bi, M.** (1991). *Kafkas Tarihi*. c. 2, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Bilge, M. S.** (2005). *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*. Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Bilge, M. S.** (2012). *Osmanlı Çağı’nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*. Kitabevi, İstanbul.
- Bitlisî, Ş.** (2018). *Şerefname, Osmanlı-İran Tarihi*, c. 2, (Farsça’dan Çev.) Osman Aslanoğlu, Nûbihar, İstanbul.
- BOA.** *Mühimme Defteri*, nr. 42, hk. 382-383.
- Bozkurt, N.** (1997). “Halı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 15, s. 251-262.
- Bozkurt, N.** (2003). “Mancınık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 27, s. 564-567.
- Bozkurt, N.** (2007). “Hançer”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, s. 333-335.
- Bozkurt, N.** (2022). “Kılıç”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 25, 405-407.

- Buniyatov, Z. M.** (1991). "Azerbaycan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 317-322.
- Bünyadov, Z.** (2017). *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*. (Çev.) İlyas Kemaloğlu, Teas Press, İstanbul.
- Bünyadov, Z. M., & Yusifov, Y. B.** (2007). *Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan XX. Asradek)*. Çırağ Neşriyyatı, Bakü.
- Câhiz.** (2006). *Giysiler, Kitaplar, Öğretmenler ve Şarkıcı Kızlar*. (Türkçesi) Muharrem Hilmi Özev, Bordo Siyah Klasik Yayınları, İstanbul.
- Cahen, C.** (1979). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. (Türkçesi) Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul.
- Canbek, A.** (1978). *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi, Eski Çağlardan XVII. Yüzyıla Kadar*. Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardım Derneği Yayını, İstanbul.
- Caterino Zeno Seyahatnamesi.** (2006). Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri, (Çeviri ve Notlar) Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Ceylan, Ö.** (2005). "Taşranın Altın Çiçeği: Safran", *Osmanlı Araştırmaları XXVI*, (Neşir Heyeti) Halil İnalçık-İsmail E. Erünsal-Heath W. Lowry-Feridun Emecen-Klaus Kreiser, (Misafir Editörler) Hatice Aynur-Mehmet Kalpaklı, İstanbul, s. 147-162.
- Chardin, J.** (2014). *Chardin Seyahatnamesi-İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran (1671-1673)*. (Çev.) Ayşe Meral, Stepanos Yerasimos (Ed.), Kitapyayinevi, İstanbul.
- Ciner, O.** (2018). *El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*. (Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Clavijo, R. G.** (2016). *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*. (Çev.) Ömer Rıza Doğrul, Köprü Kitapları, İstanbul.
- "Culfa Kervansarayı"**. (2005). *Nahçıvan Ansiklopedisi*, c. 1, s. 112.
- "Culfa Köprüsü"**. (2005). *Nahçıvan Ansiklopedisi*, c. 1, s. 112.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik.** (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*. (Çev.) Mürsel Öztürk, TTK, Ankara.
- Çelik, A.** (2016). *Tarih ve Kültür Açısından Derbend Şehri (Fethinden Selçuklulara Kadar)*. (Yüksek Lisans Tezi), Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray.

- Çetin, O.** (1990). *Anadoluda İslâmiyetin Yayılışı*. Marifet Yayınları, İstanbul.
- Çetin, S.** (2013). *Yâkût el-Hamevi'nin Mu'cemü'l-Büldân Adlı Eserinde Kürtler*. (Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Çiftçi, F.** (2016). *Hamdullah Müstevfi'nin Nüzhetü'l-Kulûb Adlı Farsça Eserine Göre Moğollar Devrinde Azerbaycan, Mezopotamya ve Anadolu*. (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Çoruhlu, T.** (1996). "Gürz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 14, s. 327-328.
- Çoruhlu, T.** (1997). "Hançer", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 15, s. 548-55.
- Çoruhlu, T.** (2001). "Kalkan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 24, s. 260-261.
- Çoruhlu, T.** (2020). "Miğfer", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 30, s. 21-23.
- Damat, C. Ç.** (2020). *İthalat ve İhracatın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: 1989-2019 Dönemi Türkiye Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi), Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tekirdağ.
- "Dedeli Köprüsü"**. (2005). *Nahçıvan Ansiklopedisi*, c. 1, s. 129.
- Dedeyev, B.** (2004). *XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri*. (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Demircioğlu, İ. H., Demircioğlu, E., Güven, O., Kaynak, A. & Çelik, K.** (2020). *Seyyahların Gözüyle Gürcistan ve Çevresi*. Nihal Metin (Ed.), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Deniz, A.** (2013). *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*. Ekim Yayınları, İstanbul.
- Devlet, N.** (2010). *Avrasya Fatih: Cengiz Han*. Başlık Yayınları, İstanbul.
- Devletşah.** (2011). *Şair Tezkireleri (Tezkiretü's-Şuarâ)*. (Çev.) Necati Lugal, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- Duman, İ.** (2020). *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*. Selenge Yayınları, İstanbul.
- Dursun, D.** (1996). "Gürcistan (Coğrafya)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 14, s. 310-311.
- Dünyamalıyeva, S. S.** (2003). *Azerbaycan Giyim Medeniyeti Tarihi*, Bakü.
- Ebu Dülef.** (2017). *İran Seyahatnamesi 953-955, 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk*. (Ter.) Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul.

Ebü'l-Fidâ. (2017). *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*. (Haz.) Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

ed-Dımaşkî, Ebu'l-Fazl Ca'fer b. Ali. (2008). "Ticâretin Güzelliklerine İşâret", (Çev.) Abdulhalik Bakır, *Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Bizim Büro, Ankara, s. 475-540.

Efendiyev, R. (1960). *Azerbaycan Maddi Medeniyet Numuneleri (Giyimler)*. Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü.

Eflâkî, A. (1973). *Âriflerin Menkıbeleri II (Manakib al-Ârifin)*. (Çev.) Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul.

el-Bağdâdi, Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk. (2020). *Merâsidü'l-İttılâ' Alâ Esmâi'-Emkine ve'l-Bikâ'*. C. III, (Ter.) H. İbrahim Gök, TTK, Ankara.

el-Bakuvi, Abdurreşid. (1992). *Kitab Telhis el-Asar ve Acaib el-Melik el-Kahhar*. Bakü Neşriyyatı, Bakü.

el-Bîrûnî. (2020). *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir)*, (Ter.) Emine Sonnur Özcan, TTK, Ankara.

el-Gırnâtî, Ebû Hâmîd Muhammed. (2018). *Gırnâtî Seyahatnamesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*. (Haz.) Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

el-Hüseynî, Ca'feri b. Muhammed. (2011). *Târîh-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)*. (Farsçadan Çev.) İsmail Aka, TTK, Ankara.

el-İdrisî. (2021). *Kadim Dünya Coğrafyası (Nüzhetü'l-Müştak fî İhtirakı al-Âfak)*. (Çev.) Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

el-Maverdi, Ebu'l-Hasan Habib. (2020). *el-Ahkâmü's Sultaniyye, İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku*. (Çev.) Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul.

el-Ömerî, Şihabeddin b. Fazlullah. (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsar)*. (Çev.) Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.

Elçibey, E. (2012). "IX. Yüzyılda Azerbaycan Halkının Özgürlük Mücadelesi ve Abbasiler Hilafetinin Tenezzülündeki Rolü", (Çev.) Muhammet Kemalöglü, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı: 6, Haziran, s. 104-120.

Emecen, F. (1993). "Çeltik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 8, s. 265-266.

Erdem, İ. (2003). “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 33, s. 49-67.

Erdem, İ., & Paydaş, K. (2021). *Ak-Koyunlu Devleti (Siyasî Tarihi ve Yönetim Yapısı)*. Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

Esedova, H. (2012). “Azerbaycan Halıları Tasvirî Sanatta”, *Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, s. 270-277.

eş-Şîrvânî, Muhammed b. Mahmûd b. Hacı. (Tarihsiz). *Şîfa Bahçesi (Ravdatü'l-'itr)*. c. I-II, (Çev.), Muammer Sarıkaya-Celal Turgut Koç, Orman Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

Fazlullah, Reşîdüddin. (2022). *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*. (Çev.) İsmail Aka-Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK, Ankara.

Frye, R. N. (1986). “Arrân”, *The Encyclopaedia of Islam*, Volume I, s. 660-661.

Gabashvili, M. (2002). “İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Olan Devletler”, *Türkler*, c. 8, Ankara, s. 386-393.

Gaffârî, Kadı Ahmed. (2023). *Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler (Târîh-i Cihân Ârâ)*, (Tercüme ve Notlar) Buket Gündüz, Şefaattin Deniz (Ed.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

Gagashidze, I.-Antadze, M.-Gvaberidze, T.-Tsotsella, M.-Kutelia, T.-Sherozia, M. (2003). *Money In Georgia*. Irakli Managadze (Ed.), Second Revised Edition, National Bank of Georgia, Tbilisi.

Gamakharia, C.-Akhaladze L. (2016). *Abhazya/Gürcistan: Tarih-Siyaset-Kültür*, (Gürcüce'den Türkçe'ye Çev.) Roin Kavrelişvili, Tiflis-İstanbul.

Gamakharia, J.-Akhaladze, L.-Baramidze, M.-Bakhia, S.-Beradze, T.-Bitadze, L.-Jojua, D.-Geleneva, M. G. I-Gavntseladze, T. Gogia, B.-Khvitzani, R.-Khorava, B.-Pkhakadze, G. (2011). *Assays From The History of Georgia: Abkhazia*, (Translator) Ketevan Chogigidze, Tbilisi.

Genceli Kiragos. (2018). *Moğol İstilası (1220-1265)*. (Tercüme) Mahmut Kemal Bey, (Arap Harflerinden Latin Harflerine ve Günümüz Türkçesine Aktaran ve Notlandırılanlar) Fuat Hacısalihoğlu-İlhan Aslan, Ayşe Pul (Ed.), Post Yayın Dağıtım, İstanbul.

Giovanni Maria Angiolello'nun Seyahatnâmesi. (2021). *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, (Çev.) Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

- Giviasvili, İ.** (2007). “Gürcüstan’ın Eski Başkentleri Ardanuç”, *Pirosmani*, Kış, Yıl: 1, Sayı: 3, s. 17-19.
- Giyasi, C.** (2015). “Hudaferin Köprüleri”, 3 (15), Sonbahar, s. 16-21, www.irs-az.com
- Güçlüay, S.** (2002). “Anadolu Selçuklu Devleti’nin Ticaret Politikası”, *Türkler*, c. 7, s. 365-374.
- Güllü, H. A.** (2007). *İbnü’l Fakih ve Eseri “Kitabü’l-Buldan”*. (Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit.** (2008). c. 2, 2. Kitap, (Haz.) Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar).** (2003). (Gürcüceden Çev.) Marie Félicité Brosset, (Çev.) Hrand D. Andreasyan, (Haz.) Erdoğan Merçil, TTK, Ankara.
- Gürsu, N.** (2002). “Kumaş”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 26, s. 367-370.
- Hacıyev, İ.** (2016). “Azerbaycan Atabegler Devleti ve Nahçıvan”, *Tefekkür*, NO: 3 (12), s. 42-54.
- Halilov, T.** (2017). “Nahçıvan’ın Eski Sanat Alanlarından”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı: 36, s. 202-211.
- Hamza, M.** (2008). *Hamdullah Müstevfî ve Eseri “Nüzhetü’l-Kulûb”*. (Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Hasan-ı Rumlu.** (2020). *Ahsenü’l-Tevârih*. (Çev.) Mürsel Öztürk, TTK, Ankara.
- Haydarov, M.** (2007a). “XI-XII. Asırlarda Azerbaycan’da Sosyo-İktisadi Kuruluş”, *Azerbaycan Tarihi*, c. II, Naile Velihanlı (Ed.), Bakü, s. 334-354.
- Haydarov, M.** (2007b). “XIII-XIV. Asırlarda Azerbaycan’da İctimai-İktisadi Kuruluş”, *Azerbaycan Tarihi*, c. III, Oktay Efendiyev (Ed.), Bakü, s. 47-68.
- Hayton, Korykoslu.** (2015). *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (Çev.) Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Heyt, W.** (2000). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Türkçeye Çev.) Enver Ziya Karal, TTK, Ankara.
- Hinz, W.** (1990). *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, (Çev.) Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

Hinz, W. (1992). *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*. (Çev.) Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK. Ankara.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib. (2008). V. Minorsky, (Çev.) Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul.

Hüseynov, G. (2022). *İlhanlılar Devrinde Azerbaycan*. (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed. (2014). *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. (Çev.) A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

İbn Havkal. (2014). *Surât el-Arz (Yer'in Haritası), 10. Asırda İslâm Coğrafyası*. (Çev.) Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

İbn Hurdazbih. (2008). *El-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*. (Çev.) Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul.

İbn Kesîr. (1994). *Büyük İslâm Tarihi (El-Bidaye ve'n-Nihaye)*. c. 12, (Çev.) Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul.

İbn Rüsteh. (2017). *el-A'lâku'n-Nefise (Dünya Coğrafyası)*. (Ter.) Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.

İbni Haldun. (2013). *Mukaddime*. c. 2, (Çev.) Sevim Belli, Onur Yayınları, Ankara.

İbni Tagrıberdi. (2013). *en-Nucûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*. (Çev.) Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.

İbn-i Sînâ. (2017a). *El-Kânûn Fi't-Tıbb*. (Çev.) Esin Kâhya, Birinci Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

İbn-i Sînâ. (2017b). *El-Kânûn Fi't-Tıbb*. (Çev.) Esin Kâhya, İkinci Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

İbn-i Sînâ. (2017c). *El-Kânûn Fi't-Tıbb*. (Çev.) Esin Kâhya, Üçüncü Kitap Birinci Kısım, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

İbn-i Sînâ. (2017d). *El-Kânûn Fi't-Tıbb*. (Çev.) Esin Kâhya, Üçüncü Kitap İkinci Kısım, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

İbn-i Sînâ. (2017e). *El-Kânûn Fi't-Tıbb*. (Çev.) Esin Kâhya, Dördüncü Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

- İbnu'l-Belhî.** (2008). “Farsnâme”, Abdulhalik Bakır, *Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, s. 23-148.
- İbnü'l-Esîr.** (2016). *el-Kâmil fi't-Tarih (İslam Tarihi)*. c. 1-8-9-10, (Tercüme Heyeti) Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe, Ocak Yayıncılık, İstanbul.
- İbrahimov, F.** (1995). *Bakü'de Metalleşme Tarihi (IX-XVII. Asırlar)*. Azerbaycan İlimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Bakü.
- İlkin, Q.** (2006). *Bakü ve Bakülülere*. Nurlar Neşriyyat-Poliqrafiya Merkezi, Bakü.
- İnalçık, H.** (1960). “XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar: Bursa”, *Belleten*, Cilt: XXIV, Ocak, Sayı: 93, s. 45-101.
- İnalçık, H.** (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*. c. 1, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İpek, A.** (1999). *İlk İslâmi Dönemde Azerbaycan (632-750)*. (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İpek, A.** (2017). “Orta Çağda Ararat Bölgesinin En Değerli Ürünü: Kırmız”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 10, Ekim, s. 17-28.
- İsmailov, M.** (2014). *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*. (Türkçeye Aktaran) Vefa Kurban, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- İsmayılova, A.** (2018). “Orta Asır Süs Eşyalarının Hazırlanma Teknolojisinin Bazı Hususiyetleri”, *Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü, s. 211-216.
- İsmayılova, A.** (2019). “IX-XIII. Asırlara Ait Giyim Örnekleri ve Süs Eşyaları (Milli Azerbaycan Tarihi Müzesinin Arkeoloji Materyalleri Arasında)”, *Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü, s. 119-126.
- İstahri.** (2015). *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*. (Çev.) Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- Kaller, C.** (1992). “Batman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 5, s. 199-200.
- Kaller, C.** (2004). “Men”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 29, s. 105-107.
- Kamalov, İ.** (2003). *Moğolların Kafkasya Politikası*. Kaknüs Yayınları, İstanbul.

- Kanbarova, G.** (2024). “Orta Çağ’da Aras Nehri Üzerindeki Köprülerin Önemi ve Mimarisi”, February, Researchgate, s. 1-12, <https://www.researchgate.net/publication/378077609>
- Karabağlı, M. C.** (1990). *Karabağ Tarihi*. (Çev.) Tahir Sünbül, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 4, Ankara.
- Karagür, N. S.** (2007). *Petrolün Sihirli Dünyası Bakü*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Kayhan, H.** (2002). “Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225), *Türkler*, c. 4, s. 871-879.
- Kayhan, H.** (2008). “Moğol İstilasası Öncesi Azerbaycan’ın Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında”, *Bellekten*, Yıl 2008, Cilt 72, Sayı 265, s. 889-910 <https://doi.org/10.37879/bellekten.2008.889>
- Kayhan, H.** (2018). “Irak Selçuklularında Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Dinî Yapı Hakkında”, *Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı IV/2, Aralık, s. 1-14.
- Kazvinî.** (2019). *Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbad*. (İnceleme ve Değerlendirme) Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- Keleş, B.** (2002). “Memlûklerde Ticaret”, *Türkler*, c. 5, s. 431-445.
- Keleş, N.** (2016). *Şeddâdiler (951-1199)-Orta Çağ’da Bir Kürt Hanedanı*. Bilge Kültür Sanat. İstanbul.
- Kemaloğlu, İ.** (2016). “Altın Orda Devleti”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Cengizogulları*, (Haz.) Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 98-149.
- Kırzioğlu, M. F.** (1992). *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk-Kıpçaklar (M.Ö. VII.-M.S. VI. yy) ve Son-Kıpçaklar (1118-1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükûmeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi’nden)*. TTK, Ankara.
- Kırzioğlu, F.** (1998). *Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi (1451-1590)*. TTK, Ankara.
- Kızgut, R.** (2016). *Eskiçağ Tarihinde Kolkhis Bölgesi*. (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Koç, D.** (2022). “İdil Bulgarlarında Ticaret”, *Orta Çağ’da Ticaret*, Tolgahan Karaimamoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, s. 39-66.
- Koç, Ü.** (2009). “Orta Çağlardan XVI. Yüzyıl Sonlarına Tekstil Boyacılığı”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: I, Elazığ, s. 109-155.

- Korykoslu Hayton.** (2015). *Doğu Ülkelerinin Tarihinin Altın Çağı*. (Çev.) Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Köse, B. A.** (2015). “Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 41, Aralık, s. 485-498.
- Köse, B. A.** (2023). *Azerbaycan-Orta Çağ İslâm Hânedanları Dönemi: Sâciler, Müsâfiriler, Revvâdiler, Şeddâdiler, Şirvanşahlar*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Köymen, M. A.** (1986). “Türkiye Selçuklu Devleti’nin Ekonomik Politikası”, *Belleten*, Cilt: L, Sayı: 198, Aralık, s. 613-620.
- Köymen, M. A.** (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Alp Arslan ve Zamanı*. c. III, TTK, Ankara.
- Kubat, A.** (2023). “Arap Tarihçilerinden Sehâvi ve Karamanî’de Timurlulara Dair Kayıtlar”, *Farsça ve Arapça Kaynaklarda Türk ve Moğol Devleti Tarihi (İlhanlılar, Timurlular, Ak-Koyunlular ve Kara-Koyunlular)*, Fatih Bostancı (Ed.), Efeakademi Yayınları, İstanbul, s. 68-93.
- Kuş, A.** (2021). *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Kafkasya (Çerkesler, Abhazlar, Karaçay-Malkarlar, Osetler, Çeçenler, Lezgiler, Avarlar, Kumuklar)*. Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Kürkçüoğlu, E.** (2007). *Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıl)*. Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum.
- Lang, D. M.** (1955). *Studies In The Numismatic History Of Georgia In Transcaucasia*. Numismatic Notes and Monographs, NO: 130, Published by: American Numismatic Society, pp. 1-138.
- Lee, S.** (2015). *Odoric Pordenone Seyahatnamesi (1318-1330)*. (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Leuclavius, J.** (2019). *Türk Milletinin Tarihi*. (Almanca’dan Çev.) Türkis Noyan, Erhan Afyoncu-Ahmet Önal (Ed.), c. 1, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Lewis, B.** (2017). *Ortadoğu-İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, (Çev.) Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- Lombart, M.** (2002). *İslamın Altın Çağı-İlk Zafer Yıllarında İslam*. (Türkçesi) Nezh Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Lordkipanidze, M.** (1987). *Georgia In The 11th-12th Centuries*. George B. Hewitt (Ed.), Tbilisi.

- Lybyer, A. H.** (1987). “Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, s. 141-157.
- Mazaherî, A.** (1972). *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışları*, (Çev.) Bahriye Üçok, Varlık Yayınları, İstanbul.
- Marko Polo Seyahatnamesi.** (Tarihsiz). (Haz.) Filiz Dokuman, Tercüman 1001 Temel Eser.
- Marco Polo.** (2003). *Dünyanın Hikaye Edilişi Harikalar Kitabı I*, (Çev.) Işık Ergüden, İthaki, İstanbul.
- Mehmetov, İ.** (2009). *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı-Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*. (Haz.) Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Membre, M., Alessandri, V.** (2005). *Venedikliler Şah I. Tahmasb'in Sarayında*, (Ter.) Oktay Efendiyev, Bakü.
- Memmedov, İ.** (2005). *Azerbaycan Tarihi*. Adiloğlu Neşriyyatı, Bakü.
- Memmedov, R.** (2007). “Ticaret, Ticaret Yolları, Para Devriyyesi”, Mikayıl Haydarov, “XIII.-XIV. Asırlarda Azerbaycan'da İctimai-İktisadi Kuruluş”, *Azerbaycan Tarihi*, c. III, Oktay Efendiyev (Ed.), Bakü, s. 47-68.
- Memmedov, S.** (2001). “Cevşen”, *Azerbaycan Tarihi Müzesi-80*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü, s. 141-145.
- Memmedova, S.** (2008). “Azerbaycan'ın Geleneksel Ayak Giyimleri-Çarıklar”, *Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü, s. 423-426.
- Memmedova, Ş.** (2008). *Azerbaycan'ın Tarihi-Mimarlık Abideleri*. Bakü.
- Mesudî.** (2014). *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. (Çev.) Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Mesûdî.** (2018). *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*. (Ter.) Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Mes'ûdî.** (2023). *Mürûcüz-Zeheb ve Meâdinül-Cevher (Altın Çayırıları ve Cevher Kaynakları)*. c. 1, (Çev.) Mehmet Salih Geçit, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa.** (2002). *Kafkasya Tarihi*. c. 1, (Çev.) Fahri Huvaj, Adige Yayınları, Ankara.

- Mhitar Koş.** (2006). *Alban Salnamesi*. (İngilizceden Azerbaycan Türkçesine Çev.) Ziya Bünyadov, Moses Kalankatlı. *Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*. (Rusça ve İngilizce Nüshaları Karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine Çev.) Ziya Bünyadov, (Türkiye Türkçesi) Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Minorsky, V.** (1998). “Akkoyunlular ve Toprak Reformları”, (Çev.) Cüneyt Kanat, *Belleten*, Aralık, Cilt: 62, Sayı: 235, s. 863-880.
- Moses Kalankatlı.** (2006). *Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*. (Rusça ve İngilizce Nüshaları Karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine Çev.) Ziya Bünyadov, (Türkiye Türkçesi) Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Mukaddesî.** (2015). *İslâm Coğrafyası (Asenü't-Takâsîm)*. (Çev.) Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Mustafayev, B.** (2002). *Orta Çağ'da Berde Tarihi*. (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Mürselov, C.** (2007). *İslâmî Dönemde Şirvan Tarihi (Hicri İlk Üç Asır)*. (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Müverrih Vardan.** (2017). *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*. (Çev.) Hrant D. Andreasyan, (Haz.) İlhan Aslan, Fuat Hacısalihoğlu (Ed.), Post Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Nâsır-ı Hüsrev.** (2020). *Sefernâme*. (Farsçadan Çev.) A. Naci Tokmak, Demavend Yayınları, İstanbul.
- Necîb Bekrân, Muhammed b.** (2021). *Cihannâme*. (Çev.) Meryem Doygun, İlhan Erdem (Ed.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Nejâd, M. B.** (2019). *Karakoyunlular-Akkoyunlular, İran ve Anadolu'da Türkmen Hanedanları*. (Tercüme ve Notlar) Serdar Gündoğdu-Ali İçer, Kronik Kitap, İstanbul.
- Nesirov, E.** (2003). *XIII. Yüzyıl Başlarında Anadolu-Azerbaycan İlişkileri*. (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Nikitin, A.** (2013). *Üç Deniz Ötesine Seyahat*. (Çev.) Serkan Acar, TTK, Ankara.
- Nizâmü'l-Mülk.** (2018). *Siyâset-Nâme*. (Haz.) Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara.
- Onullahi, S.** (1982). *XIII-XVII. Asırlarda Tebriz Şehri (Sosyal-İktisadi Tarih)*. Bakü.
- Oral, M. Z.** (1962). “Selçukîlerde Giyim Eşyası”, *Türk Etnografya Dergisi*, Sayı: V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 14-20.

- Ostrogorsky, G.** (2015). *Bizans Devleti Tarihi*. (Çev.) Fikret Işıltan, TTK, Ankara.
- Örs, D.** (1992). *Tarih-i Olcaytu*. (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özaydın, A.** (1991). “Arran”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3, s. 394-395.
- Özcan, A.** (2011). “Uzun Hasan Kanunları ve Osman Dönemine Yansımaları”, *OTAM*, 29, Bahar, s. 174-192.
- Özdal, A. N.** (2017). “Orta Çağ İslâm Dünyasında Silah Ticaretine Dair Bazı Tespitler (Farklı Yaklaşımlar)”, *Tarih Okulu Dergisi*, Aralık, Yıl 10, Sayı XXXII, s. 659-674.
- Özdal, A. N.** (2018). “Hazar Denizi Ticaret Havzası (IX-XIII. Yüzyıllar)”, *History Studies*, Volume 1 Issue 1, February, pp. 175-195. DOI Number: 10.9737/hist.2018.576
- Özdal, A. N.** (2019). *Orta Çağ İslam Dünyasında Ekonomik Ekosistem-Bağlantılar*. Timaş Yayınları, İstanbul.
- Özdal, A. N.** (2022), “Türk Hâkimiyetinin Anadolu’ya Kazandırdığı Ekonomik İvme (XII-XIV. Yüzyıllar)”, *Orta Çağda Ticaret*, Tolgahan Karaimamoğlu (Ed.), Selenge Yayınları, İstanbul, s. 67-114.
- Özdemir, V.** (2011). *XII.-XIII. Yüzyılda Türk-Gürcü Münasebetleri (Türkiye Selçukluları ve Doğu Anadolu Türk Beylikleri Döneminde)*. (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Özey, R.** (2021). *Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası*. Pegem Akademi, Ankara.
- Özgüdenli, O. G.** (2006). “İlhanlılar Devrine Ait Anonim Bir Münşe’at Mecmûası: Risâle el-Sâhibiyye”, *Orta Çağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, s. 235-260.
- Özgüdenli, O. G.** (2006). “Bir İlhanlı Şehri Modeli: Rab’i Reşîdî’de Meslekler, Görevliler ve Ücretler”, *Orta Çağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, s. 207-233.
- Öztürk, Y.** (1995). “XIII. ve XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Ticareti”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ağustos, Sayı: 97, s. 113-136.
- Paghava, I.-Novák, V.** (2013). “Georgian Coins In The Collection Of The National Museum-Náprstek Museum In Praque”, *Annas Of The Náprstek Museum*, 34/2, s. 41-82.
- Pamuk, B.** (2006). “İpek Yolu Ticareti ve Erzurum”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt/Volume XXII, Sayı/Number 2, Aralık, s. 125-143.

- Parlatur, İ.** (1983). “Türk Sosyal Hayatında Kölelik”, *Bellekten*, Temmuz, Cilt: 47, Sayı: 187, s. 805-829.
- Paydaş, K.** (2004). “Ak-Koyunlular Döneminde Ticâret”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 36, s. 213-223.
- Paydaş, K.** (2023). “Handmîr’in Târîh-i Habîbü’s-Siyer Adlı Eserinde Ak-Koyunlu Devleti Tarihi”, *Farsça ve Arapça Kaynaklarda Türk ve Moğol Devleti Tarihi (İlhanlılar, Timurlular, Ak-Koyunlular ve Kara-Koyunlular)*, Fatih Bostancı (Ed.), Efeakademi Yayınları, İstanbul, s. 176-208.
- Paydaş, K., & Korkmaz, A.** (2020). “Kara-Koyunlu Devleti’nde Silah Teknolojisi: Orduda Kullanılan Silah ve Teçhizat”, *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık, s. 442-450).
- Pero Tafur.** (2016). *Pero Tafur Seyahatnamesi (9 Mayıs 1437-22 Mayıs 1438)*. (Çev.) Hakan Kılınç, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Piriyev, V.** (2003). *Azerbaycan XIII-XIV. Asırlarda*. Bakü.
- Rahmani, A., & Moghanipoor, M. R.** (2019). “The Technique of Zilu Weaving in Anatolia, Caucasus and Iran”, *Art-Sanat*, II (Ocak 2019), İstanbul Üniversitesi Yayınevi, s. 339-363. DOI: 10.26650/artsanat.2019.11.0016
- Recebli, A.** (2017). *Sikke ve Devletçilik*. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi, Bakü.
- Sadık, R.** (2022). *Kısa Azerbaycan Tarihi*. Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Safran, M.** (1993). *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar ’da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 137, Seri: 1, Sayı: A27, Ankara.
- Sahillioğlu, H.** (1993). “Darphâne”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 8, s. 501-505.
- Sahillioğlu, H.** (1994). “Dirhem”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, s. 368-371.
- Sallâbî, A. M.** (2013). *Batını Fitnesine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslâmi Mücadele Projesinin Doğuşu*. (Çev.) Şerafettin Şenaslan-Necmeddin Salihoğlu, Ravza Yayınları, İstanbul.
- Schiltberger, J.** (1995). *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*. (Çev.) Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sebastatsi.** (2017). “Sebastatsi Vakayinamesi’nden Bir Bölüm”, A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Rusçadan Çev.) İlyas Kemaloğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

- Seferli, F., & İsayev, E.** (2004). “Büyük İpek Yoluna Hizmet Eden Nahçıvan Kervansarayları”, *Azerbaycan Tarihi Müzesi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü, s. 99-103.
- Söylemez, M.** (2001). “Câhız’ın et-Tebessur Bi’t-Ticâre Adlı Risâlesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt XLII, Ankara, s. 305-331.
- Spuler, B.** (2011). *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri 1220-1350)*. (Çev.) Cemal Köprülü, TTK, Ankara.
- Strange, Guy Le.** (2015). *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*. (Haz.) Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Subaşı, Ö.** (2015). *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*. Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Subaşı, Ö.** (2022). *Gürcistan Krallığı (XI-XIV. Yüzyıllar)*. Selenge Yayınları, İstanbul.
- Süleymanova, N.** (2011). “Tarihi Süreçte Azerbaycan’da Ahilik ve Ahiler”, *Ahilik, Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kayseri, s. 69-79.
- Sümer, F.** (1989). “Akkoyunlular”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 2, 270-274.
- Sümer, F.** (2001), “Karakoyunlular”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 24, s. 434-478.
- Şah, S.** (2007). *Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*. c. I, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şâmî, N.** (1987). *Zafernâme*, (Çev.) Necati Lugal, TTK, Ankara.
- Şemşek, V.** (2023). *Yerel Kaynaklar Işığında Orta Çağ Azerbaycan Tarihi 2-Türkler Dönemi*. Nobel Bilimsel, Ankara.
- Şerifli, M. X.** (2013). *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Bakü.
- Tacü’s Selmânî.** (1999). *Tarihname*. (Çev.) İsmail Aka, TTK, Ankara.
- Taneri, A.** (1977). *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*. Bilge Yayınları, Konya.
- Tavernier, J. B.** (1980). *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran’a Seyahat*. (Çev.) Ertuğrul Gültekin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Tavernier, J. B.** (2017). *Tavernier Seyahatnamesi*. (Ed.) Stefanos Yerasimos, (Çev.) Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul.

- Tavkul, U.** (2015). *Kafkasya Gerçeği*. Selenge Yayınları, İstanbul.
- Tekin, O.** (2009). “Sikke”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 37, s. 179-184.
- Tellioğlu, İ.** (2021). *Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*. Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Tellioğlu, İ.** (2022). *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*. Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Terzi, M. Z.** (2020). “Mızrak”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 30, s. 3-4.
- Tezcan, M.** (2009). “Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz’de Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt/Volume XXIV, Sayı/Number 1, Temmuz/July, s. 151-194.
- Tezcan, M.** (2014). “İpek Yolu’nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemeesi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 3/1, s. 96-123.
- The Geographical Works of Sadık Isfahani**, (Tarihsiz). Translated By J. C. From Original Persian Mss. In The Colection Of Sir William Ouseley, The Editor.
- Tihranî, Ebu Bekr-i.** (2001). *Kitab-ı Diyarbekriyye*. (Çev.) Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Togan, A. Z. V.** (1950). “Arrân”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 1, Milli Eğitim Basımevi, s. 596-598.
- Tuncel, M.** (1991). “Aras”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3, s. 332-335.
- Turan, O.** (1993). *Selçuklular ve İslâmiyet*. Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Turan, O.** (2008). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Tursun Bey.** (Tarihsiz). *Fatih’in Tarihi (Tarih-i Ebul Feth)*. (Haz.) Ahmet Tezbaşar, Tercüman 1001 Temel Eser.
- Umar, B.** (1998). *Türkiye Halkının Orta Çağ Tarihi*. İnkilâp Kitabevi, İstanbul.
- Us, D. D.** (2019). *Zeynüddîn B. Hamdullâh Müstevfi-yi Kazvîni’nin Zeyl-i Târîh-i Güzide İsimli Eserinin Tercüme ve Değerlendirmesi*. (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Usta, A.** (2013). “Zırh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 44, s. 391-394.
- Utku, N. Ş.** (2005). *Kızıldeniz’de Denizcilik, Ticaret ve Yerleşim (VII.-XI. Yüzyıllar)*. (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Uyar, M.** (2007). *İlhanlı Devleti’nin Askerî Teşkilâtı*. (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Uyar, M.** (2022). “Mongol Patronage of Trade Between China and The Middle East During The Middle Ages”, (Çev.) Ahmet Korkmaz, *Orta Çağ'da Ticaret*, Tolgahan Karaimamoğlu (Ed.), Selenge Yayınları, İstanbul, s. 163-170.
- Üstünyer, İ.** (2010). *Kaf Dağı'nın Güney Yüzü: Gürcistan (Kültür, Gelenek, Mekân, Kimlik)*. Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Vahabova, S.** (2004). “Azerbaycan Tarihi Müzesinin Koleksiyonunda Korunan Mızrak ve Mızrak Numuneleri”, *Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü, 165-170.
- Validi, A. Z.** (1931). “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Cilt 1, Evkaf Matbaası, İstanbul, s. 1-42.
- Valişov, Z.** (2008). *Bir İslâm Şehri Bakü (Kuruluşundan XVI. Yüzyıl Başına Kadar)*. (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Venedikli Bir Tüccar'ın Seyahatnâmesi.** (2021). *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, (Çev.) Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Yağcı, Z. G.** (2015). “Köle Kaynağı Bakımından Kafkasya'nın Önemi”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 71, 429-444.
- Ya'kubî.** (2002). *Kitâbu'l-Buldân (Ülkeler Kitabı)*. (Çev.) Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- Yakubovsky, A. Yu.** (2001). *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev.) Hasan Eren, TTK, İstanbul.
- Yerebakan, M.** (2013). *Azerbaycan Atabegliği (İldenizoğulları)*. (Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Yezdî, Ş. A.** (2019). *Emir Timur (Zafernâme)*. (Çev.) Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, B.** (2002). *Celayirliler Kabile-Devlet*. (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Yılmaz, E.** (2016). *XII. ve XIII. Yüzyıllarda Tebriz Antalya İpek Yolu Güzergahı*. (Yüksek Lisans Tezi), Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Yuvalı, A.** (2017). *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

EKLER

Şaddadilər.
I Fəzl (985–1031), Cənza (Gəncə), 405 = 1014, dirhəm, billon

Şaddadilər.
Əli b. Musa (1034–1049), dirhəm, gümüş

Şaddadilər.
Şavur (1049–1067), dirhəm, billon

Azərbaycan Atabəyləri.
Məhəmməd Cahan Pəhlivan (1175–1186), 575 = 1179/80, dirhəm, mis

Azərbaycan Atabəyləri.
Qızıl Arslan (1186–1191), şəhər və ili yoxdur, dirhəm, mis

Azərbaycan Atabəyləri.
Qızıl Arslan (1186–1191), «zafar» = «qalabə» və «fərac» = «sevinc» ilə, fəls, mis

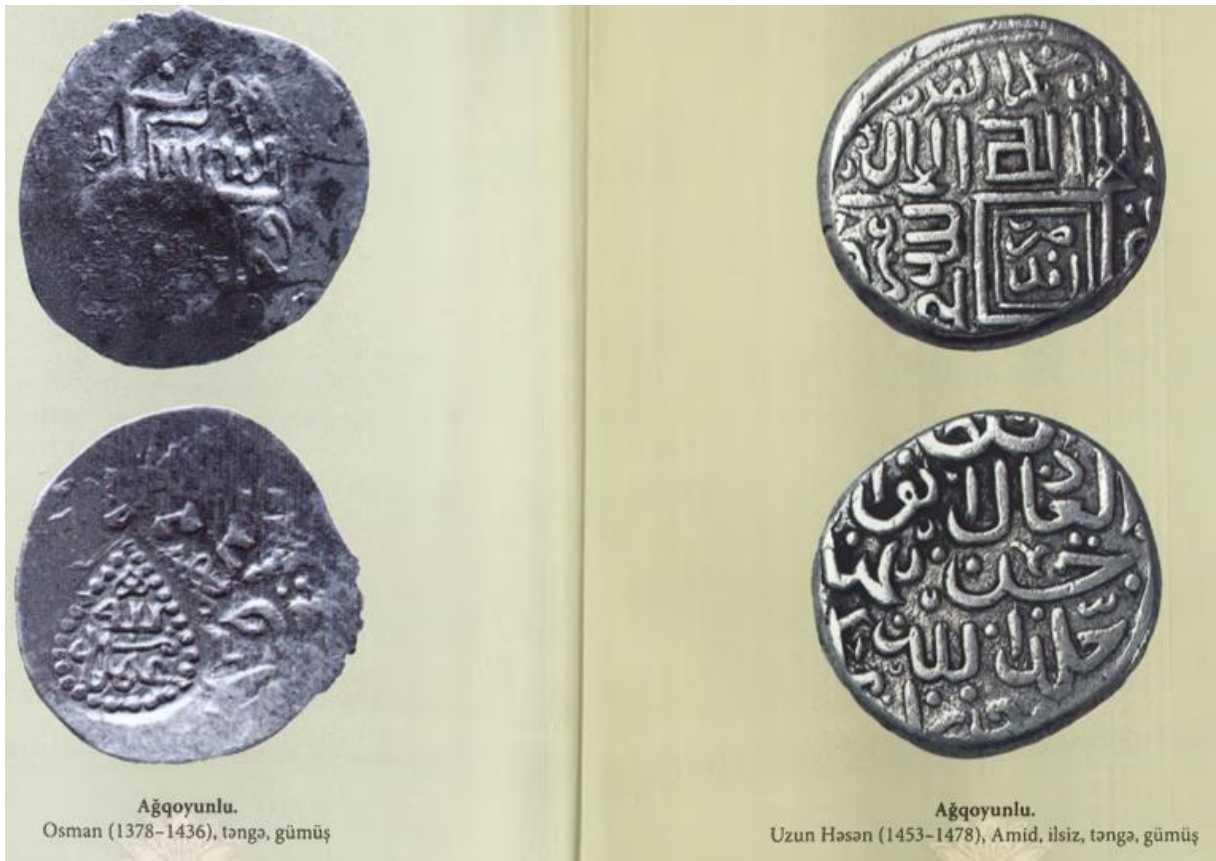
Elxanilər.
Hülaku (1256–1265), dirhəm, gümüş

Elxanilər.
Qazan xan Mahmud (1295–1304), Təbriz,
707 = 1307, 2 dirhəm, gümüş

Elxanilər.
Məhəmməd xan (1536–1538), Şamaxı, 738 = 1337, dirhəm, gümüş

Elxanilər.
Anonim (Ənuşirvan?), şəhər və ili təhrif olunub, 2 dinar, qızıl

Azərbaycan'da darp edilən sikkələr (Recebli, 2017: 105-147).

IV. Bagrat (1027-1072), Gümüş dirhem, 1.84 gr. II. Giorgi (1072-1089), Gümüş dirhem, 1.16 gr.

IV. Davit (1089-1125), Bakır fels, 10.82 gr.

I. Demetre (1125-1155), Düzensiz bakır fels.

III. Giorgi (1156-1184), Bronz fels.

Kraliçe Tamara (1184-1213), Bronz fels.

IV. Giorgi Lasha (1212-1223), Bronz fels.

Kraliçe Rusudan (1223-1245), Gümüş dirhem.

VI. Davit (Narin) (1245-1293), Gümüş dirhem.

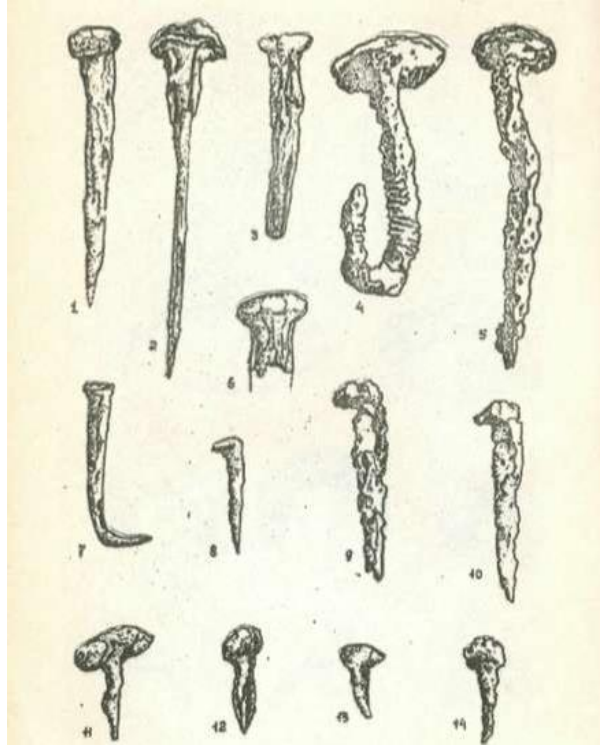
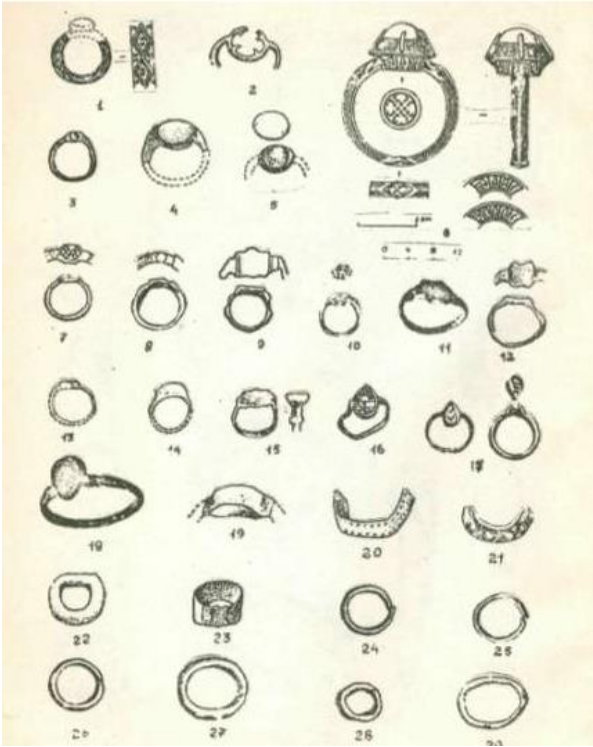
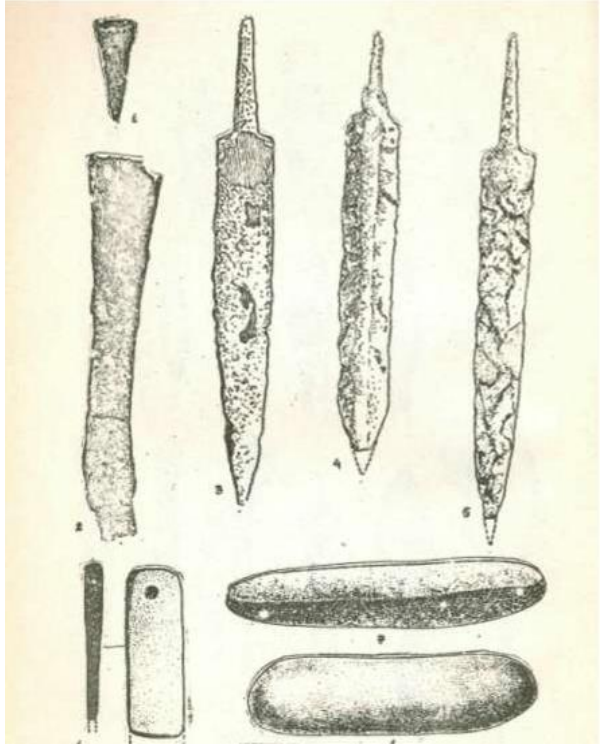
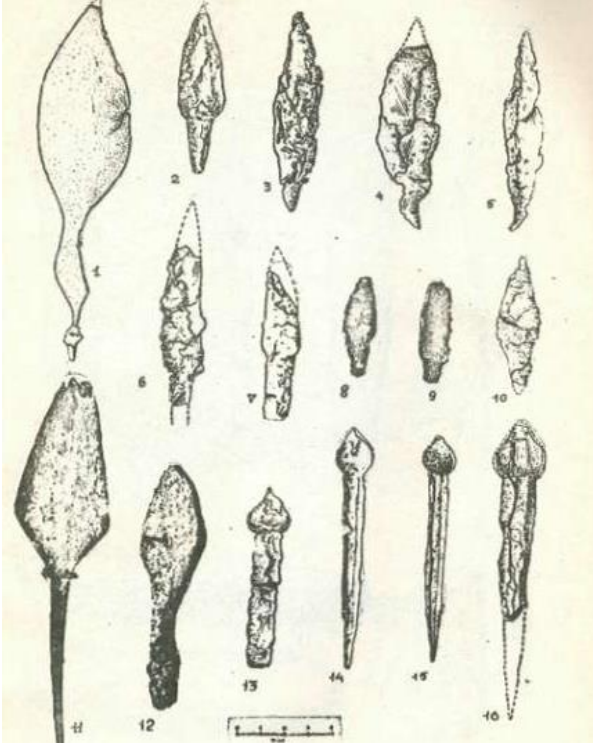

Moğol egemenliği altında basılan gümüş dirhem, Tiflis, 1244-1245.

Gürcü sikkeleri (Sakartvelo: Mediaval Coinage of Georgia)

Hudaferin Köprüleri (Giyasi, 2015: 16-21).

Arkeolojik kazılarda elde edilen materyal örnekleri (İbrahimov, 1995: 57-58, 64, 66)

Gürcistan Çömlekçiliği, Dmanisi, XI-XII. yüzyıl (Bakhtadze, Tarihsiz: 43).

Düz kenarlı kırmızı kase, kırmızı çanak çömlek, Tiflis (Bakhtadze, Tarihsiz: 46-47).

Şamdan, XII-XIII. yüzyıl, Dmanisi.

Düz tabanlı küresel fincan, XII-XIII. yüzyıl,
Tiflis, (Bakhtadze, Tarihsiz: 66-67).

Bir fayans kasesinin dibi, bir kadını tasvir eden parça, Dmanisi, XII-XIII. yüzyıl (Bakhtadze, Tarihsiz: 106).

Sır altı çok renkli boyama ile bir kase parçası, Rustavi, XIII. yüzyıl (Bakhtadze, Tarihsiz: 110).